T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
SOSYAL POLİTİKA BİLİM DALI

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İZMİT SEKA FABRİKASINDA EMEK REJİMİ

(DOKTORA TEZİ)

Feyza TURGAY

KOCAELİ 2021

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
SOSYAL POLİTİKA BİLİM DALI

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İZMİT SEKA FABRİKASINDA EMEK REJİMİ

(DOKTORA TEZİ)

Feyza TURGAY

Danışman: Doç. Dr. Aziz ÇELİK

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No:
07.07.2021/16

KOCAELİ 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖZET IV
ABSTRACT VI
ÖNSÖZ VIII
KISALTMALAR X
TABLO LİSTESİ XI
FOTOĞRAF LİSTESİ XIII
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 8
1. TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI OLUŞUMUNDA KAMU İKTİSADİ TEŞEKKÜLLERİNİN ROLÜ 8
1.1. Tarih Yazımı ve Türkiye'de Emek Tarihi Yazımının Sorunlarına İlişkin Değerlendirme 8
1.2. Tezin Kavramsal Kuramsal Çerçevesi 14
1.2.1. Emek Süreci ve Fabrika Rejimi Tartışmaları 14
1.2.2. Sınıf Oluşumu Tartışmaları 17
1.3. Erken Cumhuriyet Döneminde Çalışma İlişkilerine Hakim Olan İdeoloji: Halkçılık-Devletçilik-Paternalizm 27
1.4. Erken Cumhuriyet Döneminde Ulus İnşası ve Modernleşme Aracı Olarak KİT'ler 36
İKİNCİ BÖLÜM 41
2. KAĞIT SANAYİİ KURULURKEN TÜRKİYE'DE İKTİSADİ VE SİYASİ YAPI 41
2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi İktisadi Yapı 42
2.1.1. İmparatorluktan Devralınan Milli İktisat Dönemi: 1923-1929 42
2.1.2. Milli İktisattan Devletçiliğe: 1930-1939 45
2.1.3. Planlı Ekonomiye Geçiş ve Sümerbank'ın Kuruluşu 48
2.2. Döneme Hakim Olan İdeolojinin Çalışma İlişkilerine Hukuki Yansımaları: *Sınıfsız- İmtiyazsız Kaynaşmış Kitle* 52
2.3. Erken Cumhuriyet Döneminde İşgücünün Yapısı 56

2.4. İzmit Kağıt Ve Karton Fabrikasının Kuruluşu 59
2.4.1.Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne Kağıt Sanayine Genel Bir Bakış 59
2.4.2. Ulusal Kağıt Sanayiinin Mimarı: Mehmed Ali Kağıtçı 64
2.4.3. Ulusal Kağıt Sanayi Kurma Girişimleri 67
2.4.4. Birinci Sanayi Planı'nda "Selüloz ve Kâat Sanayii" 74
2.4.5. İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası 75
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 85
3. BİR MİLLİ FABRİKA REJİMİ ÖRNEĞİ OLARAK SEKA 85
3.1. Sümerbank Kağıt ve Karton Fabrikası'ndan SEKA'ya: Örgüt ve Yönetim 85
3.2. 1936-1960 Yılları Arasında SEKA'da Üretim 94
3.3. İlk SEKA İşçilerinin Özellikleri 99
3.4. İşgücünün Yetiştirilmesi Sorunu 102
3.4.1. Mesleki Yetiştirme Kursları 106
3.4.2. Çırak Okulları 110
3.4.3. Müessese Adına Yurtiçi ve Yurtdışında Öğrenim Görenler 114
3.5. Çalışma Koşulları 118
3.5.1. Ücretler ve Prim Sistemi 118
3.5.2. Çalışma Süreleri ve Vardiya Düzeni 126
3.5.3. İşçi Sağlığı ve Güvenliği Önlemlerinin Yetersizliği ve Yoğun İş Kazaları 129
3.6. Fabrikada Sosyal Yaşam 134
3.6.1. Fabrikanın Sağladığı Barınma Olanakları 135
3.6.1.1. İzmit Kağıt Fabrikasında İşçi ve Memurların İskan Sorunları 137
3.6.1.2. SEKA'da Yapı Kooperatifleri 142
3.6.2. SEKA'da Spor Etkinlikleri 146
3.6.3. SEKA'da Kültür Sanat Etkinlikleri 151
3.6.4. Fabrikada Yemekhane ve Beslenme Olanakları 157
3.6.5. Giyim Olanakları 161
3.6.6. SEKA'da Sağlık Hizmetleri 163
3.6.7. SEKA'da Kreş Olanakları 169
3.6.8. SEKA'lının Hawaii'si: SEKA Kampı 171
3.7. Kentleşmede KİT'lerin Rolü: SEKA – İzmit İlişkisi 174

3.7.1. 1930'ların İzmit'i ... 178
3.7.2. Bir Kent Fabrikası Olarak SEKA ... 180
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ... 186
4. SEKA'DA ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ ... 186
4.1. Emek Sürecinde Denetim ... 186
4.2. Selüloz Sanayi İşçisinin Fabrika Düzenine Uyum Süreci ... 190
4.2.1. İşgücü Devri Sorunu ... 194
4.2.2. İşe Devamsızlık ... 202
4.3. Fabrikada Toplu Çalışma İlişkileri ... 205
4.3.1. Dönem Boyunca Sendikal Alandaki Gelişmeler ve Kamu Kesimi Sendikacılığı ... 206
4.3.2. SEKA'da Sendikal Yaşam ... 212
4.3.2.1. Kocaeli Sendikal Birlikleri ... 213
4.3.2.2. İzmit Selüloz Sanayii İşçileri Sendikası ... 218
4.3.2.3. İzmit Makine ve Teknik İşçileri Sendikası ... 223
4.3.2.4. İzmit Selüloz Sanayii Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası ... 224
4.3.3. SEKA'da Toplulukla İş İhtilafları ... 229
4.3.3.1. İlk İş İhtilafı: Hayat Pahalılığına Karşı ... 232
4.3.3.2.Yüksek Hakem Kurulu'na Gitmeden Anlaşma Sağlanan İhtilafların Yerel Basında Yansımaları ... 236
4.3.3.3. 1958 İhtilafı: İşçilerin Kazanımı ... 237
SONUÇ ... 240
EKLER ... 247
KAYNAKÇA ... 259
ÖZGEÇMİŞ ... 285

ÖZET

1936 yılında açılan İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası (SEKA), Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren benimsenen ekonomik kalkınma hedefleri kapsamında Sümerbank eliyle kurulan ilk Kamu İktisadi Teşekküllerinden (KİT) biridir. Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk büyük ölçekli sanayi kuruluşları olan KİT'ler, bu özellikleriyle Türkiye'de modern anlamda işçi sınıfı oluşumunun çeşitli yönleriyle izlenebileceği mekanlardır. 1930'larda devletçi ekonomi politikalarının uygulanmaya başlamasıyla şekillenen Cumhuriyet dönemi planlı kalkınma dönemi, işçi sınıfı oluşum sürecine yön vermiş, sosyal, siyasal ve ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir.

Türkiye ulusal kağıt sanayiinin en büyük kuruluşu olan SEKA'nın İş Bankasıyla başlayan ve "devlet eliyle kurulmasına" karar verildikten sonra Sümerbank tarafından tamamlanan kuruluş macerası tarihsel ve toplumsal arka planıyla ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Erken cumhuriyet döneminde ulus inşası ve modernleşme hedeflerinin KİT'lerin kuruluşuyla eş zamanlı ortaya çıkışı bu fabrikalardaki işçilere dönemin koşullarının oldukça ilerisinde çalışma ve yaşam koşulları sunmuştur. Özel sektör işletmelerinden farklı olarak kamu fabrikalarında çalışan işçilere sağlanan bu olanakların SEKA'da nasıl bir çalışma rejimi yarattığı tezin cevap aradığı temel sorudur. Çalışmada hedeflenen işçi hareketi tarihini kendisini oluşturan öznelerin deneyimleri ve eylemleriyle şekillenen mücadele alanını değişen tarihsel koşullar içinde analiz edebilmektir. Bu noktada işçilerin vasıf, eğitim, yaş ve cinsiyet gibi özellikleri yanında deneyim, işgücünün devamlılığı, çalışma koşulları, işyerinde denetim ve direniş mekanizmaları ile toplu iş ilişkileri gibi pek çok değişken dönemin siyasi, iktisadi ve hukuki atmosferi içinde ele alınmıştır. SEKA'daki emek rejiminin kamu çalışma ilişkilerine yansımaları, kamuda nasıl bir endüstri ilişkileri ve sendikacılık geleneği yarattığı tezin cevap vermeyi hedeflediği sorular arasındadır.

SEKA kurulduğu şehir olan İzmit'i de pek çok yönden etkilemiştir. Bu nedenle Cumhuriyet dönemi itibariyle kentin ve fabrikanın tarihini birbirinden ayrı düşünmek olanaksızdır. Fabrikanın kurulmasıyla giderek bir işçi kenti haline gelen İzmit için SEKA, yalnızca istihdam sağlayan bir kuruluş olmanın çok ötesinde anlamlara sahiptir. Okulları, kursları, spor kulüpleri, sinema ve tiyatro gibi pek çok imkan ve

etkinlikleriyle fabrika hem İzmit'te yaşayanlar hem de İzmit için sosyo-ekonomik bir gelişmenin aracı olmuştur. SEKA'nın kentle kurduğu ilişki hem sosyo-ekonomik hem de mekânsal boyutlarıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşçi Sınıfı Oluşumu, Sendika, Emek Rejimi, SEKA, Fabrika, İzmit.

ABSTRACT

İzmit Paper and Cardboard Factory (SEKA), which was determined as the case study of our study and opened in 1936, is one of the first State Economic Enterprises (SEE) established by Sümerbank within the scope of the economic development goals adopted since the foundation of the Republic. SEEs, which are the first large-scale industrial enterprises of the Republic of Turkey, were places where the formation of the working class in modern sense in Turkey can be followed in various aspects. The planned development period of the Republic period, which was shaped by the implementation of statist economic policies in the 1930s, guided the formation process of the working class and deeply affected the social, political and economic structure.

The establishment trajectory of SEKA, which was the largest institution of the national paper industry in Turkey, started with İş Bank and completed by Sümerbank after it was decided to "be established by the state" was discussed in detail with its historical and social background. The emergence of nation-building and modernization goals concurrent with the establishment of SEEs in the early republican period provided the workers in these factories working and living conditions well beyond the conditions of the period. Unlike private sector enterprises, the main question that the thesis seeks to answer is how these opportunities provided to workers working in public factories create a working regime in SEKA. The aim of this study is to analyse the history of the labour movement, the field of struggle shaped by the experiences and actions of its constituent subjects, in changing historical conditions. At this point, in addition to many variables such as the characteristics of workers, qualifications, education, age and gender, continuity of the workforce, working conditions, control and disobedience mechanisms in the workplace and collective labour relations are discussed in the political, economic and legal atmosphere of the period. The reflections of the labour regime in SEKA on public labour relations, what kind of industrial relations and trade unionism tradition created in the public are among the questions that the thesis aims to answer.

SEKA had also affected İzmit, the city where it was founded, in many ways. For this reason, it is impossible to consider the history of the city and the factory separately

from each other as of the Republican era. For İzmit, which gradually became a workers' city with the establishment of the factory, SEKA means far beyond being an organization that provides employment only. The factory, with its many facilities and activities such as schools, courses, sports clubs, cinema and theater, has been a means of socio-economic development for both İzmit and those living in İzmit. SEKA's relationship with the city has been handled in both socio-economic and spatial dimensions.

Keywords: Formation of Working Class, Trade Union, Labour Regime, SEKA, Factory, İzmit.

ÖNSÖZ

Her çalışma gibi bu çalışma da pek çok kişinin katkılarıyla ve emekleriyle tamamlandı. Doktora sürecinin başından itibaren doğrudan ya da dolaylı olarak desteklerini eksik etmeyen aileme ve tüm dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Benim için bir tez danışmanından çok öte olan sevgili hocam Doç. Dr. Aziz Çelik, lisansüstü çalışmalarım boyunca her zaman en büyük destekçim oldu. Tez konusunun belirlenmesi, çalışmanın şekillenmesi ve tamamlanmasında büyük emeği var. Her aşamadaki rehberliği, yakın ilgisi, sabrı, katkıları ve inancı için ne kadar teşekkür etsem az kalır.

Doktora tezinin ilk ve en çetrefilli aşaması kuşkusuz konu seçimi ve kararıdır. Kıymetli hocam Dr. Murat Özveri'nin SEKA'yı çalışmam konusundaki öneri ve teşvikleri benim için bu sürecin daha kolay aşılmasına yardımcı oldu. Murat Hocama çalışmam boyunca verdiği destek ve yol göstericiliği için çok teşekkür ediyorum.

Tez izleme jürimde yer alan değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Selamoğlu ve Prof. Dr. Abdülkadir Şenkal'a çalışmama gösterdikleri ilgi, yaptıkları katkılar ve kaynak konusunda verdikleri destekler için çok teşekkür ederim. Savunma jürimde yer alarak görüşleri ve önerileriyle tezin gelişmesine katkı sağlayan değerli hocalarım Doç. Dr. Mehmet Onat Öztürk ve Doç. Dr. Recep Kapar'a çok teşekkür ediyorum.

Emek tarihi alanında çalışmam konusunda beni her zaman cesaretlendiren kıymetli hocam Doç. Dr. Hakan Koçak, başından itibaren ilgiyle izlediği tezimin her aşamasında önerileri, paylaştığı kaynak ve belgeler ve Tarih Vakfı arşivine erişimim konusundaki destekleriyle teze çok önemli katkılarda bulundu. Kendisine çok teşekkür ediyorum.

SEKA çalışanlarıyla yaptıkları görüşme kayıtlarını tereddüt etmeden benimle paylaşarak tezin özgünlüğünün artmasına büyük katkılar sağlayan Tuncay Bilecen ve Ahmet Akgüner'e gönülden teşekkür ederim.

İzmit'in gazete arşivlerine erişmeme yardımcı olan Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Çalışma Grubu Başkanı Müzeyyen Ünal'a; SEKA arşivlerindeki yayınlara ve işçi sicil dosyalarına erişmeme yardımcı olan Salim Saraç başta olmak üzere tüm SEKA Dokümantasyon Merkezi çalışanlarına, Selüloz-İş arşivine erişimim konusundaki yardımları için Aykut Günel'e ve Milli Kütüphane çalışanlarına destekleri için teşekkürü bir borç bilirim.

Bugünlere gelmemde en büyük pay sahibi olan anneme ve babama her zaman yanımda durup verdikleri destek için minnettarım. Arşiv taramaları sırasında beni yalnız bırakmayan, birlikte arşiv tozu yuttuğumuz dostlarım Murat Yenigün ve Ömer Furkan Özdemir'e; bu süreçte beni her zaman yüreklendiren ve desteklerini esirgemeyen dostlarım Arzu Özsoy Özmen, Dilan Kıran, Beril Baykal, Sevda Köse, Elif Ayhan, Seyran Gürsoy'a ve tezi yazarken ne zaman sıkılsam beni neşelendiren tatlı oyun arkadaşım Elif Derin Özmen'e en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Katkısı ve emeği geçen herkese tekrar sonsuz teşekkürler. Elbette çalışmanın eksik ve hatalarının sorumluluğu tümüyle bana aittir. Seslerini görünür kılmaya çalıştığım SEKA işçilerinin tarihine ufak da olsa bir ışık tutabilmek umuduyla...

KISALTMALAR

BUMH	: Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
DSO	: Devlet Sanayi Ofisi
İDT	: İktisadi Devlet Teşekkülleri
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülleri
MKK	: Milli Korunma Kanunu
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SEKA	: Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi.
SSMEİS	: Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TSEKP	: Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi
TSKB	: Türkiye Sınai Kredi Bankasının
TSP	: Türkiye Sosyalist Partisi
Türk-İş	: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
YHK	: Yüksek Hakem Kurulu

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda 1878-1913 Yılları Arasında Seçilmiş Bazı İthal Maddelerin Değerleri (Lira) ve Toplam İthalat Oranları 60
Tablo 2: 1923-1930 Yıllarında İki Ayrı Kaynağa Göre Kağıt İthalatı 61
Tablo 3: 1923-1930 Yıllarında Kağıt ve Beş Ayrı İthalat Maddesinin Parasal Değerleri (TL) 62
Tablo 4: 1927 Sanayi Sayımına Göre Türkiye'de Kağıt ve Karton Sanayiinden Çalışan İşçi Sayıları 63
Tablo 5: Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi: 1940-1942 89
Tablo 6: Türkiye Selüloz ve Kağıt İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1955 92
Tablo 7: 1937-1960 yılları arasında Türkiye'de Kağıt Sanayiinin durumu 96
Tablo 8: Kadronun 1946'daki Yaş ve Cinsiyet Durumu 101
Tablo 9: 1945-1957 Yılları Müessese 'de Çalışan Memurların Eğitim Düzeyleri .. 105
Tablo 10: 1939-45 Yıllarında Okuma-Yazma ve Kalfa Kursuna Katılanlar 108
Tablo 11: 1941-1942 Dönemi Kursları 109
Tablo 12: 1947 Yılında Mesleki Yetiştirme Kursları 109
Tablo 13: 1946-1947 Yıllarında Yurtiçi ve Yurtdışında Eğitim Gören ve 1948-1952 Yılları Arası Eğitim Görmesi Planlanan Öğrenciler(1946-1952) 115
Tablo 14: 1036-1960 Yılları Arasında İzmit Kağıt ve Karton Fabrikasında Ücretler 120
Tablo 15:1956-1963 Yılları Arasında Üretim Miktarına Bağlı Teşvik Primi Miktarları 126
Tablo 16: Fabrikada Vardiya Başlangıç ve Bitiş Saatleri 128
Tablo 17: Fabrikada Gündüz Vardiyasının Başlangıç ve Bitiş Saatleri 128
Tablo 18: Personel İskan Durumu 141
Tablo 19: 1945 Yılında Müessese Revirinde Tıbbi Bakım ve Tedavi 168
Tablo 20: 1927-1960 Yılları Arası Kocaeli, İzmit ve Türkiye Nüfusu 180
Tablo 21: Yıllara Göre İşgücü Devir Oranları 197
Tablo 22: 1945-1957 İşçilerin İşten Ayrılma Sebepleri 199
Tablo 23: 1945-57 İşçilerin Kıdem Durumu 201
Tablo 24: 1945 Senesi Fabrikada Çalışılmayan, Fiili ve Nazari İş Saatleri 203

Tablo 25: 1950 İş İhtilafı Sırasında Fabrikada Sosyal Yardımlar Harici Ücretlerin Durumu 234
Tablo 26: 1951 İş İhtilafı Sırasında Fabrikada Sosyal Yardımlarla Beraber Ücretlerin Durumu 235
Tablo 27: 1958 Yılında Kocaeli'deki Fabrikalarda İşçi Ücretleri 237

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: Kağıt Fabrikasının Ülke Ekonomisine Yapacağı Katkı. 77
Fotoğraf 2: Başvekil İsmet İnönü Kağıt Fabrikası Temel Atma Töreninde. 78
Fotoğraf 3: Üretilen İlk Kağıt Bobinleri İzmit Sokaklarında Dolaştırılıyor. 81
Fotoğraf 4: İlk Yerli Kâğıdın Üretildiği Gün, 18 Nisan 1936. 82
Fotoğraf 5: Yerli Kağıt Üzerine Yapılan İlk Baskı. 83
Fotoğraf 6: SEKA İşçileri Vazife Başında. 97
Fotoğraf 7: Krefeld'de stajda bulunan İzmit Kağıt Fabrikası çalışanları Fabrika Müdürü Dr. Karl Schacht ve İşletme Şefi Herr Klausmeier ile beraber. 116
Fotoğraf 8: Umum Müdürü Enver Atafrat Münih Seyahatinde Tahsilde Bulunan İzmit Kağıt Fabrikası Çalışanları İle Beraber. 117
Fotoğraf 9: Kolunu Kaybeden İşçi. 131
Fotoğraf 10: İzmit Kağıt Fabrikası'nın Kadın ve Erkek İşçileri Su Sporlarında, 1938. 149
Fotoğraf 11: Kağıtspor'un Şarpi Alanında Aldığı Birincilik. 150
Fotoğraf 12: SEKA Caz Topluluğu. 156
Fotoğraf 13: EKONOMA Marketi. 161
Fotoğraf 14: SEKA Kreşi. 171
Fotoğraf 15: SEKA Kampından Kareler-1. 172
Fotoğraf 16: SEKA Kampından Kareler-2. 173
Fotoğraf 17: Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği Ana Nizamnamesi 215
Fotoğraf 18: Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği Öncülüğünde Grev Hakkı İçin Gerçekleştirilen Yürüyüş. 217
Fotoğraf 19: Halit Cansever'in Sicil Kartı, 1945. 222

GİRİŞ

Bu çalışma, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin ilk büyük ölçekli sanayi kuruluşları olan Kamu İktisadi Teşekküllerinin (KİT) tarihsel ve toplumsal dinamikler ekseninde işçi sınıf oluşumunda oynadıkları rolü anlamaya yönelik bir monografik çabadır. Monografik çalışmamızda ele alınan ve 1936 yılında açılan İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası (SEKA), Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren benimsenen ekonomik kalkınma hedefleri kapsamında Sümerbank eliyle kurulan ilk Kamu İktisadi Teşekküllerinden (KİT) biridir.

1920'li yıllarda başlayan ve devleti pek çok siyasal ve toplumsal devrimin merkezi haline getiren ulus-devlet inşası ve modernleşme süreci, 1920'lerde izlenen liberal sanayileşme politikalarının yetersiz kalması ve 1929 Büyük Bunalımının etkileri nedeniyle iktidarı bu devrimlerini sürdürecek yeni arayışlara yöneltmişti. İktidarın modernleşmenin ön koşullarından biri olarak gördüğü sanayileşmeyi kendi denetimine alarak ve devletçi politikalarla bu süreci hızlandırma düşüncesi 1930'larda benimsenen ekonomi politikalarına yön verdi. 1930'lar, devletçilik düşüncesinin yalnızca ekonomik alanda değil siyasal ve toplumsal alanda da giderek kök saldığı yıllardı. KİT'ler yalnızca ekonomik kalkınmanın değil modernleşme ve toplumsal değişimin de lokomotifi haline gelmeye başlamıştı. Bu noktada Türkiye'de sınıf oluşumuyla ulus-inşa sürecinin eş zamanlı gerçekleştiğini ve bu iki süreç arasındaki etkileşimin işçi sınıfının örgütsel kapasitesi, politik tutumu ve kültürel birikimi üzerinde önemli bir rol oynadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Türkiye işçi sınıfının oluşum sürecinde ona yön veren dinamikleri anlamaya çalışmak oldukça kapsamlı bir çabaya ihtiyaç duyar. Bu çaba, 1930'lara hakim olan ideolojinin makro düzlemde yarattığı ekonomik, siyasi ve hukuk evreni ile işçilerin fabrika içindeki ve dışındaki gündelik yaşamları, çalışma koşulları, bireysel ve kolektif mücadele deneyimlerini birlikte ele almayı zorunlu kılar. İşçilerin bu deneyimlerinin devletin hem bizzat işveren yani üretim sürecinin planlayıcısı olarak hem de çalışma ilişkilerinin düzenleyici aktörü olarak rol aldığı bir fabrika rejimi tarafından nasıl

şekillendiği sorusu bu noktada kritiktir. Bu soruya cevap ararken monografi incelememizde ele aldığımız sınırlı alanda tüm bu süreçlerin toplumsal öznelerce nasıl deneyimlendiklerini makro tarih anlatısını dışlamadan ama sadece oradan bakıldığında da görülmesi mümkün olmayan zengin detaylarla, mikro gelişmelerle beslemeye çalıştık. Burada hedeflenen işçilerin yaşadığı koşulları ve onların deneyimini merkeze alan bir anlatı kurma çabasıdır. Çalışmamızda kullandığımız alana dair farklı türdeki kaynaklardan derlenen ve işlenen bilginin çeşitliliğinin bu çabamızı anlamlı kılacağını umuyoruz. Türkiye emek tarihi yazımında örneklerine az rastladığımız işçi sicil dosyaları, kurum içi yönetmelikler, yazışmalar, kurum gazete ve dergileri yanında emek tarihi yazınımız için oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz sendika ve kurumlarda yer alan arşiv belgeleri, sözlü tarih görüşmeleri gibi farklı türden malzemeyi bir araya getirmek bilgi alanımızı genişleterek kurumsal tarih yazımı yanında işçilerin özne olduğu tarih yazım çabasına da bir katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Bu çerçevede çalışmamız kurumsal tarih yazımının olanaklarını reddetmeden işçilerin günlük deneyim ve ilişkilerine ağırlık vermeye çalışacak hibrit bir tarih yazım çalışmasıdır.

Dört bölümden oluşan tezimizin birinci bölümünde çalışma boyunca yaslanacağımız yöntem ve kavramsal çerçeveyi aktarıyoruz. Bu bölüm emek tarihi yazınımızın sorun alanlarına ilişkin genel bir değerlendirme ile başlıyor. Burada çalışma boyunca benimsediğimiz toplumsal tarih yaklaşımını açıklamaya çalıştık. Emek tarihi çalışmalarının ağırlıklı olarak kurum ve hareket tarihçiliği alanına yoğunlaştığını ve bunun da bütünlüklü bir tarih anlatısından uzaklaşma tehlikesi yarattığını vurguladık. Çalışmamızda işçi hareketini siyasal, hukuksal ve sosyal koşulların içine yerleştirerek onu işçilerin gündelik çalışma ve yaşam mücadele pratikleri ile değişen ve gelişen yapı ile öznenin karşılıklı etkileşim içinde olduğu dinamik bir süreç olarak aktarmaya çalışacağız. Yapının özneyi etkilemesi kadar öznenin de yapıyı etkilediğini göstermeye çalışacağız. Burada yapmaya çalıştığımız dönemin devletçi-halkçı sınıfsız resmi tarih anlatısının ötesine geçerek, işçilerin sosyo-ekonomik yapılarla eklemlenme biçimlerini ele almaktır. Aşağıdan tarih ya da mikro tarih olarak adlandırılan ve bizim de önemsediğimiz bu yöntem Atılgan'ın ifadesiyle "arka sıralarda duran ve iyice öne çıkmış büyük öznelerin koyu gölgelerinden ötürü görünmez hale gelen küçük ve sıradan insanların sesleri, solukları,

görme, kavrama, davranma biçimleri" (2015: 146) nin görünür hale getirilmesi çabasıdır. Bu türden bir çerçeveye oturtulmadan yapılan tarih çalışmalarının bütünsellikten uzak ve yarım kalacağı düşüncesindeyiz. Aynı şekilde kuşkusuz dönemin kurumsal gelişmelerini, yapısal süreçleri hesaba katmadan yapılacak mikro çalışmaların da büyük resmin içinde yerleştirilemeyeceğini düşünüyoruz. Bu çerçevede Makal'ın vurguladığı gibi (2007: 33) mikroskop veya teleskop kullanımının incelenen konuya göre değişiklik gösterebileceğini düşünüyoruz.

Birinci bölümün devamında çalışmamızın omurgasını oluşturan emek süreci, fabrika rejimi ve sınıf oluşumu tartışmalarına yer verdik. Bu kavramlara ilişkin literatürde öne çıkan kuramcıların görüşlerine yer verdikten sonra tezimizin kuramsal çerçevesini kurarken benimsediğimiz Ira Katznelson'un yeni toplumsal tarih içinde işçi sınıfı oluşumundaki çeşitliliklere ve farklılıklara yönelen dört katmanlı sınıf oluşum kuramını detaylandırdık. Birinci katman kapitalist ekonomik yapının genel gelişimini anlatır. Burada endüstriyel yapının tarihsel oluşumu ve toplumsal sınıfların üretim ilişkilerindeki nesnel konumları değerlendirilir. Ulusal kapitalist kalkınma süreçleri tüm toplumların paylaştığı ortak itkiler yanında aile yapısı, demografi, kültürel gelenekler, devletin rolü ve jeopolitik gibi özel koşullar tarafından da etki alır. Ancak bu ilk katmandaki sınıf analizinden yaşam tarzları, eğilimler ya da kolektif eylem hakkında çıkarım yapmak mümkün değildir. Kısmen kapitalist gelişmenin yapısı tarafından belirlenen ikinci katman ise toplumsal oluşumlar içerisinde yaşayan gerçek insanların deneyimlediği toplumun sosyal örgütlenmesini ifade eder. Kapitalist toplum yapısı içinde işyeri içinde ve dışında gelişen yaşam tarzlarını inceleyen bu katman toplumsal örgütlenme ve sınıf oluşumu süreçlerinin gerçek yaşam deneyimlerine bakar. Katznelson'a göre birinci katmandaki kapitalist birikim süreci yapısıyla ikinci katmanda ele aldığımız işçilerin deneyimlediği iktisadi gelişme birbiriyle yakından ilişkilidir. Sınıf oluşumu tanımlamasında yer alan üçüncü katman ise sınıfları ortak eğilimleri, düşünceleri ve kültürleri paylaşan *bilişsel* düzeye sahip topluluklar olarak tanımlar. Bu eğilimler çoğunlukla sınıf temelli bir yaklaşım içermeyen ancak işçilerin yaşadıkları dönüşümlere verdikleri makul ve anlamlı tepkilerden oluşur. İşçilerin verdikleri tepkiler sanayileşme sürecinin getirdiği yeniliklere uyum sağlama ya da eski yapıyı korumak üzere direniş gösterme biçiminde gerçekleşebilir. Katznelson'un sınıf oluşum süreçlerini tanımladığı dördüncü ve son

katman ise ortak eğilimlere sahip toplumsal grupların, sınıfsal çıkarlar doğrultusunda belli bir eylem ve örgütlülük çerçevesinde başvurdukları *kolektif hareketleri* içerir. Farklı işçi sınıfı deneyimlerinde değişkenlikler gösteren bu kolektif hareketlerin ortak noktası, kolektif eylemlerin en önemli yürütücüsü olan işçi sendikaları oluşturma çabalarıdır.

Katznelson'un sınıf oluşum kuramının katmanlarıyla tezin yapısı arasındaki bağlantıları ilerleyen bölümlerde detaylıca ele aldık. Bu noktada ele aldığımız çeşitli sınıf oluşumu ve fabrika rejimi yaklaşımlarında hakim deneyimin özel sektör ağırlıklı olduğunun altını çizmek gerekir. Bu çerçevede bir kamu işletmesinde ve devletçi ve halkçı politikaların benimsendiği iktisadi ve siyasi bir formasyonun özgünlüklerini ortaya koymanın çok önemli olduğuna inanıyoruz. Bu nedenle ülkemizde sınıf oluşumunda ve fabrika rejimlerinin tasnifinde devletçi sanayileşme politikalarının ve devlet tarafından yönetilen ve milli fabrikalar olarak addedilen fabrikalardaki sınıf oluşum süreçlerinin klasik batı gelişme çizgisinden önemli farklar taşıdığını unutmamak gerekir. KİT'lerde sınıf oluşumu ve fabrika rejimi kendine özgü yönlere de sahiptir. Birinci bölümde son olarak döneme hakim olan ideolojik yapının ve KİT'lerin Türkiye'de sınıf oluşumu üzerindeki etkilerini değerlendirmeye çalıştık. KİT'lerin sınıf oluşumu üzerindeki özgün rolünün çıplak bir sınıf mücadelesinden ziyade devletin işveren olduğu bir dolayımla daha kolay rıza üretmek olduğunu vurgulamaya çalıştık. Burada paternalistik bir fabrika rejimi ve çalışma ilişkileri ile karşılaşıyoruz.

İkinci bölüm 1930'larda benimsenen devletçi ekonomi politikaları ile şekillenen kapitalist ekonomik kalkınma yapısı ekseninde, erken Cumhuriyet dönemi siyasal, iktisadi, ideolojik ve hukuk evrenine ilişkin bir analizle başlıyor. Fabrikanın içine doğduğu bu evren işçi sınıfı oluşumunda belirleyici bir aktör olan devlet yapısının genel özellikleri hakkında bize bilgi verir. Türkiye'de devletin doğrudan işveren olarak işçilerle karşı karşıya olması bu bilgiyi daha da önemli kılar. Tezde devletin sınıf karakterinin tam bir analizinin yapılması mümkün ve gerekli olmamakla birlikte devlet ve sosyal sınıflar arasındaki ilişkiyi kavramsallaştırmaya yardımcı olan bir teorik çerçeve ile altını çizmeye çalıştık. Bunu yaparken devletin ekonominin düzenleyici ve kontrol edici temsilcisinden bir girişimciye/işverene dönüşümünü açıklamakla

yetindik. Bu dönüşüm, planlı ekonomiye geçişle birlikte devletin dolaysız biçimde iktisadi hayatta üstlendiği rol ile keskinleşmişti. Sümerbank aracılığıyla kurulmaya başlanan ve "endüstri sarayları" olarak tarif edilen Kamu İktisadi Teşekkülleri, devletçi kapitalist ekonomik kalkınmanın aracı haline gelmişti. İkinci bölümün devamında Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan işgücünün nitelik ve nicelik itibariyle genel bir değerlendirmesini yaptık. İşgücünün yüzde 80'inin tarım kesiminde çalıştığı bir dönemde yeni kurulan fabrikalarda ihtiyaç duyulan sanayi işçisinin yaratılması, üçüncü ve dördüncü bölümlerde detaylı olarak anlattığımız gibi uzun soluklu bir süreç olacaktı. İkinci bölüm Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine kağıt sanayiinin durumu ve İzmit Kağıt ve Karton Fabrikasının kuruluş öyküsü ile sona ermektedir.

Üçüncü ve dördüncü bölüm artık Kağıt Fabrikasının kapısından içeri girdiğimiz ve tezin esas sorularına cevap aradığımız yerlerdir. Burada kapitalist gelişmenin yapısı tarafından belirlenen ve insanların üretim ilişkileri içindeki ve dışındaki sınıfsal ilişkileri yani sosyal ilişkiler ve yaşam biçimlerine yakından bakmaya başlıyoruz. İşçilerin fabrikadaki çalışma koşulları yanında fabrika dışındaki gündelik yaşam deneyimlerini de mercek altına aldığımız üçüncü bölüm Katznelson'un sınıf oluşum süreçlerini tanımladığı ikinci katmandan üçüncü katmana doğru bir geçiştir. Sınıf ilişkilerinin yalnızca işyerinde değil işyeri dışında da tecrübe edildiğini söyleyen Katznelson (2012: 26) yaşam alanlarındaki bu mekânsal ayrışmaların sınıf oluşumu ile ilgili önemli bilgiler verdiğinin altını çizer. Sanayileşme ve sınıf oluşum süreci ile ulus inşa sürecinin eş zamanlı olduğunu belirtmiştik. KİT'ler kuruldukları büyük sanayi yerleşkeleri ile birlikte bu iki hedefin bir araya geldikleri mekanlar olarak tasarlanmıştır. Bu noktada devletçiliğin kapsamının yalnızca ekonomik değil modernleşme ve toplumsal değişimi içine alacak şekilde genişlediğini söyleyebiliriz. Sanayi yerleşkeleri yalnızca endüstri yapıları değil toplumsal ve kültürel ilerlemenin sağlanacağı Türkiye modernleşme ideolojisinin uygulama mekanları olmuştur. Kağıt Fabrikası da İzmit'te kurulan yerleşkesiyle devletin sanayileşme ve modernleşme hedefleri doğrultusunda attığı adımların hem İzmit'te hem de kent sakinleri üzerinde yarattığı ekonomik ve sosyal gelişmenin izlenebildiği özgün mekanlardan biridir. İzmit Kağıt Fabrikası yerleşkesi spor alanları, marketi, yemekhanesi, sinema ve tiyatro salonları, hastanesi, kreşi, okul ve lojmanlarıyla Cumhuriyet'in kurmak istediği

modern kent imgesi ile uyumlu bir yapıya sahipti. İnsel'in "uygar vatandaş yetiştiren eğitim kurumları", olarak tarif ettiği bu sanayi yerleşkeleri sosyal gelişmenin omurgası olarak kabul edilen ulus devlet tasarılarından biriydi (1984: 424).

SEKA kurulduğu şehir olan İzmit'i de pek çok yönden etkilemiştir. Bu nedenle Cumhuriyet dönemi itibariyle kentin ve fabrikanın tarihini birbirinden ayrı düşünmek olanaksızdır. Fabrikanın kurulmasıyla giderek bir işçi kenti haline gelen İzmit için SEKA, yalnızca istihdam sağlayan bir kuruluş olmanın çok ötesinde anlamlara sahiptir. Okulları, kursları, spor kulüpleri, sinema ve tiyatro gibi pek çok imkan ve etkinlikleriyle fabrika hem İzmit'te yaşayanlar hem de İzmit için sosyo-ekonomik bir gelişmenin aracı olmuştur. Üçüncü bölümün sonunda SEKA'nın kentle kurduğu ilişki hem sosyo-ekonomik hem de mekânsal boyutlarıyla ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm, İzmit Kağıt Fabrikasında işçi sınıfı oluşumunun kendine has dinamiklerini anlamaya yönelik bir çabadır. Burada işçi hareketinin gelişiminin iktisadi, hukuki, siyasal ve sosyal gelişmeler ekseninde nasıl şekillendiği sorusuna cevap ararız. Bunu yaparken yöntemsel yaklaşımımız çerçevesinde, işçilerin bu süreçleri deneyimleme ve bu deneyimler üzerinden geliştirdikleri uyum ve direniş stratejilerine odaklanıyoruz. Katznelson'un sınıf oluşumu katmanlarından dördüncüsüne tekabül eden bu aşama ortak eğilimlere sahip toplumsal grupların, sınıfsal çıkarları doğrultusunda bir eylem ve örgütlülük çerçevesinde başvurdukları kolektif hareketleri kapsar. Bu kolektif hareketler farklı sınıf deneyimlerinde değişkenlikler gösterse de sınıf oluşumunun kurumsal ifadesi olan sendikal örgütlenme etrafında ortaklaştıklarını görürüz. Burada sınıf oluşumu ve işçi hareketini emek tarihimizdeki yaygın kanının aksine siyasi, hukuki ve iktisadi değişimlerin ortaya çıkarttığı doğal bir sonuç olarak değil; kapitalizmin sömürüye dayalı yapısına karşı gelişen ve işçilerin üretim süreci alanı içinde ve dışında kurdukları ilişki dinamikleriyle biçimlendirdikleri bir alan olarak görüyoruz. Bu nedenle kolektif eylemlerin en önemli göstergesi ve yürütücüsü olan sendikaların yürüttüğü mücadele ve bazen onu da aşan diğer sınıfsal dayanışma örneklerinin tarihsel bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık. İzmit Kağıt Fabrikasında ilk sendika emek tarihimiz açısından oldukça önemli bir özgür sendikacılık dönemi olan 1946 sendikacılığı döneminde faaliyete geçmiştir. 1946 Haziran ayından 1946 Aralık ayına

kadar süren altı aylık sendika özgürlüğü döneminde sosyalist partilerin ön ayak olduğu, bağımsız ve sınıf eksenli bir sendikal örgütlenme deneyimi yaşanmıştır. İzmit Kağıt Fabrikasındaki ilk örgütlenme deneyimi de bu döneme rastlar. TKP'li İdris Erdinç (Şoför İdris)'in önderliğiyle *Kocaeli Selüloz Sanayii İşçileri Sendikası* kurulmuştur. Aynı dönemde Kocaeli'deki ilk sendikal birlik olan Kocaeli İşçi Sendikaları Birliğinin kurulmasına da öncülük eden Şoför İdris, İzmit Kağıt Fabrikasının ilk yıllarında örgütlenme ve direniş süreçlerinde öne çıkan önemli bir figürdür. Bu dönem *16 Aralık 1946 tedbirleri* ile bastırılmış ve pek çok sendika ve siyasi parti gibi Kocaeli Selüloz Sanayii İşçileri Sendikası ve Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği de kapatılmıştır.

1947 yılından sonra 1963 yılına kadar fabrikada farklı birimlerde üç sendika kuruldu. Birden fazla örgütlü sendika ile fabrikada gelişen sendikal mücadele ülkedeki işçi hareketinin siyasal eğilimlerinin ve sınıf karakterinin izlenebileceği ilginç detaylar sunar. Çelik'in tabiriyle 1946 sonrası sendikal hareketin *ideolojik çimentosu* olan antikomünizm ve milliyetçilik (2010: 34), özellikle grev hakkı tartışmaları sırasında Kağıt Fabrikasındaki bir kuşak işçinin siyasal tercihlerinin değişim sürecinin takibine olanak sağlar. Grev hakkının milli menfaatlerle ilişki içinde tartışılması Türk işçisinin kimliğinin oluşum süreci açısından da bizlere önemli veriler sunar.

İzmit Kağıt Fabrikası bir kamu işletmesi olarak özel sektörle kıyaslandığında görece uzlaşmacı ve mutedil bir endüstri ilişkileri görünümüne sahip olsa da henüz 1946 yılında kurulan ilk sendikasıyla başlayan çalışma koşulları, iş kazaları, ücret gibi konulardaki mücadeleci çizgisi 1950'ler boyunca çeşitli sosyal haklar alanında genişleyerek devam etmiştir. Bu dönem fabrika içinde yönetim ve sendika arasındaki ilişkiler çoğunlukla uyumlu bir görünüm sergilemesine rağmen özellikle sendikanın kurulduğu ilk yıllarda örgütlenme çalışmaları yönetim tarafından çeşitli engellemelerle karşılaşmıştır. Çalışmamız SEKA'da 1980'lere gelindiğinde özelleştirme tartışmalarıyla en somut haliyle sahneye çıkacak olan sınıf bilincinin sessiz birikim yılları olan 1960'lara kadarki toplu iş ilişkileri sürecinin anlatılmasıyla sona erecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI OLUŞUMUNDA KAMU İKTİSADİ TEŞEKKÜLLERİNİN ROLÜ

Bir devrimin görünür amaçları ne kadar sınırlı olursa olsun, ebedi düzenin duvarlarında açtığı çatlaklardan cennetin ışığı süzülmelidir.
Eric Hobsbawm

1.1. Tarih Yazımı ve Türkiye'de Emek Tarihi Yazımının Sorunlarına İlişkin Değerlendirme

Bu çalışma Erken Cumhuriyet dönemi SEKA Fabrikası üstüne bir monografidir. Bu çalışmada ele alınan SEKA Fabrikasının tarihsel bir olgu olarak tercih edilmesi ve ele alınması tarih yazımı açısından ilk irdelenmesi gereken konudur. Tarih yazımının önemli sorun alanlarından biri olguların seçimidir. Sıradan bir olgunun tarihsel bir olgu haline getirilmesi tarihçinin bakışı, kavrayışı ve öncelikleriyle mümkün olabilir. Geçmişte dikkat çekmeyen bir olgu başka olgularla birleştiğinde tarihsel bir olgu haline gelebilir (Carr, 2018: 70). Tarihçinin zorunlu olarak seçmeci olduğunu söyleyen Carr, olguların yalnızca tarihçi onlara başvurduğunda konuştuğunu ve hangi olgulara hangi sıra ve bağlam içinde söz hakkı vereceğinin kararının da yine tarihçiye ait olduğunu söyler (2018: 62). Bu çerçevede bu çalışmada SEKA fabrikasının neden tarihsel bir olgu olduğu ele alınmaya çalışılacaktır. Geçmiş bugünden bakarak değerlendirilirken göz önünde tutulması gereken diğer önemli nokta tarihçinin kendi değer yargıları, ideolojisi ve bakış açısıyla hareket ediyor olmasıdır. Carr'ın ifadesiyle "Tarihi olguların oluşturduğu, tarihçinin yorumundan bağımsız ve nesnel bir sert çekirdeğin var olduğuna inanmak ahmakça fakat silinmesi çok güç bir yanılgıdır" (2018: 62). Bu öznellik tarihçiyi, geçmişi bugünün kriterleriyle değerlendirme ve yargılama hatasına götürebilmektedir. Ancak öte yandan aradan geçen zamanın bilgisine sahip olan tarihçi bu zamanın bilgisiyle geçmişe bugünden bakacaktır.

Abou El-Haj'a göre, tarihi ya da olaylar dizisi olarak tarihi bir süreç olarak düşündüğümüzde, tüm tarihsel dönemler bir safhadan bir başka safhaya geçiştir. Diğer

bir ifadeyle tarih bir süreç olarak akışkan bir şey olarak algılanır. Tarihçinin tarihi yazarken yaptığı her şey bu akışkan süreci bir anlığına yakalama çabasıdır. Tarihçi bir yandan yazarken tarihsel düşünüş sürecini durdurarak tarihin akışkanlığını da sabitlemiş olur. Bu her ne kadar bir paradoks olarak görülse de yazara, "yeni kanıtların önderlik ettiği yeni anlam örüntüleri ışığında tarihsel olguları gözden geçirmek ve yeniden değerlendirmek için geçici bir plato" sağladığı için aslında faydalıdır (2010: 31). Tarih yazımının en önemli sorun alanlarından biri tarihsel olguların hatalı, eksik ve hatta çarpıtılarak günümüze aktarılmasıdır. Bu nedenle tarihsel olguların günümüze mümkün olduğunca nesnel aktarımı tarihsel yazımın en önemli ön koşuludur. Ancak tarihsel olguların nesnel aktarımı da tarih yazımı için yeterli değildir. Carr "bir tarihçiyi kesinliğinden dolayı övmek bir mimarı yapısında iyi fırınlanmış kereste, gereğince karıştırılmış harç kullandığından ötürü övmeye benzer" demektedir (2018: 61). Asıl mesele Carr'ın ifadesiyle şudur: "Olgular yalnızca tarihçi onlara başvurunca konuşurlar; hangi olgulara, hangi sıra ya da bağlam içinde söz hakkı verileceğini kararlaştıran tarihçidir" (2018: 62).

Türkiye'de emek tarihçiliği alanına baktığımızda, bu alanın iktisadi ve siyasi tarih çalışmalarına nazaran daha geç bir tarihte başladığını görürüz. Bu gecikme bir yanıyla Türkiye'de sanayileşmenin gelişimine bağlı olarak işçi-işveren ilişkilerinin göreli olarak gecikmesi ile bir yanıyla da özellikle erken cumhuriyet dönemi dediğimiz 1960 öncesi dönemde emekle ilgili konuların siyasi iktidar tarafından netameli olarak görülmesi ve ağır yaptırımlara tabi tutulmasıyla yakından ilişkilidir (Makal, 2007: 15-16). Emek hareketlerine ilişkin bu baskıcı tutumun 1960 öncesiyle sınırlı kalmadığını söylememiz gerekir. Emek evrenine yönelik çekincelerin 1960 sonrasında da akademik dünyada var olduğunu görürüz. Osmanlı emek tarihi alanında yazdığı doktora teziyle Oya Sencer'in yaşadıkları veya Alpaslan Işıklı'nın *Sendikacılık ve Siyaset* adlı doktora tez çalışması hakkında jüri üyelerinin konunun böylesi bir yaklaşımla ele alınmasını kabul edemeyeceklerine ilişkin görüşleri emek tarihi alanına ilişkin ilgi ve alakayı sınırlandırıcı örneklerdir (Çelik, 2010: 43).

Günümüzde emek evrenine ve özel olarak emek tarihçiliği alanına olan ilginin zayıflığı, 1980'lerden sonra yaşanan politik ve iktisadi dönüşümlerin bir uzantısı olarak aslında tüm dünyada sosyal bilimler alanında sınıf analizine yönelik ilginin

giderek azalmasının bir sonucudur. Bu ilgisizliğin beraberinde getirdiği alanda çalışan insan sayısının azlığı ise emek tarihi alanının gelişmesi yolundaki en önemli engellerden biri olarak karşımızda durmaktadır (Makal, 2007: 21-22). Akademik dünyada sosyal bilimler alanında öğretim yapan üniversitelerde, Türkiye'nin iktisadi ve siyasi tarihine ilişkin anabilim dalları olmasına karşın, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümlerinde bu alanın tarihine ilişkin bir anabilim dalı bulunmamaktadır. Bu eksiklik emek tarihi alanında çalışacak bir akademik kadronun oluşması yönündeki en büyük engellerden biridir. Organizasyon alanındaki bu eksikliklerin yanında öğretim üyesi ve öğrencilerin güncel ve piyasaya dönük alanlara olan ilgileri, emek tarihi alanının Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümlerinde *üvey evlat* muamelesi görmesi ve bölümlerin sosyal ve entelektüel temellerinin giderek zayıflamasıyla sonuçlandığını söylemek mümkündür (Makal, 2007: 22-23).

Akademik dünya dışında da özellikle emek örgütleri olan sendikalar açısından bakıldığında emek tarihine olan ilgi azlığının benzer biçimde var olduğunu söylemek mümkündür. Emek tarihi açısından kritik önemde olan kurum arşivlerinin yokluğu yada yok edilmiş olması, sendikaların araştırmalara kaynak ve insan ayırmaya gönüllü olmaması, var olan sınırlı sayıdaki araştırmacının da alana olan ilgisizliği alanın gelişmesi önündeki engeller olarak varlığını korumaktadır (Çelik, 2007: 132).

Türkiye'de erken cumhuriyet dönemi emek tarihçiliği üzerine yapılan tartışmalarda, bu dönemin bir kurum ve hareket tarihi olarak ele alınması eleştirilirken, bu gelişmenin işçilerin tarihsel anlatıda özcü ve indirgemeci biçimde kurgulanmasına yol açtığı iddia edilmiştir (Akın, 2005: 77). Emek tarihçilerinin sendikalar, grevler ve buna benzer diğer kolektif eylemlere yoğunlaşarak hareket tarihçiliğine yöneldiği iddia edilse de (Akın, 2005: 77), Koçak'a göre esas sorun hareket tarihçiliği yapılıyor olması değil aksine; işçi sınıfının kendi deneyimini ve eylemini merkeze alan biçimiyle gerçek anlamıyla yapılmıyor olmasıdır (2014: 24). Emek tarihi başlığı altında değerlendirilen çalışma ilişkileri ve işçi hareketi alanları çoğu kez birbirine karıştırılarak çalışma ilişkileri tarihinin işçi hareketi tarihi yerine ikame edildiği

görülür. Bu nedenledir ki yazılan işçi hareketi tarihleri büyük ölçüde istatistiki veriler[1] (işgücü, grev, sendikalaşma oranları vb.), emekçilerin iktisadi koşulları ve çalışma yaşamındaki mevzuat değişiklileri[2], tanıklığa dayalı anlatımlar[3] ve kurumsal belgelerden[4] oluşmaktadır (Koçak, 2004: 24). Bütünlüklü bir tarih oluşumu için yalnızca bu çalışmalara dayanmayan ama bu çalışmalarla da desteklenen bir yöntemin benimsenmesi gereklidir. Esas zenginleştirici olan hareket tarihini, işçi hareketinin gelişimini belirleyen iktisadi, ideolojik, hukuki ve sosyal dinamiklerin içine yerleştirmek ve onu, işçilerin siyasal katılım, göç, kentleşme gibi günlük yaşam ve mücadele alanlarında aramaktır (Koçak, 2004: 24). Bu noktada *aşağıdan tarih* yazımının önemine değinmek faydalı olacaktır.

Quataert'e göre *aşağıdan tarih* devletin, devlet elitlerinin, siyasa yapıcılarının, savaşa karar verenlerin tarihi değildir. Aşağıdan tarih yazımı konusundaki isteksizlik büyük ölçüde işçilerle ilgilenmenin gayrimeşru hatta komünizm sempatizanlığı olduğuna dair var olan algıyla ilişkilidir (2010: 20-21). Aşağıdan tarih yazımı genellikle tarih yazımında ihmal edilen işçi, köylü ve diğer marjinal grupları ele alma olanağı sağlarken diğer taraftan bütünsel bir tarih anlayışına da imkan verir ve böylelikle unutulması ve kaybolması muhtemel bir geçmişin kurtarılmasını sağlar (Quataert, 2010: 26-30). Toplumsal tarihçilerin deneyimler üzerine yoğunlaşarak çalışan insanların dünya görüşleri ve yaşam şekilleri üzerine kurduğu aşağıdan tarih yazımı, işçi sınıfını muhafazakar tarih yazımının G. M Young'un sözleriyle "tarih önemli insanların muhabbetinden oluşur" iddiasından kurtarmıştır (Katznelson, 2012: 18). Aşağıdakilerin tarihini incelemekteki amaç yalnızca geçmişi keşfetmek değil, geçmişi açıklamak ve bu yolla bugünle ve bir ölçüde gelecekle bağ kurmaktır (Hobsbawm, 1988: 26). Aşağıdan tarih Hobsbawm'ın deyişiyle "adlarını, aileleri ve komşuları dışında kimsenin bilmediği, modern devletlerde doğumları, evlilikleri ve ölümleri kayda geçirilmiş" insanların tarihidir. Hobsbawm genel olarak sıradan "halk"

[1] Örneğin bkz.: Tüm İktisatçılar Birliği (1976). Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi. Ankara: TİB Yayını.
[2] Örneğin bkz.: Yıldırım Koç (2003). Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi, İstanbul: Kaynak Yayınları.
[3] Örneğin bkz.: Kemal Sülker (2004). Türkiye Sendikacılık Tarihi. İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
[4] Örneğin bkz.: Yıldırım Koç (2000). Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar. Ankara: Yol-İş Sendikası Yayını.

olarak tabir edilen bu insanların bireysel olarak değilse bile toplu olarak tarihsel aktör olduklarını, yaptıklarının fark yarattığını ve tarihi yönlendirdiğini söyler (2016: 9).

Türkiye emek tarihi yazımında ağırlıklı eğilimin makro tarih de dediğimiz yasal düzenlemeler ve sendikalar üzerinden kurumsal bir tarih yazımı şeklinde olduğunu ifade etmiştik. Belirli bir ekonomik düzlemde ve üretim ilişkileri içinde gerçekleşen mikro tarih alanı, sınıfların kültürel yapıları ve gündelik hayatları ile de etkileşim halindedir. Mikro veya aşağıdan tarih yazımının kurumsal gelişmeler dikkate alınmadan ve bunların etkisi hesaba katılmada yapılması ciddi eksiklere yol açacaktır. Bu türden bir çerçeveye oturtulmadan yapılan, kurum tarihini esas alan, işçilerin sosyoekonomik yapılarla eklemlenme biçimlerini dikkate almadan yapılan tarih çalışmalarının da kurumsal gelişmeleri dikkate almadan yapılan mikro tarih çalışmalarının da bütünsellikten uzak ve yarım kalacağını düşünüyoruz. Ancak son dönemlerde makro tarihi de dışlamadan işçilerin gündelik yaşam pratiklerini merkeze alan, emek hareketini ideolojik, hukuki, iktisadi ve sosyal yapıların içine yerleştirerek yapılan çalışmaların sayısındaki artış sevindiricidir. Özellikle fabrika, eylem ve grev monografileri kapsamlı bir emek tarihi yazımında önemli bir yer tutar. Monografik tarih çalışmaları fark edilmeyen ya da göz ardı edilen detayların ortaya çıkmasına yardımcı olur.

Türkiye'de erken dönem emek tarihi çalışmaları arasında fabrika monografisi kapsamında yer alan kıymetli çalışmalar bulunmaktadır. Hakan Koçak'ın Paşabahçe işçilerinin sınıf olma öyküsünü anlattığı *Camın İşçileri* adlı kitabı, Türkiye'de sanayileşmenin özel sektör alanında sınıf oluşumu ve emek süreçlerini işçilerin gündelik yaşam pratiklerini merkeze alan bir değerlendirmeyle okuyucuya sunar. Yine Görkem Akgöz'ün *Many Voices of a Turkish State Factory: Working at Bakırköy Cloth Factory, 1932-50* başlıklı doktora tezi, bir kamu işletmesi olan Bakırköy Bez Fabrikasındaki fabrika rejimi ve işçileşme sürecini işçi dosyaları örnekleri üzerinden anlatır. Hasan Güler ise *Patron Baba* isimli kitabında, Çanakkale Seramik Fabrikasını Türkiye'de erken dönem sanayileşme sürecini özel sektörde endüstriyel paternalizm ve bu iktidar biçiminin fabrika aracılığı ile kurmaya çalıştığı toplumsal kodların nasıl oluştuğunu bizlere aktarır. Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)* isimli çalışması ile Türkiye'de yönetim

kavram ve teorilerinin gelişimlerini iktisadi ve siyasi boyutlarıyla ele alırken, erken cumhuriyet dönemi sanayileşme sürecinin önemli endüstriyel örgütlenmelerinden biri olan Sümerbank'ı örgütsel yapısı ve işçileştirme bağlamında incelemiştir. Kurumsal tarih penceresinden, Uygur Kocabaşoğlu ve ekibi tarafından hazırlanan *Türkiye İş Bankası Tarihi* isimli çalışma da önemli fabrika monografileri arasındadır. Kitap, kurum tarihini emek tarihi perspektifiyle değil ama erken cumhuriyet dönemi sanayi karargahı olarak adlandırılan İş Bankası'nın, kuruluşundan 2000'lere kadar uzanan öyküsünü Türkiye'deki iktisat politikaları ve bankacılık sisteminin gelişme süreçleri içerisinde değerlendirir.

Bu çalışmada ele aldığımız İzmit SEKA Kağıt Fabrikası ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda oldukça kapsamlı bir araştırmayla yazılmış ve bizim de sıkça başvurduğumuz Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikalarının tarihsel gelişiminin anlatıldığı *SEKA Tarihi* isimli monografik çalışma öne çıkar (Kocabaşoğlu vd.: 1996). Kitap, İzmit kağıt fabrikasının kuruluşuna giden süreçten başlayarak 2000'li yıllara kadar Türkiye'de kağıt sanayiinin gelişim öyküsünü makro tarih perspektifiyle ülkenin iktisadi, siyasi ve toplumsal koşulları içerisinde aktarır. Çalışmanın odak noktası İzmit SEKA fabrikası olsa da 1960'lardan itibaren Türkiye'nin farklı illerinde kurulan diğer sekiz[5] SEKA Müessesi hakkında da genel hatlarıyla bilgi verilmiştir. SEKA ile ilgili yapılmış tez çalışmalarına baktığımızda ise daha çok fabrikanın kapanmasıyla birlikte endüstriyel miras ve kentleşme alanlarında çalışmalar yapıldığını görürüz.[6] Bizim çalışmamız, kurumsal ve makro tarih bakış açısından yararlanarak, erken Cumhuriyet dönemi sanayileşme hamlesinin KİT'ler aracılığıyla emek evreninde yarattığı dönüşümü İzmit SEKA Kağıt Fabrikası özelinde işçileri, onların çalışma ve yaşam koşullarını merkezine alarak iktisadi, siyasi ve sosyal çevre içinde ortaya koyma gayesiyle diğer çalışmalardan ayrılır.

---

[5] Çaycuma, Dalaman, Aksu, Afyon, Antalya, Balıkesir, Kastamonu, Bolu.

[6] İzmit SEKA fabrikasını konu alan yüksek lisans tezleri: Nergis Yıldırım (2020), "Endüstri Mirası Alanları Ve Tarihi Kentsel Peyzaj (HUL) İlişkisi, Bursa Merinos Tekstil Fabrikası Ve İzmit SEKA Kağıt Fabrikası Örneği"; Emine Keleş Taylak (2019), "Kocaeli SEKA 2. ve 5. Kağıt Fabrikaları'nın Koruma Sorunları ve Yeniden Kullanımı"; Nihan Konak (20109), "Yeniden İşlevlendirme Kapsamında Bir Endüstriyel Miras Örneği Olan SEKA Kâğıt Müzesi'nin İç Mekân Analizi"; Bilge Köse (2018), "Bir Endüstri Ağını Miras Olarak Korumak: Türkiye Selüloz Ve Kağıt Fabrikaları (SEKA)".

1.2. Tezin Kavramsal Kuramsal Çerçevesi

1.2.1. Emek Süreci ve Fabrika Rejimi Tartışmaları

Bu çalışmanın kavramsal dayanakları arasında önemli bir yer tutan "emek süreci" tartışmalarında ve literatürde temel metin olarak kabul edilen Harry Braverman'ın *Emek ve Tekelci Sermaye* (2008) isimli çalışması, 1980'lerin ortalarına kadar geniş bir düşünsel birikim oluşmasına katkı sağlamıştır. Emek süreci ile ilgili yapılan çalışmaların neredeyse tümü Braverman'ın referansıyla ile yola çıkmıştır. Braverman, çalışmasında tekelci kapitalizmin genel bir durgunluk eğilimi olarak nitelendirdiği kriz eğiliminin, işçi sınıfının kapsamlı bir biçimde vasıfsızlaştırılması ile sermayeye tabi kılınması sürecinin nasıl iç içe geçtiğini açık bir biçimde gösterir. Braverman emek süreci kuramını, Taylorist yönetim anlayışı ile üretim ve yönetimin birbirinden ayrıştırılması sonucu işçilerin vasıfsızlaştırılması ve işyerinde artan denetim olmak üzere iki temel konu üzerine inşa etmiştir (2008: 28).

Geliştirdiği "fabrika rejimi" kavramsallaştırmasıyla emek süreci tartışmalarında öne çıkan bir diğer isim Michael Burawoy'dur. Burawoy, fabrika rejimi ifadesi ile işyerindeki politik-ideolojik süreçlere dikkat çeker ve üretim süreçlerinin işçi sınıfı mücadelelerini şekillendirdiği tezini savunur (2015: 13). Burawoy'un başlangıç noktası üretim sürecindeki siyasi noktaları görmezden gelen üretim teorileri eleştirisidir (1983: 587). Çalışmasının adında da yer alan *Üretim Siyaseti* terimi siyaset ve üretimin iç içe olan karakterine vurgu yapar. Üretim ve siyaset arasındaki bağ, emek kontrol rejimlerinin yalnızca işyeri politikaları ile değil devlet tarafından yürürlüğe konulan politikalarla da kurulduğunun altını çizer. Fabrika rejimi ise üretim siyaseti ile devlet politikaları arasındaki kavramsal ilişkide var olur (Akgöz, 2012: 81). Burawoy, üretim sürecini yalnızca fabrikadaki hammaddelerin üretim araçlarıyla yararlı ürünlere dönüştürüldüğü sosyal ilişkilerle sınırlamaz. Üretim süreci aynı zamanda emek sürecinin bu ilişkilerine etki eden politik ve ideolojik aygıtları da içerir. Burawoy, bu aygıtları *fabrika rejimi*, bununla ilgili olan mücadeleleri de *üretim siyaseti* olarak adlandırır (1983: 587). Fabrika rejimleri üretim içindeki ilişkileri düzenlerken, devlet ve siyasi rejimler de makro düzeydeki üretim ilişkilerini korur ve

düzenler. Bu rejimler karşılıklı biçimde birbirlerini tanımlar, şekillendirir ve sınırlarlar. Burawoy'un fabrika rejimi kavramsallaştırması, toplumdaki siyasi ve ideolojik boyutları emek sürecine taşıması ve devletin üretim ve emek siyasetini şekillendirmedeki temel rolünü tanımlaması bakımından önemli bir katkıdır (Yücesan-Özdemir, 2010: 40). Emek sürecinin politik etkisine ve üretimin politik aygıtlarına atıfta bulunan fabrika rejimleri bir taraftan emek süreçleri, firmalar arasındaki piyasa rekabeti, işgücünün yeniden üretimi ve devletin müdahalesi gibi etkenlerin belirleyiciliğinde oluşurken; diğer taraftan çalışma kuralları, toplu sözleşme, sosyal güvenlik haklarının kullanımı, işverenlerin farklılaşan denetim stratejileri ve işçilerin karşı direnişleriyle biçimlenir (Koçak, 2014: 53).

Üretim süreçlerinin işçi mücadelesini ne şekilde biçimlendirdiğini anlamamızı kolaylaştıran fabrika rejimi kavramı dönemlere göre farklılaşır. Burawoy, 19. yüzyılın *despotik fabrika rejimi* ile 20. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan *hegemonik fabrika rejimlerini* birbirinden ayırır. Bu ayırım emeğin denetiminde *rıza ve zor* unsurlarının taşıdıkları ağırlıklardaki farklılıklardır. Rızanın değil zorun ağır bastığı despotik rejimlerde, devlet emek süreciyle ilgili düzenlemelere gitmez, üretimin dışsal şartlarını koruyan sınırlı bir işlev görür. İşçilerin emek sürecine etki edemeyecek düzeyde vasıfsızlaşması ve geçimlerinin tümüyle çalışmaya ve dolayısıyla rekabetçi piyasaya tabi olduğu bir durumda işverenin egemenliği söz konusudur. İşveren ve işveren vekillerinin üretim sürecini düzenleyen kuralları tek taraflı olarak belirleme gücü vardır (Burawoy, 1985: 125). Despotik fabrika rejimleri daha çok 19. yüzyıla ilişkindir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise işçilerin ücrete bağımlılıklarını azaltan çalışma yaşamı düzenlemeleri ve sosyal güvenlik sistemlerinin etkisiyle rızanın ağır bastığı hegemonik bir rejime geçilmiştir. Hegemonik fabrika rejimi baskının uygulanmasına kısıtlama ve düzenleme getirilirken, bir taraftan da bizatihi disiplin ve cezanın kendisi rızanın konusu haline gelmiştir (Burawoy, 2015: 165).

Burawoy'a göre fabrika rejiminin karakterini belirleyen işçilerin geçiminin ücretli istihdama, ücretli istihdamın da işçinin işyerindeki performansına olan bağımlılığıdır. Sosyal güvenlik ve çalışma yasaları ise bu bağımlılıkları azaltmaktadır (2015: 165). İşyeri yöneticileri piyasa despotizmine güvenip işçileri eskisi gibi keyfi bir denetim altında tutamazlar. Sosyal güvenlik sistemleri ile işçiler alternatif geçim

olanaklarına sahip olurlar ve despotik rejimin aksine çaresiz olmadıklarından yöneticilerin işçilerle rızaya dayalı bir işbirliği içinde olmaları gerekir (Özuğurlu, 2008: 50). Emeğin yeniden üretimi ile üretim sürecindeki performansın birbirinden ayrılması despotik rejimlerin yerini hegemonik rejimlere bırakmasını sağlamıştır. Devlet sosyal güvenlik düzenlemeleri, çalışma yasaları ve özellikle sendikal hakların gelişimi ile bu farklılaşmaya zemin oluşturmuştur (Burawoy, 2015: 165-167). Özuğurlu'ya göre bu düzenlemeler despotik kuralların uygulanmasını sınırlayan bir yasal mevzuatı da beraberinde getirmiştir. Bütün despotik uygulamaların dayandığı temel nokta işçilerin geçim koşullarının işyerindeki performansına bağlı kılınmasıdır. İşçiler sosyal güvenlik sistemleri ile alternatif geçim olanaklarına sahip olduğunda, yöneticileri ve işçileri bağlayan ve bu haliyle tarafların rızasına dayanan kurallarla baskı politikaları sınırlandırılmıştır (2008: 50).

Hegemonyanın oluşturulması rızanın sürekli üretilmesine bağlıdır. Burawoy rızanın üretilmesi için kullanılan bazı mekanizmaları belirlemiştir. Çalışmanın bir tür oyun gibi düzenlenmesi bunlardan biridir. Çalışanların geliştirdikleri ve yönetimin de ödüllendirmelerle destekleyip kurallarını belirlediği "kim daha fazla üretecek" oyununa katılan işçi, aslında yönetimce belirlenen kuralları benimsemiş olur. Diğer bir mekanizma ise işyerlerinde toplu sözleşme ve şikayet mekanizmaları ile oluşturulan bir tür içsel devlettir. Çatışmalar toplu sözleşme yoluyla yeniden düzenlenir. Böylelikle sendika ve şirket için, işletmenin varlığının sürmesi için bir çıkar ortaklığı sağlanmış olur. Bu durumda içsel devlet, işçilerin kendilerini hakları ve ödevleri olan endüstriyel yurttaşlar olarak algıladıkları rızaya dayalı bir sistem kurar. Tüm bu mekanizmalar Burawoy'a göre işyerinde hegemonik bir rejimin inşa edilmesinin temeli olan rızanın üretilmesini sağlarlar (Koçak, 2014: 55). Bu modeldeki üretim süreci tanımı, hammaddelerin bitmiş ürünlere dönüştürülmesi işi olarak sınırlanmış üretim anlayışının ötesine geçer. Bu aynı zamanda, emek ve sermayenin işyerinde bir araya geldiği, ancak onu çevreleyen daha büyük sosyal ve politik çevreden kopmadığı sosyal ilişkileri de kapsar (Akgöz, 2012: 82).

Fabrika rejimi kavramsallaştırması bu çalışma için, emek kontrol rejimlerinin sadece işyeri politikaları ile değil devlet tarafından çıkarılan kamu politikaları ile de inşa edildiğine ilişkin bağlantının kurulmasında kullanılacak önemli bir araç olarak

değerlendirilebilir. Çalışmada devlet politikaları ile üretim politikaları arasındaki çizginin bulanıklaştığı, devletin hem bizzat işveren hem de üretim sürecinin düzenleyicisi olduğu bir fabrika rejimini incelemeyi amaçlıyoruz. Tezde, işçilerin fabrikada çalışmaya başladıkları andan itibaren fabrika içindeki ve dışındaki deneyimlerinin ve yaşamlarının bu fabrika rejimi tarafından nasıl şekillendiği sorusunun cevabını arıyor olacağız. Bu cevabı ararken eski SEKA işçileriyle yapılan görüşmelerden, fabrikadaki çalışma rejiminin izlenebildiği yıllık denetleme raporlarından, yerel gazete ve fabrika yayınlarından ve sınırlı bilgiler sunsa da işçilerin sicil dosyalarından faydalandık. Bu kaynaklar fabrikanın işe alım politikası, ücretlendirme sistemleri, iş sürecinin yönetsel kontrolü, sosyal imkanların sağlanması ve işçilerin işyerindeki sorunlarla başa çıkma stratejileri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu bilgileri işçilerin deneyimini merkeze alan bir bakış açısıyla değerlendirme amacındayız.

1.2.2. Sınıf Oluşumu Tartışmaları

Sosyal bilimlerin toplumsal sınıflar literatüründe sınıf ve sınıf oluşumu yazını Marksist ve Weberyen kuramlar olmak üzere iki ana akım üzerinde yükselir. Bu iki akım sınıf kavramına farklı anlamlar yüklemiştir. Marx ve Engels tarafından sistematik bir biçimde tanımlanmamış olmasına karşın, sınıf Marksist teorinin en önemli kavramlarından biridir. Bir anlamda Marx'ın bütün teorisinin hareket noktasıdır (Bottomore, 2001: 517). Marksist teorinin en önemli kavramlarından biri olan sınıf, tarihsel hareketin öznelerini oluşturan toplumsal kategorileri tanımlayan bir olgudur (Öngen, 1996: 32). Marx'a göre sınıf üretim araçlarıyla ilişkileri açısından ortak özellikleri olan insan grubudur, sınıflar arasındaki ilişkiler sömürüye dayalıdır ve kapitalist toplumda artık-değer kârın kaynağını oluşturur. Proleter kapitalistin ona ücret olarak ödediği bedelden daha fazla değer üretir ve bu fazlaya kapitalist tarafından el konur. Bu yaklaşım *artık-değer teorisi* olarak bilinir. Bu nedenle kârlar ve ücretler ters orantılıdır ve sermayenin çıkarları ile emeğin çıkarları taban tabana zıttır (Marx 1978a, 49-51). Marx'a göre sınıflar, tarihin bir ürünüdür ve bütün toplumların tarihi aslında sınıf savaşımları tarihidir (Marx ve Engels, 1976: 132). Hareket noktası sınıf olan Marksizm'de iki kutupta yer alan iki temel sınıf vardır: Üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ile emeğini satmak zorunda olan proletarya. Bu iki sınıf arasında,

burjuvazinin ayakta kalabilmek ve kâr elde edebilmek için çalışanı "sömürmek" zorunda olmasından kaynaklı süregelen bir çatışma bulunur. Bu nedenle Marx'ın sınıf kuramı sömürü temelinde kurgulanmıştır (Edgell, 1993: 12-13). Sınıflar arasındaki ilişkinin sömürüye dayalı bir ilişki olduğunu söyleyen Marksizm'de öncelik sosyal sınıflardan ziyade sınıflar mücadelesindedir. Marx, sınıflara tek tek değil birbirleri ile girdikleri üretim ilişkileri içerisinde bakılması gerektiğini savunur. Marx aynı zamanda çıkar özdeşliğinin sınıf olmak için yeterli olmadığı görüşüyle iktisadi indirgemeci sınıf kavrayışına da mesafeli durur (1976: 132). E.P. Thompson da Marx'ın sınıf görüşüne paralel olarak işçi sınıfının ekonomist tanımlarına karşı çıkar ve sınıf oluşumunun gerçekleşmesi için, sınıf özdeşliğinin farkına varma, çıkar farklılığını görme ve bunu ifade etmenin önemini vurgular. Thompson'a göre sınıf "insanların kendi tarihlerini yaşarken kendilerinin tanımladığı bir şeydir ve sonuçta sınıfın nihai tanımlaması da budur" (2004: 40-42). Thompson'ın sınıf oluşumu tartışmalarından yola çıkan E. M. Wood ise sınıf oluşumunda "mücadele"nin önemini vurgular: "Sınıf oluşumları ve sınıf bilincinin keşfi, insanlar bu sınıf durumlarını 'deneyimledikçe' ve 'yaşadıkça' mücadele sürecinden doğarlar. İşte bu anlamda sınıf mücadelesi sınıfı önceler." (2001: 95). Wood'a göre sınıf oluşumları ve sınıf bilincinin önemine vurgu yaparak "ilişki ve süreç olarak sınıf" çözümlemesi yapma ile insanları nesnel durumlarına mekanik olarak yerleştirme arasında önemli bir farklılık vardır (2001: 96).

Sınıf bir ilişki ve süreç olarak kavranmadığı takdirde aynı yapısal sınıf konumlarının nasıl sayısız farklı sonuçlar üretebildiğini açıklamak mümkün olmaz. Oysa sınıfın bir ilişki ve süreç olarak ele alınması, onun tarihsel ve toplumsal bir kategori olarak değerlendirilmesiyle, iktisatla siyaset arasındaki akışkanlıkla sağlanabilir. Burada Karl Polanyi'nin vurgusunun altı çizilmelidir (Çelik, 2012: 50). Polanyi, sınıfların anlaşılmasının ancak toplumun bütününün içinde bulunduğu durumun anlaşılmasıyla mümkün olacağını söyler. Sınıfların doğuş ve ölümlerini, amaçlarını, aralarındaki dayanışma ya da zıtlaşmaları ancak toplumun içinde bulunduğu durumu tümüyle ele aldığımızda anlayabiliriz (Polanyi, 2002: 217). Polanyi sınıfları ekonomik değil sosyal birer kategori olarak görür. Ona göre sınıf, toplumsal, kültürel çevresi içinde yaşayan bir süreçtir ve bir sınıfın oyun içindeki rolünü belirleyen, onun toplum içindeki konumudur (2002: 219). Bu noktada

Polanyi'nin sınıf tanımı Thompson'un sınıf oluşum kavramı ile benzerlik gösterir (Çelik, 2012: 5). Thompson sınıf oluşumunun tarihsel bir ilişki gerektirdiğini ve uzun bir tarihsel sürecin sonucu olduğunu belirtmek için bu kavramsallaştırmayı kullanır (2004: 40-42).

Marksist literatürde sınıfın yapısının toplumsal mı yoksa ekonomik mi olduğu konusu "kendinde sınıf" ve "kendi için sınıf" kavramları ile ele alınır. "Kendinde sınıf" üretim süreci içinde sınıfların ekonomik kategoriler olarak tanımlandığı alandır. Ancak sınıflar ekonomik işlevlerinin çok ötesinde siyasal ve sosyal rolleri olan, "kendi için sınıf" kavramsallaştırması içinde anlaşılabilecek toplumsal öznelerdir (Öngen, 1996: 242). Burada esas mesele ekonomik öznenin (kendinde sınıf) toplumsal özneye (kendi için sınıf) nasıl dönüştüğüdür. Marksizme göre ekonomik bir yapı olan kendinde sınıf olgusu zamanla sosyal ve siyasal olarak toplumla bütünleşecek ve kendi için sınıf haline gelecektir (Öngen: 2011: 11). Marx'ın sınıf kavramı konusundaki ayırt edici yanı ona yaptığı üç yönlü katkıdır: İlk olarak tarihin sınıf mücadeleleri tarihi olduğunu öne sürdü; ikinci olarak, kendinde bir sınıfın kendi için bir sınıf olması gerekmediğinin altını çizdi; üçüncü olarak kapitalist üretim tarzındaki esas çatışmanın üretim araçlarına sahip olanlarla (kapitalistler), bunlara sahip olmayanlar (proleterler) arasında olduğunu ileri sürdü (Wallerstein, 2000: 145). Toplumdaki tüm bölünmelerin ve oluşan toplumsal tabakalaşmanın temellerinin ekonomik nitelikte olduğunu söyleyen Marksizm, bu ekonomik ilişkilerin ancak tarihsel çözümlemeyle anlaşılacağını söyler. Bu nedenle Marksist yaklaşım çoğunlukla "tarihsel materyalizm" şeklinde tanımlanır.

Marx'tan farklı olarak Weber, başta statü ve etnik tabakalaşma gibi sınıf dışındaki tabakalaşma türlerine de dikkat çekmektedir (Edgell, 1993: 11). Tıpkı Marx gibi, Weber de toplumu iktidar ve kaynaklar üzerinde yürütülen çatışmalarla tanımlar. Fakat Marx, bütün sosyal çatışmanın temelinde kutuplaşmış sınıf ilişkilerini ve ekonomik sorunları görürken, Weber daha karmaşık ve çok boyutlu bir toplum görüşü geliştirdi. Weber'e göre sosyal tabakalaşma basitçe bir *sınıf* meselesi değildi, *statü ve parti* de toplumsal tabakalaşmayı biçimlendiren daha kapsamlı boyutlardı. Bu üç tabakalaşma öğesinin üst üste gelmesi, Marx'ın önerdiği katı tek boyutlu modelle karşılaştırıldığında muazzam sayıda toplumsal pozisyon üretir (Giddens, 2001: 285).

Weber'e göre sınıf farklılaşması sadece üretim araçlarının denetiminden kaynaklanmaz. Doğrudan mülkiyetle ilgili olmayan ekonomik farklılaşmalar da – beceri, sertifika ve vasıf- sınıf farklılaşmasında rol oynar. Sınıf ve sınıf çatışması kavramları Weber'in düşüncesinde Marx'ta olduğu kadar çok yer tutmaz. Weber, sanayi kapitalizminde ücretli emekle sermaye arasındaki çatışmanın önemini kabul eder ve bu konuda Marx'la hemfikirdir. Fakat Weber'e göre sınıf çatışması tarihin motoru değildir. Devletler, etnik topluluklar ve statü grupları arasındaki çatışmalar da büyük öneme sahiptir (Giddens, 1995: 9).

Toplumların örgütlenme biçimlerine yada yapılarına göre değil bileşimlerine göre sınıflandırıldığı tabakalaşma yaklaşımında, toplumsal farklılaşmayı daha çok derecelenme sorunu olarak gören bir anlayış vardır. Bu yaklaşımda toplumlar ya gelir açısından yada sosyal statü açısından derecelenmiş hiyerarşik yapılar olarak incelenir (Öngen, 1996: 32). Marksizm'de sınıf toplumsal yapılanmanın temel taşı iken Weberyan görüşte toplumu farklılaştıran oluşumlardan biridir (Öngen, 1996: 30). Sınıf ve sınıf çatışması kavramları Weber'in düşüncesinde Marx'ta olduğu kadar çok yer tutmaz. Weber, sanayi kapitalizminde ücretli emekle sermaye arasındaki çatışmanın önemini kabul eder ve bu konuda Marx'la hemfikirdir. Fakat Weber'e göre sınıf çatışması tarihin motoru değildir. Devletler, etnik topluluklar ve statü grupları arasındaki çatışmalar da büyük öneme sahiptir (Giddens and Held, 1995: 9). Weber'e göre sınıf ekonomik ilişkilerin ilk ve başta gelen nesnel özelliğidir. Weber, modern kapitalizmin ortaya çıkışının emeklerini sermayedarlara satan mülksüz ücretli işçi kitlesini ortaya çıkardığını kabul eder, fakat Marx'ın artık-değer teorisini kabul etmez (Giddens 1995, 10). Weber, Marx'ın sınıf çatışmasının grup çatışmasının asli biçimi olduğu iddiasına karşı çıkarak; sınıfın grupları oluşturan üç boyuttan sadece biri olduğunu; diğer ikisinin statü ve ideoloji olduğunu ve bu üç boyutun da aşağı yukarı aynı derecede geçerli olduğunu ileri sürer (Wallerstein 2000,145).

"İşçi sınıfı oluşumu" dendiğinde, sınıf yazınındaki ana akımlar arasında önsel bir tercih yapılmış olur. Bu tercih sahibini statü ve tabakalaşma nosyonlarına dayanan Weberci paradigmanın dışına çıkartarak Marksist yazının içine dahil eder. Marksist yazın içinde de yapısalcı konumdan uzaklaşarak, sınıfların mücadele içinde ve tarihsel olarak ortaya çıktığını savunan tarihsel yaklaşımın saflarına yerleştirir (Koçak, 2014:

33). Burada vurgulanmak istenen, sınıfların mücadele içinde ve tarihsel olarak ortaya çıkan sosyal yapılar olduğudur. Nesnel belirleyicilerin çizdiği sınıflar dahilinde kendi tarihlerini yapan insanların ortak deneyim ve eylemleriyle oluşturulan, toplumsal gruplar tanımlanmaktadır (Koçak, 2014: 33). Bizim de çalışmamızda esas alacağımız tarihsel maddeci sınıf kuramında; "toplumsal sınıflar tek tek ele alınıp incelenmezler, artığa el koymanın belirli biçim ve mekanizmaları çerçevesinde girdikleri karşılıklı ilişkiler içinde (sömürü ilişkisi) kavranabilirler." (Özuğurlu, 2005: 24).

Sınıf oluşum süreci, yalnızca endüstri ilişkilerinin konusu olan üretim sürecini/mekanını kapsamaz. Bunların yanında yaşam alanları, kültürel örüntüler, sınıf temelli siyasi mücadeleleri de kapsar. İşçi hareketi, sınıf oluşum sürecinin kurumsal göstergesidir. Koçak, "işçi sınıfının oluşumunu çözümlerken temelde çalışma ilişkilerinin oluşturduğu zemine baksak da önceliğimiz sınıf deneyimindedir" diyerek işçilerin yaşam deneyimlerinin, kurumsal ilişkiler ve düzenlemelerin ötesinde işçi hareketi açısından daha kritik bir konumda olduğunun altını çizer (Koçak, 2010: 39-40). Bu yaklaşım sınıf mücadelesinin önemine vurgu yaparken, sınıfları; öznesi oldukları toplumsal mücadeleler içinde deneyimlerini işleyerek bir bilince dönüştüren insanların oluşturdukları sosyal yapılar olarak ortaya koyar. Sınıftan önce sınıflar mücadelesini önceleyen Thompson da ünlü formülasyonunda şöyle der (1996: 36):

> "Zira sınıflar ayrıksı entiteler olarak varolup, düşman sınıflar bulmak amacıyla etraflarına bakınıp sonra da mücadeleye tutuşmazlar. Tersine, insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış bir toplumda bulurlar; sömürüyü deneyimlerler; kendilerini uzlaşmaz çelişki noktalarında tanımlarlar ve bu meseleler etrafında mücadeleye tutuşurlar; kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci bu fark edişin bilgisine sahip olmaları demektir. Sınıf ve sınıf bilinci her zaman gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil."

Bu çerçeve yalnızca sınıf mücadelesini öncelemesiyle değil, sınıfları, dahil oldukları toplumsal mücadeleler içinde kazandıkları deneyimleri bilince dönüştüren insanlardan oluşan sosyal yapılar olarak ortaya koymasıyla önem taşır. Wood, Thompson'un sınıf kavrayışının büyük gücünün onun sınıf bilincinin henüz olmadığı zamanlarda sınıf

eylemlerini tespit etme ve açıklama yetisine sahip olması olduğunu söyler (2001: 94). Sınıfın insanların kendi tarihlerini yaşarken tanımlandığını söyleyen Thompson'un çizdiği tabloda işçi sınıfı sanayi devrimi ve fabrika sisteminin edilgen bir sonucu değildir (2006(a): 42). İşçi sınıfı oluşumu bu gelişmelere karşı zanaat geleneklerinin, halkın ahlaki ekonomisinin, kırsal köylü ve işçi topluluklarının ısrarla korudukları kültürlerinin kullanıldığı ve savunulduğu bir savaşın sonunda gerçekleşmiştir (Koçak, 2014: 35). Bu yaklaşım mekanik ve indirgemeci sınıf oluşumu açıklamalarının yöntemsel olarak karşısında yer alır. Jurgen Kuczyinski "Modern işçi sınıfı makinenin ürünüdür (...) üretici güçlerin evriminin sonucudur." (1994: 37) diyerek işçi sınıfı tarihini istatistiklerle ve fabrikayla sınırlandırır. Kuczyinski'nin yöntemi üretim sürecinde zorunlu olarak bir araya gelen insanların nasıl ortak tutumlar ve örgütlenmeler gerçekleştirdiklerini ve toplumu dönüştürücü bir rol üstlendiklerini açıklamakta güçlük çeker. Oysa Thompson tam da bu noktada işçi sınıfı oluşumunu, fabrika sisteminin doğduğu ekonomik tarih ile sınırlandırmaz. İşçi sınıfı oluşumu kültürel ve siyasal tarihin de bir olgusudur. İşçi sınıfı oluşturulduğu kadar kendi kendini de oluşturmuştur (Thompson, 2004: 249).

"İşçi sınıfı oluşumu" ifadesiyle anlatılmak istenen, Hobsbawm'ın tabiriyle ev inşa etmek gibi bir kerelik bir işlem değildir. Sınıflar hiç bir zaman bir tamamlanma ya da nihai bir biçim alma mantığıyla oluşmaz ve sürekli bir değişim içindedirler (Hobsbawm, 2016: 79). Sınıfın belirli bir süreç içerisinde izlenen bir bütün olduğunu Thompson şu sözlerle ifade eder: "Tarihi belli bir anda durdurursak ortada sınıflar kalmaz; yalnızca çok değişik deneyimleriyle çok sayıda insan kalır. Ama biz bu insanları toplumsal değişim içinde yeterince izlersek, ilişkilerinde, düşüncelerinde ve kurumlarında düzenlilik görürüz." (2004: 41-42).

İşçi sınıfı oluşum, örgütlenme ve eylem kalıplarının esas olarak sermayenin sanayileşme sürecinin özelliklerinin bir işlevi olarak görüldüğü doğru iken, dikkatler yeni toplumsal tarih içinde işçi sınıfı oluşumundaki çeşitliliklere ve farklılıklara yöneltilmiştir. Sınıf oluşumunun farklı modellerini karşılaştırmalı ve teorik bir perspektiften açıklamaya çalışan Ira Katznelson ve Aristide R. Zoldberg tarafından hazırlanan çalışma bu yönde bir katkının ürünüdür. Bu çalışmanın giriş makalesinde

Katznelson, işçi sınıfı oluşumundaki çeşitlilikleri ve farklılıkları dört katmanda incelemek için bir model sunar (2012: 13-49).

Sınıf oluşumuna dair daha kapsamlı ve toplumlar arası farklılıkları gözeten bir analiz çerçevesi sunan Katznelson'un yaklaşımının çıkış noktası Thompson'un sınıf yaklaşımı olmakla birlikte, bazı noktalarda ondan ayrışmaktadır. Katznelson, İngiltere örneği üzerinden giden Thompson'ı kültürelci olduğu gerekçesiyle eleştirir. Sınıf oluşumunun ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini belirten Katznelson, siyasi sınırlar içindeki işçi sınıflarının tarihlerinin sadece işyerindeki ilişkiler, sendikalar veya işçi hareketlerinin görünen liderliği ile oluşmadığını söyler. Ona göre sanayileşme ve kapitalizm öncesi geleneklerin mirası ve toplumsal tabakalaşmanın sınıf dışı kalıpları da sınıf oluşumunu etkilemektedir (2012: 19). Katznelson'a göre sınıf oluşumu açısından her bir toplum için ortak olan tek bir husus vardır: İşçi sınıfı modernleşmenin önemli dinamiklerinden biridir ve o ülkelerdeki devlet, ekonomi, toplum ve siyaset arasındaki bağların açıklanmasında kritik bir konuma sahiptir (2012: 20-22).

Thompson gibi Katznelson da sınıf sorununu durağan olmayan ve yapı/özne, kendinde sınıf/kendisi için sınıf karşıtlıklarından kurtaran yeni bir çerçeve çizer. Thompson'un kuramsal düzeyde zayıf ancak ampirik düzeyde zenginliklerle dolu yaklaşımından farklı olarak Katznelson, kuramsal düzeydeki zayıflığı gidermeye yönelik, kapitalist toplumlarda işçi sınıfı oluşumundaki çeşitlilikleri ve farklılıkları birbiriyle ilişkili dört katman üzerinden tanımlar (Şengül, 20011: 24). Sınıf kavramını tarih ve teorinin dört katmanından oluşan bir kesişim terimi olarak kullanan Katznelson, bunun çok boyutlu bir sınıf analizi için iyi bir başlangıç noktası olduğu görüşündedir (2012: 20).

Birinci katman kapitalist ekonominin kâr maksimizasyonu üzerine kurulu genel gelişimi ve yapısal işleyişidir. Marx'ın *Kapital*'de varsaydığı sınıfa karşılık gelen bu katmanda, sermaye ve emeğin bütünsel deneyimlerini, kalkınma ve işçileşme süreçlerini görmek mümkündür. Sınıf kavramının yalnızca üreticilerle artığa el koyanlar arasındaki ilişkiye işaret ettiği bu aşama henüz *deneyimden uzak* (experience-distant) bir aşamadır. O nedenle doğrudan ilk düzeydeki sınıf analizlerinden yola çıkarak yaşam tarzları, eğilimler, bilinç düzeyi gibi konular hakkında çıkarımlarda

bulunmak mümkün değildir. Bu aşamada endüstriyel yapının tarihsel oluşumu, büyük ya da küçük işletmelerin, yerli ve yabancı sermayenin belirleyici konumu öne çıkan konulardır ve toplumsal sınıflar üretim ilişkilerindeki nesnel konumları çerçevesinde değerlendirilirler. Ancak bu aşamada incelenen ulusal kapitalist gelişme süreçleri kapitalizmin her örneğinin paylaştığı itkiler ve sınıflar tarafından şekillense de aile yapısı, demografi, kültürel gelenekler, devletin rolü ve jeopolitik gibi özel koşullar da bu süreci etkiler (Katznelson, 2012: 24-25). Devletin rolü çalışmamızın konusu olan SEKA ve genel olarak KİT'ler açışından kritik önem taşır. Devletin bir işveren olarak oynadığı rol kendine özgü bir kapitalist gelişme yolu ortaya koyar.

İkinci katman, kısmen kapitalist gelişmenin yapısı tarafından belirlenir ve insanların üretim ilişkileri dışındaki sınıfsal ilişkilerine yani *sosyal ilişkiler ve yaşam biçimlerine* atıf yapar. Bu katman, çalışma ortamları ve emek piyasalarını kapsadığı halde bu sosyal ilişkilerle aynı mekânsal sınırı paylaşmazlar. Yaşam tarzları, var olan kapitalist toplumların işyerinde ve işyeri dışında nasıl geliştiklerine işaret eder. İşyeri ve konut/mahalle hayatını birbirinden ayırarak yaşam tarzları geliştiren kapitalist toplumlarda, mekânsal ayrışmalar sınıf ilişkilerinin yalnızca işyerinde değil işyeri dışında da yaşanması ve tecrübe edilmesine yol açmıştır (Katznelson, 2012: 25-26). Bu katman toplumsal örgütlenme ve sınıf oluşumu sürecinin gerçek yaşam deneyimlerine bakarak yapısal düzeydeki analizin sıkıntılarını ortadan kaldırır. Aykaç'ın ifadesiyle (2009: 54): "Burada işyeri ilişkileri, emek piyasasının örgütlenmesi, aynı zamanda işten bağımsız olan hane ilişkileri, hanenin işyerinden ayrılması, işçi sınıfı yerleşimlerinin diğer sınıfsal alanlardan ayrılması, yaşam alanlarındaki değişim ve kentleşme gibi doğrudan üretim süreciyle bağlı olmayan ama sınıf oluşumu ve proleterleşmeyle ilgili doğrudan bilgi veren alanlar analitik önem taşır."

Sınıf tanımlamasında yer alan üçüncü katmanda sınıflar, aynı eğilimlere sahip, ortak düşünce ve kültürleri paylaşan gruplar olarak şekillendiği *bilişsel* düzeye sahip topluluklardır. Bu eğilimler düzeyi sınıf yapıları ve sınıf temelli yaşam tarzları ile aynı kapsamda değildir. Eğilimler daha çok işçilerin yaşadıkları dönüşüme verdikleri makul ve anlamlı tepkilerdir. Bu tepki endüstriyel ekonominin yeniliklerine uyum sağlama biçiminde olabileceği gibi eski yapıyı muhafaza etme ve yeni yapıya direniş

eğilimi şeklinde de gerçekleşebilir. Bu aşamada Katznelson "sınıf bilinci" teriminden özellikle uzak durduğunu belirtir. Bunun nedeni tanımladığı dört düzeyli sınıf şemasının en üst düzeyinin işçi sınıfının "gerçek" çıkarlarıyla eşleştirilebileceği bir bilinç derecelendirmesini ve hiyerarşisini reddetmesidir. Ek olarak bu sınıf şemasının geçilmesi zorunlu aşamalara veya olağan ilerlemeye işaret etmediğinin de altını çizer (2012: 27-28). Katznelson'un üçüncü aşamada sözünü ettiği sınıf tam da Thompson'un "(...)aynı çıkarlar, toplumsal deneyimler, gelenekler ve değerler sistemini paylaşan, bir sınıf olarak davranma ve kendilerini, eylemleri ve bilinçlerinde, diğer insan gruplarıyla karşılaştırdıklarında sınıfsal kavramlarla ifade etme eğilimi olan, kabaca tanımlanmış bireyler grubu" olarak yaptığı tanıma denk düşer (Katznelson, 2012: 27). Eski yapıyı muhafaza etme ve yeni yapıya direniş eğilimi özellikle Türkiye'nin erken cumhuriyet dönemi sanayileşme sürecinde köylü-işçi olarak adlandırılanların çalışma pratiklerinde sık sık ortaya çıkar. İşgücü devir oranının yüksekliği veya işçileşmeye karşı direniş şeklinde tezahür eder.

Dördüncü ve son katman ise ortak eğilimlere sahip toplumsal grupların, sınıfsal çıkarları doğrultusunda belli bir eylem ve örgütlülük çerçevesinde başvurdukları *kolektif hareketleri* kapsar. Katznelson'a göre her ne kadar bu kolektif hareketler farklı işçi sınıfı deneyimlerinde değişkenlikler gösterse de hemen hepsi işçi sendikaları oluşturma çabasında ortaklaşmışlardır. Kolektif eylemlerin en önemli göstergesi ve yürütücüsü işçi sendikalarıdır (Katznelson, 2012: 29). Bu tür bir eylemlilik aynı zamanda işçi sınıfı oluşumu sürecinin son aşaması olarak sınıf bilincinin kapitalizmin sömürüye dayalı yapısına karşı bir direniş örgütlemesidir. İşçi sınıfı oluşumu tarih boyunca grevler, direnişler, sendikal ve siyasal örgütlenmeleri beraberinde getirmiştir.

Katznelson'a göre kapitalist toplumlarda sınıf oluşumunun analiz edilebilmesi bu dört aşamanın birlikte değerlendirilmesi ile mümkündür. Böyle bir analiz sınıf oluşumunun nesnel ve öznel boyutlarını birbirleriyle ilişki içinde kavramayı kolaylaştırır. Sınıfın dört düzeyinin belirlenmesi, karşılaştırmalı tarihsel analizi daha detaylı yapabilmemizi sağlarken, sınıf oluşumunun sonuçlar açısından farklılıklarını da görmemizi sağlar. Bu dört düzeyin içeriği toplumdan topluma farklılık gösterir. Katznelson'a göre bu dört düzeyli sınıf şeması geçilmesi zorunlu aşamalara veya olağan ilerlemeye atıfta bulunmaz. Bu şema daha çok gelişmeci varsayımlara bağlı

olmaksızın kuramın gelişmesini teşvik etmeyi hedefleyen bir sınıflandırmadır (Katznelson, 2012: 24-31).

Bu çalışma büyük ölçüde Katznelson'un sınıf oluşumu için belirlediği bu dört katman üzerine kurulmaya çalışılmıştır. İlk katmanda erken cumhuriyet dönemi ekonomik gelişmelerini ve devletin üretim sürecindeki ideolojik ve hukuki konumunu inceledik. İkinci katmanda çalışanların fabrika içi ve dışında yaşamları, sosyal ilişkiler ve deneyimlerini ortaya konulmaya çalıştık. Birinci düzeydeki kapitalist birikim süreci ile ikinci aşamadaki çalışanların deneyimlediği iktisadi gelişmeler birbirine yakındır. Ancak bu ilişkileri tamamen iktisadi olarak nitelemek indirgemeci bir yaklaşım riski taşır. Üçüncü katmanda aynı eğilimlere sahip, ortak bilinç, düşünce ve kültürleri paylaşan grupların ortaya çıkışını gözlemledik. Son olarak ise bu ortak düşünce ve eğilimlere sahip grupların sınıfsal çıkarları doğrultusunda başvurdukları mücadele araçları ve kolektif eylemlerini aktarmaya çalıştık.

Katznelson'un işçi sınıfı oluşumuna yaklaşımının bu çalışma açısından özellikle önemli görünen bazı noktaları vardır. İlk olarak bu model, işçi sınıfı oluşumunun hem yapısal hem de kültürel süreçlerini kapsadığından, ekonomik, sosyal ve politik olgular ile kişisel ve bilişsel süreçleri bütüncül bir şekilde bir araya getirmemize olanak tanır. İşçi sınıfı oluşumu belirleyicileri arasına ekonomik ve sosyal faktörler yanında devletin ve siyasi mirasın da dahil edilmesi çalışmamız açısından dikkate değerdir. Devlet hem bir aktör hem de diğer aktörlerin güdülerinin, çıkarlarının, stratejilerinin ve faaliyetlerinin bir şekillendiricisi olarak, işçi sınıfı oluşumunun şekillenmesinde merkezi bir rol oynar (Katznelson, 2012: 46). Bu yaklaşımdan hareketle ulus-devletin oluşumu, karakteri, kamu politikaları, iş mevzuatı gibi makro ölçekli sosyo-ekonomik gelişmelerin işyeri düzeyindeki politikalara ve sosyal ilişkilere yansımalarını işyeri yönetmeliklerinde, denetleme raporlarında, kurum yayınlarında, işçi sicil dosyalarında, gazete haberlerinde ve röportajlarda aktarılan deneyimler aracılığıyla göstermeye çalışacağız.

1.3. Erken Cumhuriyet Döneminde Çalışma İlişkilerine Hakim Olan İdeoloji: Halkçılık-Devletçilik-Paternalizm

CHF'nin "altı oku", Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan yeni devletin temel yönelimini en net biçimde görebileceğimiz ilkeler bütünüdür. Ancak burada erken cumhuriyet dönemi siyasal gelişmelerinin tamamını değerlendirme amacında olmadığımız için, bu alandaki gelişmeleri çalışma ilişkileri boyutuyla ele alacağız. Erken cumhuriyet dönemi çalışma ilişkileri incelenirken siyasal alandaki gelişmelerle olan bağlantısını kurabilmek ve anlayabilmek için *halkçılık* ilkesi kritik önemdedir. Çalışma ilişkilerini, bir toplumdaki farklı sınıfların kendi aralarındaki ve devletle olan ilişkileri olarak tanımlayan Makal, halkçılık ve çalışma ilişkileri kavramlarının birbirleriyle çok iç içe olduklarını söyler (1999: 46). Farklı toplumsal sınıfların varlığının reddedildiği erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, devletle ve farklı toplumsal kesimler arasındaki ilişkilerle ilgilenen halkçılık, çalışma ilişkileri alanını anlamak için oldukça kritik bir konumdadır (Makal, 1999: 46). Toplumu sınıfsız organik bir bütün olarak gören halkçılık, devlet eliyle modernleşme ve kalkınma sürecinde toplumsal, sınıfsal çatışmaları önlemenin bir aracı olmuştur (Çelik, 2010: 64). Nitekim Cumhuriyet'in erken dönemlerinde halkçılık ilkesi dayanak yapılarak çalışma ilişkileri alanında çok sayıda sınırlamalar yapıldığını görüyoruz. Man'a göre Türkiye'de uzun süre sendikal hareketin önünde hem düşünsel hem de Anayasa'da yer aldığı için hukuksal bir engel olarak duran bu ilkenin temelleri, henüz Cumhuriyet'in ilanından önce toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal'in konuşmalarında atılmaya başlanmıştı:

> "Bizim halkımızı yararları birbirinden ayrılır sınıflar halinde değil, tersine varlıkları ve çalışma sonucu birbirine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkarlardır, tüccarlardır ve işçilerdir. Bunların hangisi birbirinin karşıtı olabilir. Çiftçinin sanatkara, sanatkarın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, birbirine ve işçiye muhtaç olduğunu, kim inkar edebilir" (Atatürk, 1997: 116).

Erken Cumhuriyet dönemi korporatizm tartışmalarında sıkça konu olan İzmir İktisat Kongresi'ni Boratav, pratik olmaktan çok sembolik önem taşıyan ve yeni

rejimin karşılaşabileceği tüm iktisat politikası sorunlarının tartışıldığı tüccar, sanayici ve amele gruplarının blok oylarıyla karar alındığı bir platform olarak tarif eder. İktisat vekili Mahmut Esat'ın mesleki temsil esasına göre örgütlediği kongredeki işçi ve sanayici üyelerin daha çok resmi zevattan, yüksek bürokrasi ve mebuslardan derlendiği; İstanbul işçilerini temsil eden Amele Birliği'nin ise bir tüccar temsilcisinin ifadesiyle, "tüccarın bir kukla teşkilatından, bir paravandan ibaret" olduğu; tüccar ve çiftçi temsilcilerinin ise gerçekten ticaret sermayesi ve büyük toprak unsurlarından oluştuğunu belirten Boratav kongrenin ideolojik amacını şöyle ifade eder (2008: 45):

> "Esasen Kongre, Milli Mücadele yıllarında Ankara'yla sağlıklı bağlar kuramamış olan İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşmalarına önemli bir ilk adım oluşturmuştur."

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiyesi'nde iktidarın çalışma ilişkilerinin taraflarına ilişkin yaklaşımına dair önemli ipuçları sunan İzmir İktisat Kongresi'nin, Makal'ın da ayrıntılı olarak değerlendirdiği gibi korporatist bir amacı gerçekleştirdiğini söylemek zordur (1999: 85-160). Makal'a göre korporatizm otoriter bir karar alma mekanizması ile çıkar temsili arasındaki kurumsal ilişkiler bütünüdür ve mesleki temsil esasına dayalı bir toplumsal örgütlenmeyle yakından ilişkilidir (1999: 141). Bu dönem içerisinde korporatif izlenimler bırakan kimi uygulamalar olmakla birlikte bu uygulamaların genelleşerek sistematik bir hale geldiğini söylemek mümkün değildir. Bir sistem olarak korporatizmin varlık koşulu, mesleki temsil esasına dayalı olarak var olan örgütlerle devlet arasında, korporatif bir ilişkinin mevcut olmasıdır. Korporatist uygulamalar için emeğin örgütlü bir güce dönüşme zorunluluğunun var olduğunu göz önüne aldığımızda Türkiye'de gerek İzmir İktisat Kongresi'ni izleyen yıllarda gerekse 1930'lu yıllarda böyle bir ilişkinin var olmadığını söylemek mümkündür. Makal bu eksikliği rejimin, kararlılık kazanması ve otoriteyi meslek esasına dayalı bir korporatif örgütlenme içinde paylaşmaya ihtiyaç duymaması olarak yorumlar (1999: 142).

Halkçılık eksenine dönecek olursak Mustafa Kemal'in 7 Şubat 1923 yılında Balıkesir'de bu konuyla ilgili yaptığı en önemli konuşma, benimsenecek olan devletçilik karakteri ile ilgili de önemli ipuçları veriyordu (1997: 101-102):

"Bu milletin siyasal partilerden çok canı yanmıştır. Şunu arz edeyim ki, diğer memleketlerde partiler mutlaka iktisadi amaçlar üzerine kurulmuş ve kurulmaktadır. Çünkü o memleketlerde çeşitli sınıflar vardır. Bir sınıfın çıkarlarını korumak için oluşan siyasi partiye karşı diğer bir sınıfın çıkarlarını koruma amacıyla bir parti oluşur. Bu çok doğaldır. Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıflar varmış gibi oluşan siyasi partiler yüzünden şahit olduğumuz sonuçlar bilinmektedir. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet girmektedir (...) Kaç milyonerimiz var? Hiç. Bundan dolayı biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Tersine memleketimizde birçok milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra işçi gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalathane ve benzeri kurumlar çok sınırlıdır. Var olan işçimizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki memleketi yükseltmek için çok fabrikalara gerek vardır. Bunun için de işçi lazımdır. Bundan dolayı tarlada çalışan çiftçiden farkı olmayan işçiyi de koruma gerekir. Bundan sonra aydınlar ve alimler denen kişiler gelir. Bu aydınlar ve alimler kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara düşen görev halkın içine girerek onları uyarmak ve yükseltmek ve onlara gelişme ve medenileşmede önde olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Bundan dolayı çeşitli meslek sahiplerinin çıkarları birbiriyle iç içe olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkanı yoktur ve geneli halktan oluşmaktadır."

İnsel'e göre devletçiliğin temel karakteri olan devlet denetiminde bir burjuvazi ve ona uygun bir işçi sınıfı yaratılmasına işaret eden bu konuşmada halkçılık ve devletçilik ilkesinin bazı özellikleri birbiri ile iç içe geçmiş durumdadır (1995: 194). Makal ise devletçilik anlayışı ve uygulamalarıyla halkçılığın çelişik hale geldiğini belirtmektedir. Devletçiliğin sınıf farklarının artmaması için bir araç olarak kullanılmadığını aksine bu dönemde özel kesime teşvikler ve desteklerin arttığını söyler (1999: 119-121).

12 Ağustos 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ile birlikte kısa süreli olarak kesintiye uğrayan tek partili hayat, partinin kapatılmasıyla giderek

yerleşmeye başlarken, ekonomik ve siyasal alanda da devletçilik tartışmaları hız kazanmaya başlamıştı. Mustafa Kemal SCF'nin kapatılmasının ardından üç ay süren bir yurt gezisine çıkarak halk nezdinde bu muhalefetin nedenini anlamaya çalışmıştı (Kasım 1930-Mart 1931). Gezi boyunca yaptığı konuşmalarda CHF'nin 'bütün halkın partisi' ve 'devletçi' bir parti olduğunu sık sık vurguladı. 27 Ocak 1931 yılında İzmir'de yaptığı bir konuşmasında, Mustafa Kemal devletçilikten ilk kez Halk Fırkası programının bir unsuru olarak söz ediyordu (Kuruç, 1988: 190):

> "Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamile demokratik halkçı bir program olmakla beraber iktisadî noktai nazardan devletçidir. Halkımız tab'an devletçidir, ki her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tebayii ile fırkamızın programında tamamile bir mutabakat vardır."

1930'lara gelirken Türkiye ekonomi politiğinde, başlangıçta krizle mücadele amacı için alınan bir dizi tedbir giderek yeni bir devlet biçimini doğurdu. 1930'lu yılların getirdiği yeni koşullar ve büyük ölçüde iç kaynaklara dayalı kapalı bir ekonomi kurma ihtiyacı aynı zamanda özel sermayenin de "milli" bir karakter kazanabilmesinin ön koşulu olarak görülüyordu (Fişek, 2017: 27). Makal, ekonominin ve toplumsal yaşamın gelişmesi için kamu girişimciliği ve öncülüğüne dayanan bir iktisat politikası olması yanında devletçiliği, belirli koşulların ortaya çıkardığı pragmatik bir yol olarak da tarif eder (1999: 227).

Mustafa Kemal, seçim öncesine denk gelen 20 Nisan 1931'de yayınladığı bir bildiride "Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik bu partinin değişmeyen apaçık niteliğidir." diyerek ilk kez altı ilkeyi birlikte telaffuz etmişti. Yine aynı bildiride toplumun sınıflı yapısını reddederken tek partili rejimin ana hatlarını şöyle tarif ediyordu (Şener, 2015: 259):

> "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan meydana gelmiş değil ve fakat kişisel ve sosyal hayat için işbölümü bakımından türlü işkollarına bölünmüş bir topluluk saymak temel ilkelerimizdendir."

Mustafa Kemal'in CHF programının bir unsuru olarak gösterdiği Devletçilik, 17 Mayıs 1931'de yapılan Üçüncü CHF Kurultayı'nda parti programına girdi (CHF Programı, 1931: 11-12):

> "Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır."

Zürcher'e göre devletçilik, sosyalizmden farklı olarak özel mülkiyeti ekonomik yaşamın temeli olarak alırken, özel kesimin gereken sermayeyi biriktiremediği alanlarda devletin sanayileşme faaliyetlerini kurmak ve işletmekle sorumlu olması anlamına geliyordu (2018: 232). Aydemir ise devletçiliği şöyle tanımlıyordu (1966: 373): "Devletçilik denilen hareket, devletin bizzat tesisler ve teşekküller kurmak suretiyle Devlet işletmeciliğine girişi ile başlar."

Türk devletçilik siyasetinin belirlenmesinde 1927 yılında planlı ekonomiye geçen Sovyetler Birliği önemli bir rol oynamıştır. Sovyet Planlamasından etkilenerek hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın yüksek bir gerçekleşme oranı ile başarıya ulaştığını söylemek mümkündür. 1932-1939 yıllarında rayına oturan devletçilik uygulamalarını ise milli sanayileşme çabaları olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Boratav sanayileşmenin 'milli' özelliğini, bu politikaların 'sınıflar-dışı' olduğu anlamına gelmediğini, sınıf çıkarlarının devletçiliğin gelişim çizgisi üzerinde ne gibi etkiler bıraktığının henüz tamamen aydınlığa kavuşmadığını söyler (2006: 166).

1931 CHP Kurultayı'nda siyasal düzen tek partili bir rejim olarak tanımlanmış ve bu rejimde partinin, yönetme sorumluluğunu tek başına üstlendiği kabul edilmişti (Tekeli ve İlkin, 1983: 92-98). Bu sorumluluğu üstlenirken, parti "halkçı" ilkelere bağlı kalacak, halkı bölmeye çalışan özel ayrıcalıklara karşı uyanık olacaktı. Parti, "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için işbölümü itibari ile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia

telakki etmek esaslı prensiplerimizdendir." diyerek "sınıf mücadelesi yerine içtimai nizam ve tesanüt temin" etmeyi amaçlamaktaydı.[7]

İdeolojisini sınıfların ve sınıf mücadelesinin yokluğu üzerine inşa eden *Kadro* hareketini bu noktada ele almak anlamlı olabilir. Dönemin halkçılık ve devletçilik düşüncelerini tutarlı bir tezde birleştirmeye çalışan *Kadro* dergisi (Makal, 1999: 122) 1932-1935 yılları arasında yayımlanmıştır. Boratav'a göre Türk devriminin orijinal bir tahlilini yapmak iddiasında olan *Kadro* hareketi içinde devletçilik kavramı önemli bir yer tutmaktaydı (2006: 207). Kadroculara göre dünya tarihi içinde çok özel bir yeri olan Türk devrimi, sınıfsal karakter taşıyan klasik burjuva ve proleter devrimlerinden farklı olarak iç çelişkilerin ve sınıf kavgasının bir ürünü değil; ileri kapitalist ülkelerle sömürge veya yarı sömürge durumundaki yoksul ülkeler arasındaki bir çelişkinin ürünüdür (Boratav, 2006: 208-209). Bu devrimin doğurduğu sistem de devletçilik ve halkçılığın harmanlandığı, ne sosyalizme ne de kapitalizme benzeyen "milli" bir nitelik taşıyacak ve sınıf farklılıklarına ve çelişkilerine yer olmayacaktı. Türk toplumunda sınıfların varlığını reddetmeyen ancak sınıf çatışmalarının oluşumunun engellenebileceği görüşünde olan Kadrocular, iktisadi kalkınmayı sınıf farklılıklarını keskinleştirmeden devletçilik aracılığıyla gerçekleştirme düşüncesindeydiler. Makal, bu biçimiyle Kadro hareketindeki devletçiliğin halkçılık ideolojisinin uygulama aracı olarak ortaya çıktığını söyler. (1999: 124-125). İktidarın ideolojisini tutarlı bir kurama bağlamak niyetinde olan kadrocular zaman zaman kapitalizmin reddiyesine varan katı devletçilik yorumları ile hükümet çevrelerinden tepki almış ve kimi zaman da tehlikeli olarak görülmüşlerdir (Boratav, 2006: 208; Man, 2013: 129). Türkiye'de o dönemde uygulanan ve kapitalizmin gelişmesi için pragmatik bir yol olarak görülen devletçilikle Kadrocuların devletçilik anlayışının birbirinden farklı olması ve sermaye çevrelerinden aldıkları tepkiler neticesinde yoğun tartışmalara neden olan *Kadro* dergisi 1935 yılında kapatılmıştır.

Dönemin sınıf-devlet ilişkileri incelenirken paternalizm kavramının meselenin kavranması noktasında önemli olduğunu düşünüyoruz. Paternalizm, iktidar ve güç sahiplerinin astlarıyla aralarında ihtiyatlı bir gözetici ilişkisi kurması, egemen olanın

[7] CHF Nizamnamesi ve Programı, 1931, s.32.

astın yaşamına istediği şekilde müdahale edebilmesi, güç kullanımı ve güce erişimde eşitsizlik bağlamında kullanılmaktadır (Çelik, 2010: 66). Vasıfsız emeğin istihdam edilmeye başlanmasıyla geleneksel örgütlenme yöntemleriyle çözülemeyen, emeğin bağımlı hale getirilmesi sorunu ve çalışanlar üzerinde denetim artırma isteği, devletin paternalizme doğru yönelişini tetikleyen başlıca etkendi. Michael Burawoy paternalizmi, 19. yüzyılda İngiltere'de pamuklu sanayi merkezi olan Lancashire bölgesinde, kapitalizmin ilk rekabetçi ve krizli dönemlerini atlatarak yıllar içerisinde piyasa üzerinde belli bir denetim sağlamış patronların yönetsel stratejisi olarak ele alır. Patronların otorite ve nüfuzlarının sadece kamusal alanda değil fabrika içi ve dışındaki gündelik işlere de etki ettiğini söyleyen Burawoy, yüzme havuzları, gündüz okulları, Pazar okulları, kantinler, spor salonları, kütüphaneler, kiliseler gibi fabrika etrafında geçirilen boş zaman faaliyetlerinde de kendini gösterdiğini belirtir (2015: 132). Bu uygulamalara erken Cumhuriyet dönemi KİT'lerinde ve SEKA'da yaygın biçimde rastlanmaktadır. Paternalist uygulamaların içeriği birbiriyle ilişkili üç bileşen olan ödül, koruma ve denetimden oluşur. İşverenin sağladığı barınma olanakları, yiyecek dükkanları, sağlık hizmetleri, ibadethane ve okulların desteklenmesi ya da kurulması, akrabalar için iş imkanları yanında, uzun vadeli istihdam güvencesi gibi konular, koruma ve denetimi sağlayan paternalist ödüller olarak görülür (Koçak, 2014: 255). Tanör, erken Cumhuriyet döneminde sesini duyurmaya başlayan işçilerin korunması yönünde atılan adımları rejimin korunmasını ve sınıf mücadelelerini önlemeyi amaçlayan tedbirler olduğunu söylerken; rejimin korunması düşüncesi ile halkçılığın iç içe geçtiği bu kavramı "paternalist halkçılık" olarak tanımlar (Tanör, 1978: 144-145). Bu noktada paternalizm, halkçılık ve devletçilik kavramlarının büyük oranda iç içe geçtiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Halkın her türlü ihtiyacını devletten talep etmesinin devletçilik uygulamalarının yönünü belirlediğini söyleyen Fişek; yoksul halkın beslenme, sağlık, sosyal güvenlik, istihdam vb. birçok gereksiniminin bu uygulamalarla karşılandığının altını çizer (2017: 29).

Halkçılık ilkesine dayanılarak işçi işveren ayrımının gereksizliği vurgulanırken diğer taraftan devletin bu alanı belirleyen temel aktör olması istenmiştir. Buna ek olarak devlet tarafından ve devlet denetiminde bir burjuvazi ve ona uygun bir işçi sınıfı yaratılarak da devlet güçlü kılınmak istenmiştir. İnsel bunun arkasında yatan güdünün o dönem için Türkiye'de ortaya çıkma ihtimali zayıf da olsa Batı'da yaygın olan sosyal

hareketler olduğunu belirtir (1996: 227). Bu kaygılar işçi sınıfının, iktidarın meşrulaşmış yapılarıyla bütünleşmesi sonucunu doğurmuştur. Akkaya, devletin ekonomik alana müdahalesi ve sanayi faaliyetlerini gerçekleştiren Kamu İktisadi Teşekküllerinin ortaya çıkmasının devletin işçisini de yarattığını ve işçilerin ortaya çıkmaya başladığı ilk andan itibaren bu kurumlar aracılığıyla devletin yapılarıyla eklemlendiğini söyler (2002: 150). Fakat bu eklemlenme işçi örgütleri aracılığıyla değil işçilere bir takım maddi üstünlükler verilmesi yoluyla olmuştur. Man, kamu kesiminde çalışan işçilerin durumlarının ayrıcalıklı memur olarak algılandığını ve sendikaların kurulmasının yasal olarak düzenlenmesiyle beraber kamu kesimi işçilerinin büyük bir kısmının çizgiye uygun bu örgütler altında toplanarak iktidara karşı bir hareket olmasına ilişkin kaygıların önüne geçildiğini vurgular (2013: 122).

Kamu İktisadi Teşekküllerinde işçilere sağlanan bu ayrıcalıklar "işçi aristokrasisi" yaratıldığına dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Yasalar aracılığıyla memurlara; yasalar, tüzükler ve işyeri yönetmelikleriyle KİT'lerdeki işçilerin bir kısmına tanınan ayrıcalıklarla bir işçi aristokrasisi yaratıldığını öne süren Koç, bu uygulama ile bir taraftan devlete bağımlı bir tabakanın oluşturulduğunu diğer taraftan ise yıllar içinde güçleneceği bilinen işçi sınıfı içindeki çeşitli tabakalar arasında önemli çelişkiler yaratıldığını söyler. 1923-1946 yılları arasında yasalar ve yönetmeliklerle işçiler lehine getirilen düzenlemelerin işçi sınıfının örgütlü ve bilinçli mücadelesinin bir ürünü olmadığını söyleyen Koç, nitelikli işgücü eksikliğine bir çözüm bulmak ve işçi sınıfının en nitelikli unsurlarından bir işçi aristokrasisi yaratarak çıkabilecek toplumsal sorunları önleme çabasının bir sonucu olduğu görüşündedir (1998: 34). İnsel de hem sosyal imkanlara hem devlet fabrikalarındaki yüksek ücret seviyelerine atıfta bulunmakta ve bu fabrikalardaki en düşük statüdeki işçilerin bile ayrıcalıklı devlet memuru olarak görüldüğünü söyler (1996: 228-229).

Munck işçi aristokrasisini, "işçi sınıfının bir kesiminin bütün kitleden ayrılmalarını ve bunların tümünün çıkarlarına karşıt çıkarlara sahip olmalarını ima eden" bir kavram olarak tanımlar ve bu kavramı sınıf bilincini mekanik bir ekonomik determinizme dayandırması, üretim ilişkilerinin aleyhine olarak bölüşüm ilişkilerini vurgulaması, sosyalizm mücadelesinde ilerici bürokratlara işçi sınıfından daha çok rol atfetmesi gibi gerekçelerle eleştirir (1995: 95-96). Makal'a göre ise bağımlı çalışanlar

arasındaki ücret farkı ve tabakalaşma sadece Türkiye'ye özgü değildir ve tarihin her döneminde evrensel bir olgu olarak siyasal ve iktisadi sistem içerisinde görülmüştür. Bu fark ağırlıklı olarak işgücünün niteliği ve eğitim faktörleriyle açıklanabilir. İşgücünün eğitim düzeyi verimliliğe ve dolayısıyla ücret düzeylerine yansır. Bu nedenle Makal ücret farklılıklarını yalnızca işçi aristokrasisi kavramına dayandırarak açıklamanın yeterli olmadığını söyler (1999: 282). Diğer taraftan bu görüşü destekler nitelikte daha az ücret alanların daha radikal davranacağı; daha fazla ücret alanların ise muhafazakar tutumlar içinde olacağına dair beklentileri sonuçsuz çıkaran, yani sınıf bilinci ve davranışlarının ekonomik koşullarla doğrudan bağlantılı olmadığını gösteren çalışmalar da mevcuttur (Munck, 1995: 34). Bu nedenle Makal, sorunun başta eğitim düzeyi olmak üzere geniş kapsamlı bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini vurgular ve Türkiye'de erken Cumhuriyet dönemi Kamu İktisadi Teşekküllerindeki işçilerin çalışma koşullarının aristokrasi olarak nitelenebilmesi için üç koşula bakmak gerektiğini söyler (1999: 283-286). İlk olarak sadece ücret düzeylerine bakarak bir işçi aristokrasisinin var olduğu söyleniyorsa, dönemin en ileri teknolojisi ile ve geniş ölçekli olarak kurulan bu kuruluşlarda çalışan işçilerin eğitim düzeylerinin çeşitli yöntemlerle arttırıldığını, bunun da verimlilik ve ücretlere yansımasının kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Kamu İktisadi Teşekküllerindeki ücretlerin ülke ortalamasının üzerinde olması eğitim seviyesinin yüksek olması ile ilişkilidir. İkinci olarak bir işçi aristokrasisinin var olabilmesi için daimi bir işgücünün varlığı gerekmektedir. Oysa 1940'lı yıllarda bile Kamu İktisadi Teşekküllerinde işgücü devir oranlarına baktığımızda bu oranın yüzde 90'larda seyrettiğini görürüz (Sümerbank, 1944: 44). Ücret ve diğer çalışma koşullarının da bu kalıcılığı sağlayamadığı görülmektedir. Son olarak bu uygulamaların gerçekten bir işçi aristokrasisi yaratmak amacıyla yapılıp yapılmadığının cevabını vermek bu tartışma için kritik önemdedir. Makal bu uygulamaların aristokrasi yaratmak amacıyla değil sanayileşme çabalarının sekteye uğramadan devam ettirilmesi ve bunun için gerekli işçi ihtiyacının karşılanması ve sosyal düşüncelerden kaynaklandığını savunur (1999: 286).

Diğer taraftan işçi aristokrasisinin çıkarları kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesiyle oldukça yakından ilişkilidir. Oysa işçilerin büyük kısmı devlet fabrikalarında çalışırken aynı anda kırsal bağları da devam eden Makal'ın ifadesiyle köylü-işçilerdir. Bu kesimin aynı anda hem işçi aristokratı hem de köylü-işçi

olabilmesi mümkün değildir. Tüm bu faktörler göz önüne alındığında gerek Kamu İktisadi Teşekkülleri genelinde gerekse incelediğimiz İzmit SEKA Kağıt Fabrikası özelinde gerçekleştirilen ve ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak incelediğimiz uygulamaların bir işçi aristokrasisi yaratma amacı taşımadığını, fabrikalarda nitelikli ve daimi bir işgücü ile daha yüksek verimlilik hedefinin ön planda tutulduğu görüşündeyiz.

1.4. Erken Cumhuriyet Döneminde Ulus İnşası ve Modernleşme Aracı Olarak KİT'ler

Cumhuriyet kurulduktan sonra kurucu kadroların ilk hedefi ülkenin Batı denetiminde olmayan, bağımsız, modern ve toplumsal bilinç düzeyinde ulus devlet haline getirilmesiydi. Yetişmiş insan gücünü savaşlarda büyük ölçüde kaybetmiş, kuruluşundan kısa süre sonra 1929 büyük ekonomik bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı etkisine giren Türkiye devlet eliyle ve ithal ikamesi yoluyla bir sanayileşme sürecine girmişti. Hedeflenen modernleşme projesi oldukça zor ekonomik koşullar altında gerçekleşmek zorundaydı. Sovyet planlama deneyiminden esinlenerek ve modernist çizgiyi de korumaya çalışarak ilerleyen süreç içinde eğitim ve sağlık politikaları özel bir yer tutuyordu (Tekeli, 2009a: 192). Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimin homojenleşmesi, ülke çapında başlatılan okuma-yazma seferberlikleri, köy eğitimine önem verilmesi, kurulan fabrikalardaki işçilerin hem mesleki hem akademik anlamda yetiştirilmesi, ilk ve orta öğretim kurumlarının yaygınlaştırılarak kalitesinin artırılması gibi adımlar eğitimin modernleşme ve ulus devlet inşasının merkezinde yer aldığını gösterir. Sağlık alanında atılan adımlar da sağlıklı insan kaynağı hedefleriyle modernleşme ve sanayileşme sürecinde yine çok önemli bir yerde durur. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda çok yaygın olan sıtma, verem, trahom ve frengi gibi salgın hastalıklar koruyucu hekimlik uygulamalarının ülke genelinde yaygınlaştırılmasıyla büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Sağlık hizmetleri başlığı altında detaylıca anlattığımız 1930 yılında çıkarılan kanunla kurulan Umumi Hıfzıssıhha Enstitü, sağlık alanında yürütülen çalışmaların Tekeli'nin ifadesiyle "beyni" konumundadır (2009a: 192).

1920'li yıllar, ülkenin çağdaşlaşma hedefiyle siyasal ve kültürel olarak yeniden yapılandırıldığı yıllardı. Devlet bir yandan sınırları içinde yaşayan toplulukları Türk kimliği ile uluslaştırmayı bir yandan da çağın sosyal ve ekonomik gelişmişliğini yakalamayı hedefliyordu. Hedeflenen 'modern' Türk kimliği ve toplumun çağdaşlaşması yalnızca siyasi düzlemde değil mekânsal yenileşme hareketleriyle de destekleniyordu. Siyasal ve kültürel hedefler doğrultusunda, başta başkent Ankara olmak üzere Anadolu kentleri yeniden kurgulanırken, kimileri yeniden kurulmuştu (Asiliskender, 2009: 111).

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte başlayan çağdaşlaşma ve modernleşme süreci Tekeli'ye göre dört ana boyuttan meydana gelmektedir. Bunlardan ilki bilgiye, ahlaka ve sanata akılcı-evrensel bir aydınlanma geleneği çerçevesinden bakılmasıdır. İkincisi ekonomik boyuttur. Bu boyut kapitalist gelişme, sanayileşme ve özel mülkiyetin kurumsallaşmasını kapsar. Üçüncü boyut ulus devlet ve temsili demokrasinin kurumsallaşması ve dördüncü boyut ise kanun karşısında eşit, hak ve sorumluluklarının bilincinde olan özgür yurttaşlar yetiştirilmesidir. Böyle bir modernite projesinin gerçekte bir kentsel gelişme projesi olduğunu söyleyen Tekeli projenin başarısının büyük ölçüde başarılı bir kentsel gelişme sağlanmasıyla doğrudan ilişkili olduğunun altını çizer (2009b: 106).

Ulus bilinci ve ulus inşa süreci Cumhuriyeti kuran kadrolarca bir misyon olarak benimsenmiş ve bu misyon gerçekleştirilirken mekânsal düzenleme stratejilerine çok önem verilmişti. Tekeli'ye göre bu stratejileri iki farklı düzeyde ele almak gerekiyordu. Bunlardan ilki, ülke mekanının bir ulus devlet mekanına dönüştürülmesi iken diğeri kentlerin modernitenin mekanı haline getirilmesiydi (2009b: 111).

Erik Jan Zürcher, dönemin iktidarlarının arayış içinde oldukları yeni düzenin köklerini Jön Türkler hareketiyle ilişkilendirirken; bu dönemde kurulmaya çalışılan yeni ekonomik, siyasal ve kültürel düzeni, iktidardaki tek parti sisteminin kendi modernleşme reformlarını uyguladığı "otoriter bir baskı aşaması" olarak değerlendirmektedir. Diğer taraftan yeni ulus devletin kuruluşunu içeren siyasal gelişmelerin ekonomik kaygılar da barındırdığını ancak iktidarın bu ekonomik içerikli

siyasal politikalarından çok ideolojik bir özelliğe sahip olmasının dikkate değer olduğunu söyler (2004: 13-14).

Hükümet, 1920'li yıllarda ulus-devlet yaratma ideolojisi amacı taşıyan pek çok siyasal ve sosyal devrimlerin merkezi konumundaydı. Ancak 1920'lerin sonunda tüm dünyayı ve Türkiye'yi de etkileyen ekonomik bunalım, iktidarı siyasal devrimlerini de destekleyecek yeni arayışlara yöneltmiş ve iktidar, modernleşmenin ana şartlarından biri olarak gördüğü sanayileşmeyi kendi denetimine almaya karar vermiştir (Asiliskender, 2009: 112). 1930'lar yukarıda ayrıntılı olarak ele alınan devletçilik ideolojisinin yerleştiği ve uygulandığı yıllardı. Devletçiliği yalnızca ekonomik olarak değil, modernleşme ve toplumsal değişimin üreticileri haline gelen sanayi yerleşimleri ile de ilişkili olarak ele almak daha doğru olacaktır. Devlet eliyle kurulan her büyük sanayi kuruluşu, arzulanan çağdaşlaşma ve sanayileşme hedeflerini bir araya getirmiştir. Kurulan fabrikalar yalnızca endüstri yapıları değil Türkiye'nin modernleşme ideolojisinin de uygulama mekanları olmuştur. Bu nedenle, 1930'larda Türkiye'de sanayileşme süreciyle hedeflenen modernleşmenin, mekânsal devrimleri de beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür (Asiliskender, 2009: 112).

Tekeli, 1930'larda ülke genelinde moderniteyi yaymak için takip edilen mekânsal stratejinin üç önemli öğesi olduğunu söyler. Bunlardan birincisi ve en önemlisi üç imparatorluğa başkentlik yapmış İstanbul yerine Ankara'nın başkent seçilmesidir. İstanbul'un bırakılması, yeni yada "gerçek" bir çağdaşlaşma modelinin arandığını gösterir. İkinci öğe, ülkeyi "demir ağlarla örmek" tir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ülke iç pazarının bütünlüğünü sağlamaktan uzak ve birbirinden kopuk hatlar halinde olan demiryolları, yabancı şirketlerden alınıp devletleştirilerek ve yeni hatlar açılarak Ankara merkezli bir demiryolu ağı oluşturulmuştur. Böylece iç pazarın bütünlüğü ve başkentin ülke üzerindeki denetimi güçlendirilmiştir. İzlenen stratejinin son öğesi ise 1930'ların gelişim sürecini tayin eden Birinci Sanayi Planı doğrultusunda yapılması öngörülen fabrikaların yerlerinin özellikle demiryolu güzergahı üzerindeki Anadolu kentlerinden seçilmesidir (2009b: 112).

Demiryolu ağı ile birbirlerine bağlanan bu fabrika kompleksleri sadece bir sanayi tesisi değil, üretim ve idari alanlarının yanında lojmanları, hastaneleri, okul ve kreşleri, market, sinema, tiyatro, spor gibi pek çok kültürel etkinliğin yapılabildiği mekanları da kapsayan Cumhuriyet'in Ankara'da kurmaya çalıştığı modern kent imgesi ile örtüşüyordu (Zeybekoğlu, 2009: 218). İnsel, erken cumhuriyet dönemi devlet girişimlerini "uygar vatandaş" yetiştiren eğitim kurumları olarak nitelendirir. Ulus devlet tasarılarından biri olan bu sanayi girişimleri, sosyal gelişmenin omurgası olarak kabul edilmekteydi. Devletin sanayi yatırımlarının, fiziki varlıklarının yanında, fabrika yerleşiminin bulunduğu yerlerdeki altyapı gelişmeleri ve sosyal tesisler aracılığıyla batı modernitesinin bir örneğini temsil etmesi hedefleniyordu (1984: 424).

Bu fabrikalarda yalnızca dokuma ya da kağıt üretilmiyordu. Ulusal bir kimliğin ve ideal bir toplum kültürünün mekânsal düzlemde bir model olarak inşası hedefleniyordu. Binlerce işçinin aynı çatı altında toplandığı fabrikalar, işçilere aynı hedef doğrultusunda çalışma ve ideal bir geleceğin cumhuriyetin fabrikalarında çalışarak kazanılabileceği inancını aşılayan okullar olarak görülüyordu (Zeybekoğlu, 2009: 218-219). 1933'te devlet sermayesi ile oluşturulacak tüm sanayi kuruluşlarını hayata geçirme göreviyle kurulan Sümerbank'ın tüm yerleşkeleri, pek çok farklı yapı ve mekanı aynı anda içeren, kendine yeterli kompleksler haline gelmişti. Ulus devletin daha iyi bir geleceğe yönelik tasarımlarını temsil eden bu büyük mekânsal organizasyonlar, kuruldukları kentleri de ciddi anlamda dönüştürüp geliştirmişlerdir (Arıtan, 2009: 178). Aydemir bu fabrikaları şöyle anlatır (1996: 438):

> "Devlet işletmelerinin her birinin bulundukları yerler memleketin içinde ve uzak yerlerinde birer şehir halindeler. Parkları, lojmanları, eğitim müesseseleri, toplu yaşama ve spor hayatının bütün tesisleri, rahat ve konforlu hayat düzeniyle, eşleri demokratik memleketlerde dahi pek görülmeyen uygar tesislerdir."

Modern Türkiye'nin en önemli kurucu öğelerinden biri olan sanayileşme, bir yandan toplumu dönüştürüp farklılaştırırken, diğer yandan toplumu örgütlemenin ve onun iç dinamiklerine müdahale etmenin bir aracı olarak kullanılmıştır (Kahraman, 2004: 83). Bu amaçlarla hayata geçirilen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934) ve onun

gerçekleştiricisi olan Sümerbank ve Etibank gibi kurumlar, Anadolu kentlerinde kurulan fabrikaların çalışanları için yapılan sosyal tesisleriyle hedeflenen modern kimliğin oluşturulmasında aktif rol oynamışlardır. Makal da yapısal nedenlere bağlı olarak KİT'lerde ortaya çıkan işgücü açığı sorununun aşılması için ücret, çalışma koşulları, barınma, beslenme, sağlık ve sosyal güvenlik gibi pek çok alanda çeşitli olanaklar sağlanması ve yasal düzenlemeler yapılması yoluna gidildiğini ve bu kuruluşların tüm bu alanlarda Anadolu'nun gelişmesine katkı sağladıklarının altını çizer (2007: 46-47).

Kurulan her fabrika bir sanayi tesisinden çok daha öte anlamlar taşıyordu. Bu fabrikalar aracılığıyla çalışanlara sağlanan başta konut olmak üzere kültür, sanat, spor olanakları; bunların yanında kreş, kantin, revir gibi imkanlar bir yandan işçilerin yaşam standartlarını yükseltirken diğer yanıyla oluşturulan ortak toplumsal kimlik onların fabrikayla olan bağlarını güçlendirerek düzenli ve istikrarlı bir işgücü ordusu yaratılmasına aracılık ediyordu. Yaratılmaya çalışılan bu modern kimlik, kentle kurduğu ilişkiler aracılığıyla da hem toplumsal değişimi tetikliyor hem de kentsel hafızanın oluşumunda kritik bir rol oynuyordu. Bu nedenle devletçilik dönemini salt ekonomik açıdan değil modernleşme ve toplumsal değişimin lokomotifi haline gelen sanayi yerleşkeleriyle birlikte değerlendirmeyi daha doğru buluyoruz.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KAĞIT SANAYİİ KURULURKEN TÜRKİYE'DE İKTİSADİ VE SİYASİ YAPI

Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye'de proleterleşmenin kökenleri, hızı, çapı ve yönelimleri konusunda devletin merkezi bir rol üstlendiği açıkça görülmektedir. Bu durumu Türkiye'ye özgü bir durum değil "geç sanayileşmiş ülke karakteristiği" olarak adlandıran Özuğurlu devletin doğrudan belirlediği iki temel alan olduğunu söyler (2008: 118): ilk olarak genç Cumhuriyet, 1930'lu yıllardan itibaren ulusal pazarın oluşmasına dönük fiziki altyapı girişimlerinde bulunmuş, bunu aynı amaca dönük hukuki ve kurumsal düzenlemelerle pekiştirmiştir. İkinci olarak, aynı yıllarda kamu iktisadi teşebbüsleri ile sanayileşme ve kentleşme süreçleri üzerinde farklı coğrafi kademelerde doğrudan belirleyici etkilerde bulunmuştur. Yine de bir çok sömürge ve yarı-sömürge ülke deneyiminden farklı olarak proleterleşmenin ritmi ve yönlendirilmesi üzerindeki devlet etkisi büyük ölçüde ticari iktisadi etkinliğe bırakılarak dolaylı yollardan gerçekleştirilmiştir.

1920'lerin ve 1930'ların başlarında erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde ekonomik ve politik yaşamın yeniden yapılandırılması ve işçi sınıfı oluşum süreçlerini incelerken Katznelson'un sınıf oluşum süreçlerinde sözünü ettiği birinci sınıf oluşum katmanını ele aldık: Kapitalist ekonomik kalkınmanın yapısı. Hızlandırılmış kapitalist gelişme stratejisi olarak devletçiliğin, kapitalist üretim ilişkilerinin derinleşmesinin önünü açtığı görüşündeyiz. Katznelson'un modeli, sınıf oluşumunun birinci ve ikinci düzeylerini analitik olarak ayırarak ama teorik olarak bağlayarak devlet siyaseti ile üretim siyaseti arasında benzer bir bağlantı oluğunu öne sürer. Akgöz'e göre birinci seviye kapitalist birikimin yapısı ve ekonominin kendi kendini idame ettiren gelişimi olarak tanımlanırsa, ikinci seviye çalışan insanlar için çalıştıkları ve yaşadıkları yerlerde bu kadar geniş ekonomik gelişme modellerinin nasıl var olduğu ile ilgilidir. Başka bir deyişle, sınıf oluşumunun ikinci düzeyi, gerçek insanların gerçek sosyal oluşumlarda yaşadığı toplumun sosyal organizasyonunu inceler (2012: 82).

Bu bölüm, 1930'larda devletçi ekonomi politikasının uygulanmasına vurgu yaparak, Cumhuriyetin başlarında kapitalist ekonomik kalkınmanın yapısını incelemektedir. Burada sunulan analiz okuyucuya erken Cumhuriyet dönemi politik, ekonomik ve ideolojik evreni tanıtmaktadır. Bir bakıma, bu bölüm İzmit Kağıt Fabrikası içindeki seyahatlerimizin bir başlangıcıdır, çünkü anlatılanlar fabrikanın içine doğduğu sosyal formasyonu ve devlet yapısının genel özelliklerini de göstermektedir.

2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi İktisadi Yapı

Türkiye'de işçi sınıfı oluşumu ulus inşası süreciyle eş zamanlıdır. Bu iki süreç arasındaki etkileşim işçi sınıfının siyasi ve kültürel davranışları üzerinde etkili olmuştur. 1930'larda görülen ekonomik gelişmelerin temel bileşeni olan Devletçilik, *Büyük Buhran*'ın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerine bir cevap olarak açıklanmaktadır. Fakat devletçiliğin yükselişinin dünyadaki ekonomik gelişmelere bir cevap olarak tanımlanması onun kendine has karakterini anlamamızı güçleştirir. Böyle bir yaklaşım değişen sınıf dinamikleri ve devlet-toplum ilişkilerini de göz ardı eder. Bu nedenle devletçiliğin 1930'lar boyunca yükselişini egemen sınıfın ve devlet iktidarının sınıf karakterinin değişen yapısıyla analiz etmeyi tercih ediyoruz.

2.1.1. İmparatorluktan Devralınan Milli İktisat Dönemi: 1923-1929

1923-1929 dönemi yeni bir devletin kuruluşu ile siyasal anlamda geçmişle olan bağın kopuşu anlamına gelirken iktisadi bakımdan bu dönemin geçmişle bir süreklilik içinde olduğunu söylemek mümkündür (Boratav, 2008:39). Bu dönem resmi iktisat görüşü ve politikaları bakımından 1908-1922 dönemi ile bir süreklilik içindedir. Meşrutiyet sonrasında "milli iktisat" görüşü olarak adlandırılan ve savaş yıllarında kısmen uygulanan iktisadi tezler, 1923 sonrasında da devam ederek sürekliliğini sağladı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan bu iktisadi miras "milli iktisat" anlayışı ekseninde devlet destekli bir yerli ve milli burjuvazi yetiştirilmesini temel alan görüş 1923 sonrası iktisat politikalarına egemen oldu (Makal, 1999: 200). Bu amaçları gerçekleştirmek için devlet eliyle bazı girişimler gerçekleştirildi. Devlet tekellerinin imtiyazlı ve özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi

yoluyla yerli sermayedar yetiştirme girişimleri başlatıldı. İlk olarak devletin 1924'te kurdurduğu İş Bankası yerli özel sanayiye sermaye yardımı amacını güdüyordu.[8] Banka dönem boyunca yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde oldukça etkili olmuş ve sermaye çevreleri lehine iktisat politikalarını yönlendirme konusunda bir baskı grubu oluşturmuştur (Boratav, 1992: 280).

Yaratılacak milli bir burjuvazi aracılığıyla iktisadi kalkınmayı gerçekleştirme fikri milli iktisat anlayışıyla örtüşüyordu. 1923'te İzmir İktisat Kongresi ile başlayan ve Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927) ile devam eden bu dönem liberal iktisat politikalarının izlenerek bu amaca ulaşılmaya çalışılan dönemdi. İzmir İktisat Kongresi 1923 yılının Şubat ayında, ulusal bir ekonomi inşasını hızlandırmak ve bu amaçla yeni rejimin karşılaşabileceği tüm iktisat politikası sorunlarını tartışmak üzere toplandı. Mesleki temsil ilkesine göre toplanan ve çiftçi, sanayici, tüccar ve işçi gruplarının blok oylarıyla kararlar aldığı kongrenin sonuçları taraflar açısından bağlayıcı değil istişari bir nitelikteydi. İzmir İktisat Kongresi çalışmaları sonunda kabul edilen "iktisadi esaslar", dönemin iktisat politikası ve milli iktisat görüşü ile benzerlik taşımaktadır. "Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin 'milli' unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ön plana çıktığı ve Kongre'ye İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğu söylenebilir" (Boratav, 2008: 46). Kongrede oluşan temel felsefe, bazı istisnalar dışında, yedi yıl boyunca Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisat politikalarına egemen oldu. Yabancı

[8] Cumhuriyet'in ilanından sonra yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde Türk bankacılık sisteminin büyük ölçüde yabancı sermaye denetimi altında olmasının yarattığı hoşnutsuzluk dile getirilmiş ve ulusal bankacılığın geliştirilmesi yönünde adımlar atılmaya başlanmıştır. Böyle bir konjonktürde, siyasi kadrolar ve sermaye çevrelerinin bir araya gelmesiyle 1924 yılında İş Bankası kurulmuştur. İş Bankası sermaye yapısı itibariyle özel bir banka görünümünde olsa da, milli iktisat politikalarına bağlı yarı resmi bir devlet bankası olarak faaliyete geçmiştir. Sanayi ve yatırım bankası rollerini üstlenen Bankanın kuruluşunda genel müdürlüğüne Celal Bayar, yönetim kurulu başkanlığına ise Siirt mebusu Mahmut Bey getirilmiştir (Bkz. Kocabaşoğlu vd., 2001: 28-32). Anonim şirket şeklinde örgütlenmiş özel bir banka olmasına karşın Bankaya kamusal bir görünüm kazandıran kuruluşundan sonraki 15 yıl boyunca yönetim kurulunun tümüyle milletvekillerinden oluşması ve kurucu genel müdürünün sonradan İktisat Vekili ve Başbakan olması yanında, milli bir banka olarak devletin çizdiği çerçeve içinde aldığı görevlerdir (Bkz. Kocabaşoğlu vd., 2001: 145).

sermayenin belli koşullar altında teşvik edilmesi öngörülse de, yarı-sömürge Osmanlı ekonomisinin mirası olan demiryolları ve tütün rejisinin millileştirilmesi yoluna gidildi. Bu yıllarda devlet yatırımlarının yöneldiği başlıca alan demiryolları idi. Tarım kesimine yönelik en büyük yenilik ise yarı-feodal bir ortaçağ vergisi olan aşarın 1925'te kaldırılmasıydı (Boratav, 1992: 284).

Sanayiye dönük uygulamalar arasında özel sanayii teşvik edici bir takım uygulamalar da yer aldı. 1925 yılında - daha sonra Sümerbank adını alacak - Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Banka, Osmanlı devletine ait dört sınai işletmeyi devralmış, kendi eliyle sınai tesis kurmasına olanak verilmemiştir. Bunun yanında devraldığı tesisleri de uygun şartlarla özel sektöre aktarması, özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle desteklemesi öngörülmüştür (Boratav, 1992: 285). Dönemin sanayi sermayesini ilgilendiren bir diğer uygulama 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu olmuştur. Sanayi yapısının değişmesi ve gelişmesi için özel kesimin teşvik edilmesi düşüncesi ilk olarak 14 Aralık 1913'te yürürlüğe giren "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı" (Sanayinin Teşviki Geçici Kanunu) ile gerçekleştirilmiştir. Bu geçici yasa, yerli sanayiye devlet desteğiyle birlikte birtakım ayrıcalıklar sağlıyordu. Sanayi alanında özel girişimciliğin teşvik edilmesinin amaçlandığı bu yasa, çok da başarılı olamamıştır (Makal, 1999: 218). Benzer bir niyetle 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu da devletin, yerli kapitalistleri özel sermaye birikimine teşvik etme gayesiyle çıkarılmış ve yasa ile özel firmalara bazı devlet tekelleriyle işbirliği yapma hakkı verilmiştir (Ahmad, 2008: 119). 1942 yılına kadar 15 yıl boyunca yürürlükte kalan kanun, 1927 Sanayi Sayımı ile sayıları 65 bin 245 olduğu tespit edilen sanayi kuruluşlarının çok az bir kısmını kapsamına almıştır. Başlangıçta sadece 324 kuruluşu kapsamına alan yasa dönemin büyük sanayi kuruluşları ile sınırlı kalmıştır. Bunun nedeni ise yasada yer alan işletmelerin kullandığı motor gücü ve işçi sayılarına ilişkin kısıtlamalardır (Makal, 1999: 219). Sınai yatırımlara ve sınai işletmelere çok geniş ve ayrıcalıklı imtiyazlar ve teşvikler sağlayan bu kanun, bu konuda hiç bir geleneği olmayan ve sermayesi yetersiz bir özel teşebbüse daha kolay para kazandırmaktan öte teşvik sağlayamamış ve Türk sanayii yetersiz yapısını sürdürmüştür (Makal, 1999: 222). 1923-1929 döneminde sanayinin bir gelişme gösterip göstermediğini anlamak için 1913 Osmanlı sanayii ile 1927 Cumhuriyet sanayii karşılaştırması yapmak

yerinde olur. Küçük sanayii ve geleneksel zanaatlar hariç tutulduğunda imalat sanayiinin alt kollara göre dağılımında 1913-1927 arasında önemli bir farklılık olmadığı görülür. Kapsamı aynı olan gıda, deri ve dokuma kollarının üretim değeri bakımından imalat sanayi içindeki oranları 1913'te yüzde 88 iken 1927 yılında yüzde 87'dir. Bu oranlar dönemin iktisat politikaları ile birlikte değerlendirildiğinde, Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayinin, Osmanlı ekonomisi içindeki nicel ve yapısal özelliklerini koruduğunu göstermektedir. Boratav'a göre 1923-1929 dönemi anlamlı bir sanayileşme süreci yaratmamıştır (1992:288).

1929'da New York Borsasının çöküşüyle ortaya çıkan Büyük Ekonomik Bunalımın tarım ürünleri fiyatlarını düşürmesiyle Türkiye'nin ihracat gelirlerinde ani düşüşler yaşanmaya başladı. 1929'da başlayacak olan Osmanlı borçlarına ait ödemelerin de etkisiyle yedi senedir sürdürülen liberal iktisat politikaları gözden geçirilmeye başlandı (Kazgan, 2004: 57). Milli nitelikte bir kapitalist gelişmenin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşemeyeceği 1920'lerin sonuna gelindiğinde anlaşılmıştı. Kapitalist dünya sisteminin merkezini derinden sarsan 1929 buhranı, sistem içindeki bağımlı ve azgelişmiş ülkelere ilk kez kendi öz dinamikleriyle, ulusal bir sanayileşmeye yönelme fırsatı sağladı. Dönemin iktisat politikalarının ciddi bir sarsıntı geçirdiği 1929 yılı, Türkiye'de de siyasi iktidar tarafından bu değişim fırsatının fark edilerek, birkaç yıl içinde başlayacak olan temel bir değişimin ilk belirtilerinin gözlendiği yıl oldu.

2.1.2. Milli İktisattan Devletçiliğe: 1930-1939

1930-1939 yılları Cumhuriyet Türkiye'sinde iktisat politikalarının hedefleri ve sonuçları bakımından ilk sanayileşme dönemi olarak nitelenirken; korumacılık ve devletçilik bu dönemin belirleyici iki özelliği olarak dikkat çekmektedir. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının etkisiyle daralan dünya ticaret hacmi ülke ekonomilerinde kendi kendine yetme eğilimlerini ortaya çıkarmış ve Türkiye ekonomisi de dışa kapanarak devlet eliyle bir milli sanayileşme hamlesi içine girmişti (Boratav, 1992:293). Büyük buhran sadece Türkiye'yi değil pek çok az gelişmiş ülkeyi örneğin Latin Amerika ülkelerini de benzer biçimde etkiledi. Bu ülkeler (ve Türkiye) dünya ekonomisine serbest ticaret rejimleri içinde katılan

hammadde ihracatçısı ve sınai ürün ithalatçısı ülkelerdi. Hammadde fiyatları sınai ürün fiyatlarından daha fazla düşüş yaşayarak ihracatın reel alım gücünde bir azalışa ve ithalat hacimlerinde önemli bir daralmaya sebep oldu. Zorunlu sınai tüketim mallarının yani şeker, un ve kumaş ithalatının azalması toplam tüketim hacmi ve hayat standartlarında önemli gerilemelere yol açtı. Açık ekonomi koşulları devam ettikçe yerli imalata göre her zaman daha ucuz olan ithal sınai ürünleri ikame edecek sınai yatırımlar da mevcut değildi. Bu durumda durgunluğu aşmak için, gelir ve tüketim düzeyinin düşmesine karşı bir savunma mekanizması olarak ithalatı denetleyen koruma önlemlerine başvurulmasına yani dışa kapanarak buhranın iç yansımalarının sınırlanması yoluna gidildi.

Tüm üçüncü dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de bu korumacı dönemin ilk sanayileşme hamleleri, ithal edilen yaygın sınai mallarının ("üç beyazlar" olarak nitelenen un, şeker, kumaş) ikameci yatırımlarıyla başladı. Uluslararası uzmanlaşmanın o zamana kadar sanayisiz kıldığı üçüncü dünya ülkelerinin bu yapıyı aşmaya yönelik çabalarının büyük buhran yıllarına rastlaması tesadüf değildir (Boratav, 1992: 294). 1929 sonlarından itibaren Türkiye'de dış ticaret denetim altına alınmaya başlandı ve korumacı bir yeni yapıya geçildi. Boratav, 1930-1939 dönemini iktisadi bakımdan *korumacı-devletçi* dönem olarak adlandırmakta ve bu yılları *ilk sanayileşme* dönemi olarak nitelemektedir (2008: 59). Salt korumacı tedbirler iki yıllık bir denemeden sonra, 1932 yılında devletçilik uygulamalarıyla tamamlandı. 1930-1931 yılları, iç ekonomiye dönük müdahale önlemlerinden çok dış ticaret rejimlerinin denetlendiği yıllardı. Bu yıllarda büyük buhranın da etkisiyle tarım ürünleri fiyatlarında büyük düşüşler yaşanmış, buğday fiyatları 1929'dan 1932'ye yüzde 68 düşmüştü (Boratav, 1992: 296). Bu yıllar köylünün bankalara, tefecilere, devlete borçlandığı, çiftçi nüfusun huzursuzluğunun arttığı yıllardı. 1930 yılında Serbest Fırka muhalefetinin halk yığınlarınca yaygın kabul görmesi hükümeti iktisadi ve siyasi alanda model değişikliğine gitmeye zorlamış ve 1932 yılında bir dizi devletçi uygulamalar yürürlüğe konmaya başlamıştı.

Dönemin CHP kadroları, devletçiliği buhran dolayısıyla ortaya çıkan ve sadece tarihi koşulların zorladığı bir savunma anlayışından çok "ilerlemek ve

inkişaf etmek gibi genişleyici politika içinde müspet ve en müessir" bir vasıta olarak görmekteydiler. Recep Peker, devletçiliği, CHP'nin inkılabın başından beri gerçekleştirdiği uygulamaların bir sonucu olarak tanımlıyor; bir yandan devletçiliği tüm dünyadakine paralel olarak "devletin" işlevlerinin genişlemesi ile bağdaştırırken diğer taraftan Türkiye'nin kendine özgü koşulları ile temellendiriyordu (Tekeli ve İlkin, 1982: 102). İsmet İnönü ise kapitalist gelişmenin 'azgınlaşması' içinde, Türkiye için başka bir çıkar yol olmadığını, devletin bütün vasıtaları ve imkanları ile sanayiini ve iktisadi düzenlemelerini bir an evvel gerçekleştirme yükümlülüğü olduğunu vurguluyordu (Tekeli ve İlkin, 1982:104).

Bu yeni uygulamalarla devlet artık yatırımcı, işletmeci ve denetleyici bir unsur olarak iktisadi hayata müdahil olmaya başlamıştı. Devletçi ekonomik politika; devlet işletmeciliği, devletin ekonominin farklı alanlarında özellikle sanayide yatırımlarını arttırması ve ekonomik hayatın bütün yönleriyle devlet denetimi altına alınması şeklinde gerçekleşti. Yabancı şirketler millileştirildi, Sovyetler Birliği örnek alınarak ülke ekonomisinin merkezi planlamasına ağırlık verildi ve bir sanayi planı hazırlandı (Koçak, 1992: 109). Devletin sanayi alanındaki yatırımları ve faaliyetleri 1934 yılından itibaren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı içinde programlandı. 1930-1939 yılları Türkiye'de sanayileşmenin ilk ciddi adımlarının atıldığı yıllardı. 1923-1929 yılları arasındaki sanayinin yüzde 8.5'lik büyüme hızına karşılık 1930-1939 yıllarının yüzde 11.6'lık büyüme oranı üretimde kapasite artışı sağlandığını açıkça gösteriyordu. Bu dönem aynı zamanda sanayi kesiminin Cumhuriyet tarihinde en yüksek büyüme oranlarına ulaştığı yıllardı. 1929'da sabit fiyatlarla milli hasılanın yüzde 11'ini oluşturan sanayi kesimi, 1938 yılında payını yüzde 18'e yükseltmişti. Sanayileşme yolunda önemli bir yapısal değişim olduğu açıkça görülüyordu (Boratav, 1992: 298).

Devletçi - korumacı dönemde sanayileşme ağırlıklı olarak yaygın tüketim mallarının ülke içerisinde üretilmesi yönünde ilerlemiş ve bu dönemin sonunda "üç beyazlar", yani un, şeker ve kumaş artık yerli üretim ile sağlanabilir hale gelmişti. Yine yatırım malları ve ara mal üreten modern sanayi kollarının ilk kuruluş yılları da bu dönem içinde gerçekleşmişti. Özellikle demir-çelik, kağıt ve

kimya sanayi kollarında ilk modern tesisler bu yıllarda kuruldu. 1930-1939 yılları arasında ithalatın milli gelirdeki payının yarı yarıya azaltılmasıyla (yüzde 15'ten yüzde 7'ye) dışa bağımlılığın önemli bir göstergesi olan dış ticaret açığı ortadan kalkmıştı. Bu dönemdeki gelişme ve sanayileşmenin Dünya buhranı koşullarında ve ekonominin öz güçleriyle gerçekleştirilmiş olması oldukça önemlidir. Bu yıllar, Türkiye ekonomisinin dışa kapanarak devlet eliyle milli sanayileşme hamlesini başlattığı dönem olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle 1930-1939 döneminde, izlenen ekonomik politikalar bakımından 1923-1929 liberal dönemle bir kopuş yaşandığını söylemek mümkündür.

2.1.3. Planlı Ekonomiye Geçiş ve Sümerbank'ın Kuruluşu

1923-1929 döneminde ekonomide beklenen gelişmenin sağlanamamış olması, buna bağlı olarak sermaye birikimindeki yetersiz artış ve 1929 buhranının Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı olumsuz baskılar hükümeti ekonomik politikalar konusunda farklı bir rota çizmeye yöneltmişti. 1908-1922 döneminin iktisat politikalarıyla ortak bir çizgide ilerleyen 1923-1929 döneminden belirgin bir kopma ile ayrılan 1930-1939 dönemi, korumacı-devletçi politikalar ekseninde "ulusal sanayileşme" stratejisi ile ortaya çıktı. CHF Üçüncü Büyük Kurultayında devletçilik ilkesi benimsenmiş ve devletçiliğin planlı bir şekilde uygulanması noktasında görüş birliği sağlanmıştır. Kendi kendine yetecek ve devlet eliyle sağlanacak bir sanayileşme hamlesi düşüncesi ile planlı ekonomi modeli doğrultusunda devletin sanayileşme yatırımlarını gerçekleştirmek üzere bir sanayi planı hazırlanması gündeme geldi. İktisat Vekili Celal Bayar 8 Ocak 1934 tarihli Sanayi Programı hakkındaki görüşlerini açıklarken, hammaddesi ülkede bulunan sanayiyi bir an önce kurmayı hedeflediklerini belirtmiş ve ithal ikameci sanayileşmenin önemine vurgu yapmıştır (Kuruç, 1998: 115-116).

Dünyada ilk planlama denemesi yapan SSCB'nin uygulamada gösterdiği başarılar Türkiye'nin ilgisini çekmişti. Türk planlama çalışmaları 1932 yılında Prof. Orlof başkanlığındaki Sovyet heyetinin Türkiye'ye gelmesiyle başladı. Heyet, Türk sanayisinin gelişmesine ilişkin bir rapor hazırlayarak dokuma, demir ve çelik, kağıt, çimento, cam ve kimyasal maddeler üzerinde odaklanmayı tavsiye ediyordu. Bu

rapor doğrultusunda hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yatırımlarının yüzde 5'i İş Bankası tarafından geri kalanı ise Sümerbank tarafından yapılacağı öngörüldü. Yatırımların dörtte biri SSCB'den borçlanılarak alınan tesislerle ve Sovyetler Birliği tarafından verilen kredilerle gerçekleşecekti (Raporlar, 1933, Kısım I). Uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) (1934), devletçilik ilkesinin hayata geçirilmesi yolunda önemli bir kilometre taşı oldu. BBYSP ile planlanan yatırım projeleri büyük oranda gerçekleştirilerek sanayileşme doğrultusunda büyük atılımlar gerçekleştirildi.

Devam eden dünya ekonomik buhranı kurulacak sanayilerin kapsamının belirlenmesine yardımcı oldu. Programda yer alan sanayiler öncelikle hammaddeleri ülkede bulunan veya elde edilebilecek, en büyük ihtiyaç maddelerini üretecek sanayiler olmalıydı. İthal ikameci model doğrultusunda öncelikli hedef iç pazarın ihtiyaçlarını karşılamaktı (Tekeli ve İlkin, 1982: 187). Planda yer alan ana sanayi beş büyük grupta toplanmıştı: "Mensucat [dokuma], sanayi (pamuk, kendir, yün), maadin sanayii (demir, sömikok kömürü, bakır, kükürt), selüloz sanayii (kağıt ve karton, selüloz, sun'i ipek), seramik sanayii (şişe, cam ve porselen) ve kimya sanayii" (Afetinan, 1972: 13).

Devlet, bu çerçevede sanayileşmeyi gerçekleştirmek adına dolaysız bir biçimde iktisadi yaşamda belirleyici bir rol üstleniyordu. 3 Haziran 1933 yılında 2262 sayılı yasayla kurulan Sümerbank, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hayata geçirilmesi için uygun bir zemin oluşturuyordu.[9] Devlet Sanayi Ofisi (DSO)'nin ve Türkiye Sınai Kredi Bankasının (TSKB) yerine geçen Sümerbank'ın temel işlevi, devlet imalat sanayii yatırım programlarını uygulamak ve kurulacak devlet fabrikalarını işletmekti (Kocabaşoğlu vd., 1996: 63).

Devletin Sümerbank aracılığıyla fabrikalar kuracağı haberleri halk nezdinde de olumlu karşılandı. İzmir Milletvekili Halil Bey (Menteşe), Sümerbank kanunu görüşmeleri sırasında TBMM'de söz alarak Celal Bayar'ın Nazilli'de yaptığı konuşmadan şöyle bahseder:[10]

---

[9] "Sümerbank Kanunu", Resmi Gazete:11.6.1933, Sayı:2424
[10] TBMM, 4. Dönem, 16. Cilt, 65. Birleşim, s. 18. 3.6.1933.

"Nazilli'de vukubulan nutuklarında halka buyurmuşlardı ki: Burada büyük bir mensucat fabrikası kuracağız. Sizin sermayeleriniz bunu yapacak kabiliyette olmadığı için bunu Devlet yapacak. Sizin sermayeniz Devletin muzaheretile büyüdükten ve ferdî kabiliyetleriniz inkişaf ettikten sonra Devletin bu sahadaki yerini yavaş yavaş size bırakacağız. Böyle devletçiliği istemez misiniz demişler. Orada ben de olsaydım, isterim derdim. Memlekette ferdî teşebbüslerin yapamayacağı büyük işler üzerinde ferdî teşebbüslere zemin hazırlamak ve bilâhare yavaş yavaş onlara terketmek suretile Devletin yapacağı müzaheretlere bu memleketin elbette her sahada ihtiyacı vardır."

"Sanayide Devlet" sloganıyla 3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı kanunla kurulan Sümerbank'ın sermayesi, DSO ve TSKB kapatıldıktan sonra varlıklarının aktarılması ve devletin verdiği ödenekler ile sağlandı. "Millî iktisat bakımından ve Türk iptidaî ham madde müstahsillerinin menfaatlerine de uygun bir cepheden hareket ederek kuruluş esasları ihzar edilen Sümerbank"[11], sanayi planlarının merkezi olmuş ve Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT) Sümerbank ile sistemli bir gelişme dönemine girmiştir. Devletçiliğin "sanayi karargahı" olarak nitelendirilen bankanın görevleri şunlardı (Sümerbank Kanunu, Ek-12):

- Devlet Sanayi Ofisi'nden devralacağı fabrikaları işletmek; özel işletmelerdeki devlet hisselerini yönetmek,
- Devlet sermayesi ile kurulacak olan sanayi işletmelerinin etüt ve projelerini hazırlamak; bunları kurmak ve yönetmek,
- Geliştirilmesinde ülke yararı olan kuruluşlara katkıda bulunmak,
- Hem kendi fabrikaları ve hem de ülke gereksinmelerine yönelik usta ve işçi yetiştirmek üzere okullar açmak; mühendis ve teknik eleman yetiştirmek için içte ve dışta öğrenci okutmak,
- Sanayi kuruluşlarına kredi sağlamak ve bankacılık işlemleri yapmak,

[11] 1/623 numaralı Sümerbank Kanunu Lâyihası ve İktisat ve Bütçe Encümenleri Mazbataları. TC Başvekalet Muamelat Müdürlüğü. Sayı:6/1129. 20.04.1933.

- Ulusal sanayiinin gelişme önlemlerini aramak.

Sümerbank, Türkiye'deki iktisadi kamu girişimciliğinin örgütsel yapılarının gelişmesi ve devletçi sanayileşme programının uygulanmasında öncü rolü üstlenmişti. Türkiye KİT tarihinin, sanayi programının merkezini oluşturan Sümerbank ile sistemli bir gelişme ve büyüme dönemine girdiğini söylemek mümkündür (Aytemur, 2010: 181). 1934 yılı Sümerbank'ın yatırımını üstlendiği fabrikaların temellerinin atıldığı ve faaliyete geçtikleri yıl olması itibariyle devletçiliğin ete kemiğe büründüğü bir dönemin de başlangıcıdır (Aytemur, 2010: 187). Program hedefleri doğrultusunda hızlıca fabrikalar kurulmaya başlanmış ve yerli hammadde kaynaklarına olan talep artmıştı. Böylece ithalat artışı olmadan yerli üretim artışı sağlanıyordu. İlk yıllarda temelleri atılan fabrikalar şunlardı (Fişek, 2017: 56):

- Kırıkkale Çelik Fabrikası (Askeri Fabrikalara Bağlı) (1932)
- Kayseri Dokuma Fabrikası (1934)
- İzmit Kağıt Fabrikası (1934)
- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası (1934)
- Turhal Şeker Fabrikası (1934)
- Keçiborlu Kükürt Fabrikası (1934)
- Isparta Gülyağı Fabrikası (1934)
- Konya Ereğli Dokuma Fabrikası (1934)
- Bakırköy Bez Fabrikası (1934)

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile gerçekleştirilen bu "endüstri saraylarının" (Cumhuriyet, 29 Ekim 1935) genç cumhuriyetin sanayileşmesi açısından taşıdığı önem şöyle dile getiriliyordu (Cumhuriyet, 22 Kasım 1933):

> "Zonguldak ve etrafında yerin altından çıkan siyah elmas, memleket için ne büyük bir zenginlik kaynağı ise milli fabrikalar da, memleketin servetini harice akmaktan koruyan o kadar mühim bentlerdir. (...) Sümerbank fabrikaları muhtelif bakımlardan memleketin en mühim sanayi yurtlarıdır. Bunlar, bir defa dünyada makine sanayii başladıktan sonra Türkiye'de ilk

kurulan fabrikalardır. (...) Memleketin en büyük, en çok iş yapan, eski binalarda çalışmalarına rağmen en modern, en rasyonel işleyen ve en iyi mal çıkaran fabrikalardır."

Cumhuriyet Türkiye'sinde sanayinin, Sümerbank modeliyle ortaya çıkan bir plan düşüncesi ile gelişmeye başladığı yıllar 1934-1935 yıllarına rastlar. Sümerbank'ın birincil görevi devletin kuracağı fabrikaları desteklemek olmasına rağmen, banka özel sanayiye kredi sağlamakla da yükümlüydü. Devletçi yatırımcılık çizgisi Sümerbank modelinin önemli bir özelliğidir ve bu yönüyle devletçi sermaye birikimine giden yolu açık bırakmıştır.

2.2. Döneme Hakim Olan İdeolojinin Çalışma İlişkilerine Hukuki Yansımaları: *Sınıfsız- İmtiyazsız Kaynaşmış Kitle*

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinin anlaşılabilmesi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri özellikle 1920-1946 arası dönem incelendiğinde ikisi arasında bir kopuştan ziyade bir süreklilik yahut yumuşak bir geçiş olduğunu söylemek mümkündür. Cumhuriyet'in ilanı ile gerçekleşen radikal rejim değişikliği siyasal yapı itibariyle kopuşun yaşandığı yegâne alan olarak alınabilir. Bunun dışında ideolojisi, ona uygun kurumları ve yasalarıyla bir geçiş söz konusudur. Makal, daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, Türkiye'de 1960'lı yıllara kadar siyaset sahnesinde olan kişilerin büyük kısmının Osmanlı İmparatorluğu döneminde yetiştiğini, bu kişilerin o dönemde oluşan siyaset anlayışlarının uzun yıllar Cumhuriyet'in siyaset anlayışını belirlediğini, Cumhuriyet'in özellikle ilk yıllarında ve tek partili dönemdeki otoriter yönetim anlayışının kökenlerinin Cumhuriyet öncesi döneme uzandığını ifade eder. Ancak sürekliliğin yaşandığı Cumhuriyet öncesi dönemi de İkinci Meşrutiyet dönemiyle başlatır ve Cumhuriyet döneminin siyasal ve toplumsal yapı üzerinde belirleyici etkisi olan "halkçılık" ideolojisinin kökeninin İkinci Meşrutiyet sonrası dönemde bulunabileceğini söyler (1999: 36-37). Halkçılık ilkesinin Cumhuriyetin ilanından sonra çalışma ilişkileri alanındaki hukuki düzenlemelere olan etkilerine bakmadan önce, Cumhuriyetin ilanından önce yürürlüğe giren ve sonrasında da yürürlükte kalmış olan çalışma ilişkileri alanında önemli gördüğümüz 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ve Cemiyetler Kanunu'na kısaca değinmekte yarar görüyoruz.

1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ilanıyla birlikte işçi hareketinde yaşanan sıçrama çok sayıda işçi örgütünün ortaya çıkmasına ve grevlerin yaşanmasına neden olmuştur.[12] Çelik, devletin sendikalara ilişkin tutumunun köklerinin, ilk ciddi grev hareketlerinin, sendikaların ve onların faaliyetlerin gündeme geldiği bu döneme kadar uzandığını söyler (2010: 72). 1909 yılında *umuma müteallik hizmetler* gören kurumlarda çalışanların sendikalaşma hakkını yasaklayan ve o zamana kadar kurulmuş olan sendikaları da kapatan Tatil-i Eşgal Kanunu (TEK) kabul edilmiştir (Gülmez, 1991: 360). İş Kanunu'nun kabul edildiği 1936 yılına kadar yürürlükte kalan yasanın sendika algısı ve sermayeyi koruma ruhu, Cumhuriyet dönemine uzanarak sürekliliğini korumuştur (Çelik, 2010: 74). Yasa kabul edilmeden önce Meclis-i Mebusan'da yapılan tasarı görüşmeleri sırasında yapılan tartışmalar temelde sendikaların yasaklanması üzerine yoğunlaşırken buna gerekçe olarak da sendikaların siyasetle uğraşacakları, yabancı sermayenin tehdit edileceği, egemenlik hakkına müdahale gibi gerekçeler sunulmuştur (Gülmez, 1991: 334-347). Nafıa Nazırı Vekili Ali Bey işçi ile işveren arasındaki ihtilafın çözümünün sendikalar değil devlet olduğunu, hükümetin *amele* ve *sermayedar* arasındaki anlaşmazlığa seyirci kalamayacağını ve bu görevin sendikalara devredilmesinin *caiz* olmadığının altını çizer (Gülmez, 1991: 342-343). Bu anlayış 1936 senesinde çıkarılacak İş Kanunu'na da egemen olacak, işçi ve işveren arasındaki uyuşmazlıklarda devlet, hakem rolünü üstlenecekti.

Aynı yıl çıkarılan Cemiyetler Kanunu (1909), Tatil-i Eşgal Yasası ile yasaklanan örgütlenmeler için dernek adı altında örgütlenme imkanı veriyordu. TEK ile sendikalaşma hakkının yasaklandığı *umuma müteallik hizmetler* gören kurumların dışında kalan yerlerde çalışanların sendikalaşma haklarına ilişkin özel bir kanun bulunmadığı için bunlar 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ve 1926 tarihli Medeni Kanun'a bağlıydılar. Cemiyetler Kanunu cemiyet kurulması konusunda Medeni Kanunu'na göre daha kısıtlayıcı hükümler içeriyordu (Çelik, 2010: 83). Yasa, önceden izin almadan dernek kurma hakkı getirse de, yasakladığı derneklerin kapsamı oldukça

[12] Mesut Gülmez'in "İlan-ı Hürriyet Grevleri" olarak nitelendirdiği dönemin işçi eylemleri için bkz: Mesut Gülmez, "1908 Grevleri (İlan-ı Hürriyet Grevleri)", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996, 175-178.

genişti. Diğer taraftan kolluk kuvvetlerine de dernekler üzerinde geniş bir denetim yetkisi veriyordu. 1919 ve 1923 yıllarında yapılan değişikliklerle denetim yetkisi daha da genişletilmişti (Gülmez, 1991: 370-371). Cemiyetler Kanunu (1909) ve Medeni Kanun'un varlığına rağmen, 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun getirdiği "sınıf adına ve esasına dayalı" örgütlenme yasağına kadar, gerek 1925 yılında çıkarılan Takrir-i Sükun Yasası gerek fiili engeller 1925-1938 yılları arasında siyasi ve sendikal cemiyetlerin ortaya çıkmasına olanak vermemiştir (Çelik, 2010: 83). Meşrutiyet yönetiminin dernekleri başıboş bırakmama ve sıkı bir denetime tabi tutma iradesi ile rejim değişikliği sonrasında örgütlenmeye ilişkin benzer refleksler gösteren siyasal iktidar arasındaki sürekliliği açık bir biçimde görmek mümkündür.

Türk çalışma ilişkileri tarihinin ilk bütünsel nitelikli ve sistematik yasası 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu'dur.[13] 1967 yılında çıkarılan 931 sayılı İş Kanunu'na kadar yürürlükte kalan 3008 sayılı İş Kanunu bireysel iş ilişkileri açısından "koruyucu", toplu iş ilişkileri açısından "otoriter" olarak nitelendirilmektedir. Makal yasanın bu ikili karakterinin bir çelişkiden ziyade, iktidarın halkçılık zihniyetine dayandığını söyler. İşverenin bir evladı olarak gördüğü işçisini bireysel iş ilişkileri alanındaki hükümleri ile koruyacak ve haksız yere baskı yapamayacaktı. Toplu iş ilişkileri alanında ise grev ve lokavtı yasaklamıştı çünkü devlet bunlara ihtiyaç bırakmadan zorunlu hakem sistemi ile uzlaşmazlıkları çözecekti (Makal, 1999: 367-368). Bir tehdidin varlığından çok dönemin zihniyetini yansıtan ve devletin siyasal alanda tek parti yönetimi, iktisadi alanda ise devletçilik ile sağlamaya çalıştığı kontrol, henüz anlamlı bir gücü olmayan işçi sınıfının ya da sınıf çatışmalarının olmadığı bir dönemde "sınıfsız kaynaşmış bir kitle" düşüncesine dayanan geleneksel devlet paternalizmi olarak okunabilir (Dereli, 2006: 36).

CHF'nin 1931 programında benimsenen "sınıf mücadelesi yerine içtimai nizam ve tesanüt" fikrinin hakim olduğu yasanın amacı CHP Genel Sekreteri Recep Peker tarafından, "sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına engel olmak" şeklinde açıklanacaktı (TBMM Zabıt Ceridesi, 1936: 84). Nitekim daha önce çıkarılması planlanan ve 1924, 1925, 1927, 1929, 1932,1934 yıllarında hazırlanan İş Kanunu

[13] Kabul tarihi: 8.6.1936, Resmi Gazete: 15.6.1936, Sayı: 3330.

tasarıları dönemin halkçı ve devletçi karakterine uymayan liberal bir yaklaşım sergilemeleri, sınıf savaşına imkan veren sendikaları tanımaları ve toplu iş ilişkilerinde barışçı çözümlerin tükenmesi durumunda mücadeleci yollara imkan sağlamalarından dolayı hayata geçirilememiştir (Gülmez, 1998: 89-90).

Gülmez'e göre bu yasa ile ekonomik ve siyasal yaşamda ön plana geçen devletin çalışma ilişkileri alanında da temel aktör kimliği kazanma isteğinde olduğu açıkça görülmektedir (1991: 256). Yasa, bireysel iş ilişkileri alanında işçiyi koruyucu olumlu tavrına karşılık, emek ve sermaye arasındaki mücadele olanaklarının sanayileşme önünde engel teşkil edeceği düşüncesi ile toplu iş ilişkileri alanında dönemin özelliklerine uygun baskıcı ve otoriter düzenlemelere sahipti (Makal, 1999: 387). Devletin çalışma hayatı üzerindeki kontrolünü güçlendiren yasada iş mücadelesi araçları olarak grev ve lokavt açık bir şekilde yasaklanmış ve cezai yaptırımlara bağlanmıştı. Böylelikle Tatil-i Eşgal Kanunu'nun getirdiği "grev özgürlüğü" rejimi "grev yasağı" rejimine dönüştü. Dönemin ideolojisine uygun olarak bu yasaklar iki gerekçeyle temellendirilmişti. Bunlardan ilki işçi-işveren ilişkilerinin zaten düzenlenmiş olduğu ve bu nedenle ihtilaf ve mücadelenin gereksiz olduğu, diğeri ise "endüstri hayatını bozmamak" düşüncesine dayanıyordu (Makal, 1999: 401-402). Yasa sendikalara ilişkin herhangi bir düzenleme yapmamış, onun yerine işyeri temsilciliği kurumunu düzenlemiş; toplu iş uyuşmazlıklarının çözümü konusunda ise zorunlu hakem sistemi getirerek devletin rolünü dönemin özelliğine uygun bir biçimde arttırmıştır (Makal: 1999: 404-405).

İş Kanunu'nun yasaklayıcı yapısına rağmen hala yürürlükte olan 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ve Medeni Kanunun liberal hükümleri tek parti devletinin otoriter karakteriyle uyuşmuyordu. 1938 yılında Celal Bayar'ın başvekilliği döneminde 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile "sınıf esasına veya adına dayanan" cemiyetlerin kurulması yasaklanarak İş Kanunu'nun toplu iş ilişkileri alanındaki yasaklayıcı hükümleri pekiştirilmiş oldu (Çelik, 2010: 84-85). Böylece 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ile getirilen kısmi sendika kurma yasağı mutlak bir yasağa dönüştü. Makal'a göre bu gelişme, dönemin kısmi bireysel iş hukuku düzenlemeleri ile işçiyi korumaya yönelik zihniyetinin yerini rejimin korunması zihniyetine bıraktığının bir göstergesidir (1999: 387). Böylece yasa, İş Kanunu'nun düzenleme alanına almadığı sendikal

örgütlenmeyi yasaklayarak onu tamamlamış oluyordu. Bu yasak, 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle kaldırılacaktı (Makal, 1999: 411). Devlet 1930'larda devletçilik ilkesiyle ulusal sanayileşme hamlesini yürütürken, halkçılık ilkesi ile de ulusal kalkınmaya engel teşkil edeceğini düşündüğü sınıf çatışmalarını bertaraf etmeyi hedeflemiştir. 1936 tarihli İş Kanunu bu hedefler doğrultusunda hukuki alanda atılan en somut ve kapsamlı adımdır.

Çelik'e göre tek parti döneminde yapılan bireysel işçi haklarına yönelik düzenlemeler rejimin halkçı-devletçi karakterini yansıtırken; toplu işçi haklarına yönelik yasak ve sınırlamalar da yine rejimin halkçı-devletçi karakterinin bir yansımasıydı. İşçilerin korunması onların örgütlü güçlerince değil, devletçe yerine getirilecek bir görev olarak görülüyordu (Çelik, 2010: 143). 1947 tarihli ve 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun da, bu sistem içinde varlığını sürdürmek zorunda kalmış; 1963 yılına kadar Türkiye endüstri ilişkileri sisteminin omurgasını oluşturan grev yasağı ve tahkim sistemi ise toplu pazarlık kurumunun gelişimine engel teşkil etmiştir (Makal, 2002(a): 37).

2.3. Erken Cumhuriyet Döneminde İşgücünün Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiyesi'ne devralınan iktisadi miras yalnızca sanayi kuruluşlarıyla değil insan yapısıyla da beraber gelmişti. İş deneyimi, çalışma alışkanlıkları ve toplumsal davranış kalıplarıyla sahip olunan mevcut insan yapısı düzenli bir nitelik taşımayan ve modern sanayi kuruluşlarına uygun olmayan bir çalışan profili sunuyordu. Bu durum Cumhuriyet döneminde geliştirilmek istenen sanayi açısından ciddi sınırlamalar getiriyordu (Makal, 1999: 295). İlaveten Cumhuriyetin kuruluşuna kadar gelinen on yılda Türkiye, nüfus mübadeleleri ile ağırlıklı olarak 18-50 yaş aralığındaki erkeklerden oluşan dört milyona yakın nüfus kaybına uğramıştı. Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan Rumların yarısı tarım kesiminden geçimini kazanırken önemli bir kısmı da işçi nüfusunu oluşturuyordu. Bu kayıp neticesinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında hem tarımda hem sanayide önemli bir işgücü sorunu ile karşı karşıya kalındı. Tarım alanlarının işlenmesindeki işgücü darlığı, sanayinin ihtiyaç duyduğu işçi kaynağının sağlanmasında da sıkıntılar yaratıyordu. Köylerde yaşanan yoksulluk insanları ek gelir elde etmek için işgücü

olarak kentlere itiyordu (Akkaya, 2010: 60). Ancak bu yöneliş daimi bir işgücü olma amacı taşımadığından bu kesim eğitim, vasıf, çalışma alışkanlıkları, toplumsal davranış kalıpları itibariyle "sanayi işçisi" tanımına uymuyordu. Ekin'in "köylü-şehirli işçiler" olarak tarif ettiği bu kitle, tarım kesimiyle bağları hala devam eden, daha çok yılın belli dönemlerinde işçi olarak çalışarak ek gelir elde eden kişilerden oluşuyordu (Ekin, 1968: 1). Sanayi işçiliğini kendine tek geçim kaynağı olarak seçmiş ve bu alanda yetişmiş işçi sayısı çok azdı (Özeken, 1948: 58). İşçiliğin sürekli bir geçim kaynağı olarak değil, tarım gelirlerine ek geçici bir kaynak olarak görülmesi işçi devir oranlarının yüksek olmasına ve fabrikaların ihtiyacından fazla işgücü istihdam etmesine yol açıyordu. Bu durum sanayileşme hamlesinin gelişmesi için ihtiyaç duyulan vasıflı işgücünün yetişmesinin önündeki en büyük engellerden biriydi (Makal, 2002(b): 1).

Dönem itibariyle sanayi kesiminde çalışacak işgücünün kaynağını oluşturması beklenen tarım kesiminde küçük ölçekli üreticilik varlığını halen sürdürmekteydi. Makal'ın Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü'nden derlediği rakamlara göre 1927 yılında yapılan Genel Nüfus Sayımı sonucu ülke toplam nüfusu 13 milyon 646 bin 270 idi (1999: 213). Bu sayıma göre toplam işgücü sayısı ise 5 milyon 351 bin 215 idi. Buna göre işgücüne katılım oranı yüzde 39.26 olarak hesaplanmıştır. İşgücünün sektörel dağılımına bakıldığında ise yüzde 81.63'ünün tarım kesiminde, yüzde 5.6'sının sanayi kesiminde çalıştığı görülmektedir (Makal,1999: 213).[14] Küçük üreticiliğe dayalı bu tarımsal yapı, tarım kesiminin içinde barındırdığı mülksüzleşerek sanayi kesimine yönelecek potansiyel geniş bir ücretliler kesiminin ortaya çıkmasına engel oluyordu (Makal, 1999: 298). İşçileşme yolunda yaşanan bu engeller insanların sanayi işçiliğine bakışı ve köyle bağlarını koparmaya ilişkin endişeleri yanında kendini güvende hissetmesi, sosyal güvenlik olanakları, ücret, barınma gibi pek çok konuyla iç içeydi. Bu zorlukların aşılmasına yardımcı olacak bazı tedbirler alınması gerekiyordu. Ekin, iktisadi kalkınma yolunda vasıflı işgücü yetiştirmede devlete önemli bir rol düştüğünün altını çiziyordu (1958: 253): "Devlet sektörü geniş sosyal

[14] Ancak bu sonuçlar bazı metodolojik eksikliklerden dolayı farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin bu veriler sanayi kuruluşlarında çalışanların hepsini, statülerine bakılmaksızın saydığı için, toplam çalışan sayısı kuruluş sahiplerini de içermektedir. Detaylı bir açıklama için bkz. Makal, 1999: 214; Akkaya, 2010: 61.

yatırımlara girmek suretiyle bu müşkülleri finanse etme imkanı bulmuş, kâr gayesi yanında tahakkuku arzu edilen diğer sosyal gayeler bu masrafların devlet tarafından deruhte edilmesine [üstlenilmesine] imkan vermiştir." Devletçi iktisat politikalarının izlendiği 1930'lu yıllarda faaliyetleri, planlama ve iktisadi yaşam üzerindeki sıkı denetimlerle desteklenen bu kuruluşlar, Türkiye'nin yalnızca iktisadi gelişimine değil sosyal gelişimine de katkıda bulunmuştur. Bu kuruluşların eğitim, sağlık spor, şehircilik, çevre gibi pek çok alanda sosyal faaliyetleri olmuştur (Makal, 2002(b):1).

Bu dönemde işgücünün büyüklüğü ile ilgili sayısal bilgiler, sanayi sayımlarında var olan iki temel sorundan kaynaklı olarak net sayılara ulaşmamıza engel teşkil eder. İlk olarak bu sayımların sağladıkları bilgiler eksiktir, ikinci olarak aralarındaki tanımlayıcı ve sınıflandırıcı farklılıklar nedeniyle sonuçları karşılaştırmak zordur (Makal, 1999: 214; Akkaya, 2010: 61; Akgöz, 2012: 63). Bu nedenle bu dönemin sanayi işgücünün yapısını değerlendirirken elimizdeki verileri bu bilgiyle okumakta fayda görüyoruz. Cumhuriyet dönemindeki iktisadi gelişmeler neticesinde yıllar içinde işgücünün yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İşgücünün sektörel dağılımında sanayi kesiminin payında artış gerçekleşti. 1924 yılında istihdam içindeki payı yüzde 4,6 olan sanayi kesiminin payı 1939'da yüzde 8.0'a, 1944'te yüzde 8.3'e yükseldi. Hizmetler kesiminin payı sabit kalırken tarım kesiminde azalma oldu. İşgücünün statü dağılımında da farklılıklar meydan geldi, ücretlilerin sayısı arttı. İş Kanunu'na tabi işçi sayısı 1937 yılında 265 bin 341 iken, 1943'te 275 bin 083'e, 1947'de 289 bin 147'ye, 1950'de ise 373 bin 961'e çıktı (Makal, 2002(b):3). Kamu kesimi istihdamında da sanayideki gelişmelere bağlı olarak değişmeler oldu. 1931'de 103 bin 415 olan memur sayısı; 1938'de 127 bin 448'e, 1946'da ise 222 bin 166'ya yükseldi. Devletçi sanayileşme politikalarının izlendiği 1930'lu yıllarda kamu kesiminde işçi olarak çalışanların sayısında da önemli artışlar meydana geldi. Kamu İktisadi Teşekküllerinde, 1934 yılında yürürlüğe giren Birinci Sanayi Planı'na göre 150.000, İkinci Sanayi Planı'na göre ise 35 bin kişilik yeni istihdam hacmi yaratılacağı öngörülmüştü. 1938 yılına gelindiğinde devlete ait sanayi kuruluşlarında çalışanların sayısı 70 bin 455'e, 1948 yılında ise 146 bin 902'ye ulaşmıştı. KİT'lerde çalışan işçi sayısı ise 1949 yılında 62 bin 645, 1950'de 73 bin 101 idi (Makal, 2002(b):3).

Yalnızca Sümerbank, tek başına teşekkül olarak 1933 yılında 5 bin çalışanı (işçi ve memur) bünyesinde barındırmaktaydı. Bu rakam 1940'ta 20 bin, 1945'te ise 22 bine ve 1950 yılında 30 bin 50'ye yükselmişti (Sümerbank, 1941: 1;1946: 1; 1951: 1). Bu sayılara bakarak KİT'lerin özellikle 1930'lu yıllardan itibaren işçi istihdamı üzerinde geniş çaplı etkiler yapmış olduğunu söylemek mümkündür. Devletçi politikaların etkisiyle özel kesimde yaratılan yeni iş imkanları da eklendiğinde devletçi sanayileşme ve KİT'lerin toplam istihdam üzerindeki etkilerinin çok daha büyük olduğu görülebilir. Makal'a göre Türkiye'de modern anlamda bir işçi sınıfının doğuş ve oluşumu bu kuruluşlarda gerçekleşmiştir. Bu değerlendirme sadece nicel faktörler için geçerli değildir. Büyük ölçekli kamu kuruluşları işçi sınıfının toplulaşması yoluyla da işçi sınıfının oluşumu üzerinde etkili olmuştur (Makal, 2002(b):4). Bunun yanı sıra Türkiye'de özel sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacak olan bütün yönetici ve mühendis kuşağı, mesleği bu kuruluşlarda öğrenmiştir (Zürcher, 2018: 233).

2.4. İzmit Kağıt Ve Karton Fabrikasının Kuruluşu

2.4.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne Kağıt Sanayine Genel Bir Bakış

İmparatorluğun son yıllarında ve yeni Cumhuriyet Türkiye'sinde kağıt üretimi olmamasına rağmen, ithalat kalemleri arasında kağıt önemli bir yer tutuyordu ve ithal edilen kağıtları işleyen küçük de olsa bir kağıt imalatı sektörü mevcuttu. İmparatorluğun son 30-40 yılında kağıt, toplam ithalatın yüzde 1'inden biraz daha az bir miktardaydı. Buna karşılık, kahve için harcanan para kağıda harcanan paranın çok üstündeydi ve kahve, ithalatın yüzde 2.4 ile yüzde 4'lük bir kısmını oluşturuyordu.

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda 1878-1913 Yılları Arasında Seçilmiş Bazı İthal Maddelerin Değerleri (Lira) ve Toplam İthalat Oranları

	1878		1887		1897		1913	
Maddeler	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Amerikan Bezi	1.845.376	9.2	1.400.538	7.0	1.442.925	6.2	--	--
Kağıt	155.077	*0.8*	161.621	*0.8*	212.768	*0.9*	327.401	*0.8*
Şeker	1.027.894	5.1	1.136.174	5.7	1.608.427	6.9	2.730.304	6.5
Kahve	476.044	2.4	698.322	3.5	935.717	4.0	1.003.760	2.4
Toplam İthalat	20.009.220	100	20.105.952	100	23.434.035	100	41.841.594	100

Kaynak: Kocabaşoğlu, Uygur, Aydan Bulutgil, Fahrettin Çiloğlu vd (1996). SEKA Tarihi. İzmit: Ajans-Türk Matbaacılık. s.37.

İmparatorluğun son yıllarında, ithal kağıda dayalı oldukça zayıf bir kağıt sanayiinin olduğu görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda bir yıllık kağıt ithalatı 26.000-27.000 ton civarındaydı. Bu ithalatın yüzde 58'si İstanbul limanında, yüzde 12'si İzmir limanında ve kalan yüzde 30'luk kısım ise diğer limanlarda gerçekleşiyordu. Kağıt ithal edilen ülkeler arasında yüzde 40 ile Avusturya-Macaristan başı çekerken, yüzde 20 ile Almanya ve yüzde 10 ile Fransa onu takip ediyordu (Kocabaşoğlu, 1996: 37). İthal kağıda dayalı imalat sektörü de zayıf olmasına rağmen mevcuttu ve hatta sınırlı miktarda Yunanistan, Mısır ve İran gibi ülkelere ihracat da yapılıyordu. Bu sektörü besleyen ithalatın 1913 yılında, kağıt karton türleri bakımından gösterdiği dağılım şu şekildeydi: toplam miktarı 26.807 tonu bulan kağıt ithalatının en büyük dilimini 12.196 ton ile ambalaj için kullanılan kaba kağıt oluşturmaktaydı. Matbaa kağıdı 5.732 ton ile ikinci sırada gelirken bunu 3.979 ton ile mukavva, 2.334 ton ile yazı kağıdı ve zarf ve 1.672 ton ile sigara kağıdı izliyordu (Kocabaşoğlu, 1996: 39).

Kağıt, Milli Mücadele döneminde en çok sıkıntısı çekilen mallardan biriydi. Özellikle gazete kağıdı sıkıntısı Anadolu basınını zora sokmuş, gazeteler sayfa sayısını azaltma ve boyutları küçültme yoluna başvurmak zorunda kalmışlardı. Ele geçirilen her kağıda gazete basmak zorunda kalmak hem baskı işini güçleştiriyor hem de gazetelerin görünümünü bozuyordu (Kocabaşoğlu, 1996: 39).

Cumhuriyet Türkiye'sinin devraldığı yapı da kağıt konusunda benzer bir tablo çiziyordu. Kağıt ithalat kalemleri arasında önemli bir unsur olarak varlığını sürdürüyordu. Bunun yanı sıra uygarlık düzeyi ile olan pozitif ilişkisi dolayısıyla da kağıt ihtiyacının yani ithalatının giderek artması kaçınılmaz bir hal almıştı. Aşağıdaki tabloda Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kağıt ithalat oranları görülebilir:

Tablo 2: 1923-1930 Yıllarında İki Ayrı Kaynağa Göre Kağıt İthalatı

Yıllar	Miktar(Ton)*	Miktar (Ton)**
1923	14.078	14.176
1924	15.988	16.084
1925	17.258	17.387
1926	22.083	22.243
1927	20.707	20.835
1928	23.191	20.326
1929	23.479	23.547
1930	22.917	22.972

Kaynak: (*)Ziraat Bankası, "İktisadi ve Mali Hayatımız". Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi Mecmuası. Ankara, s.7. (**) Sabih Alaçam (1940), İnkılap Türkiye'sinde Kağıtçılık, İstanbul: Sertel Basımevi, s.377. Aktaran: Kocabaşoğlu vd., s.40.

Tablodan da görüleceği üzere kağıt ithalatı miktar olarak düzenli bir artış gösteriyordu. Parasal değer olarak da artışını sürdüren kağıt ithalatı toplam ithalat içinde de artmaya devam ediyor ve ithalat kalemleri arasında 8-12'nci sıralarda yer alarak önemli bir yer tutuyordu. Aşağıdaki tabloda 1923-1930 yılları arasında başka ithalat kalemleri ve kağıda yapılan harcama miktarları karşılaştırılabilir:

Tablo 3: 1923-1930 Yıllarında Kağıt ve Beş Ayrı İthalat Maddesinin Parasal Değerleri (TL)

Yıllar	Pamuklu Mensucat	Şeker	Kağıt(*)	Kağıt (**)	Makine	Kahve
1923	53.939.768	11.148.687	3.109.499	3.169.000	1.336.478	2.516.744
1924	63.571.483	14.070.977	3.651.588	6.327.000	5.639.018	3.176.986
1925	74.204.765	13.533.008	3.541.667	3.740.000	7.763.581	5.027.229
1926	71.878.470	12.841.489	4.968.161	5.211.000	10.195.074	5.096.701
1927	50.729.574	13.635.084	4.933.203	5.065.000	9.883.773	4.469.959
1928	52.446.037	12.875.236	5.280.711	5.385.000	10.461.827	4.541.184
1929	59.948.325	12.231.240	5.851.570	5.971.000	13.731.856	5.151.143
1930	32.072.742	9.270.889	5.137.888	5.243.000	11.761.780	3.570.293

Kaynak: (*) "İktisadi ve Milli Hayatımız", a.g.m., s.6-7 (**) Walker D. Hines ve diğerleri, Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934. C. III, Ankara, t.y., s.214-215. Aktaran: Kocabaşoğlu vd., s.40.

Cumhuriyet döneminde kağıda harcanan para, Osmanlı dönemindekinin aksine kahveye harcanan paradan daha fazla idi. Toplam ithalatın 1923 yılında 145 milyon, 1928'de 223 milyon ve 1930'da 147 milyon olduğu düşünüldüğünde (Kepenek, 1988: 63) kağıda harcanan paranın az miktarda olmadığı görülecektir.

1927 yılı sanayi sayımında kağıt sanayi, on gruba ayrılmış sanayi kolları arasında beşinci grupta yer alıyor ve kağıt ve karton sanayii "her nevi kağıt ve karton fabrikaları, matbaa işleri ve litoğrafi ve mücellithaneler" olarak tanımlanıyordu. Osmanlı döneminde yapılan tanımdan farklı olmayan bu tanım her nevi kağıt ve karton fabrikalarının, kağıt kesmek, kutu ve paket yapmak, toptan ithal edilen kağıtları (özellikle sigara kağıdını) perakende kullanıma hazırlamak anlamlarına geliyordu.

1927 sanayi sayımına göre, kağıt ve karton sanayiinde toplam 348 müessese vardı ve buralarda çalışan işçilerin sayısı 2792 kişiydi. Bu sayımda sanayide belirlenen toplam müessese sayısı 65.245, buralarda çalışanların sayısı 256.855 olarak hesaplanmıştır. Bu rakamlara göre kağıt ve karton sanayinin Türkiye sanayi içindeki payı müessese sayısı bakımından yüzde 0.53 iken çalışan sayısı bakımından yüzde 1.09'dur. Kağıt ve karton sanayindeki çalışan sayıları ise şöyleydi:

Tablo 4: 1927 Sanayi Sayımına Göre Türkiye'de Kağıt ve Karton Sanayiinden Çalışan İşçi Sayıları

Bir kişilik işletmeler	57
Bir kişi ve aile fertleri	10
2-3 kişilik işletmeler	105
4-6 kişilik işletmeler	52
6-10 kişilik işletmeler	55
11-20 kişilik işletmeler	35
21-50 kişilik işletmeler	27
101 ve daha çok kişi çalıştıran işletmeler	1

Kaynak: (Hines vd., 1936: 208-209)

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanması öngörülen işletme sayısı 1932 yılında 1473'tü. Bu işletmelerin 41'i kağıt ve karton sanayi kapsamına giriyordu. Yani Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmeler içerisinde kağıt ve karton sanayi işletmelerinin payı yüzde 3 civarındaydı. Bu oran, kağıt ve karton sanayinin yaratılan üretim değeri içindeki toplam payının yüzde 1.4 olduğu düşünüldüğünde, bu sektörün devlet tarafından desteklendiğini göstermektedir (Kocabaşoğlu vd., 1996: 44). Bu 41 işletmenin 25'i İstanbul'da, 8'i İzmir'de, 3'er tanesi Ankara ve Samsun'da, birer tanesi de Balıkesir ve Konya'da faaliyet göstermekteydi. 1932 yılı itibariyle bu işletmelerin 22 tanesi 1923 öncesi, 12 tanesi 1923-1928 arası kurulmuş; 1928, 1929 ve 1930 yılarında birer, 1931 ve 1932 yıllarında ise ikişer işletme daha kurulmuştur.

Teşvikten yararlanan bu 41 işletmede toplam çalışan sayısı 1.345 kişidir ve işletme başına ortalama 33 kişi düşmektedir. Çalışanların 1.217'si işçi ya da ustabaşı, 9'u "fen memuru", 119'u da "idari memur" statüsündedir. İşçi ya da ustabaşıların 7'si ile idari memurların 2'si yabancı uyruklu, diğerleri TC vatandaşıdır. İstihdam edilenler arasında 14 yaşından küçük çocuk sayısı 37 erkek ve 13 kız olmak üzere 50 kişidir. 14 yaşından büyükler arasında çalıştırılan kadın işçi sayısı ise 112'dir (Hines vd., 1936: 262).

Kağıt ve karton işletmeleri arasında İstanbul Balat'ta kurulu bulunan ve günde 10 ton üretim kapasitesi olan fabrika dışında diğer tümü ithal edilen kağıtları işleyen kuruluşlardı. Bu haliyle sektörün yapısı Osmanlı dönemindeki yapıdan pek farklı

değildir. Buna rağmen Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yarattığı üretim değerinin üstünde faydalandırılması kağıda verilen önemi açıkça gösterir. O zamanın ifadesiyle kağıt "...en mübrem ihtiyaçlardandır. İstihlak nisbetinin artması medeni inkişafa delalet eder." (Kocabaşoğlu vd., 1996:45).

1930'lu yılların başlarında kağıt sanayiinin genel görünümü bu şekildeydi. Bu yıllar aynı zamanda yerli kağıt üretimi fikrinin yeniden canlandığı ve bu konuda adımların atılmaya başlandığı yıllardı. Birinci Sanayi Planı çerçevesinde ulusal kağıt sanayii kurulmasına karar verildi. Ulusal kağıt sanayi girişiminin ortaya çıkışını anlatırken bu işin fikir babası ve kurucusu olan Mehmet Ali Kağıtçı'dan bahsetmeden başlamak doğru olmayacaktır.

2.4.2. Ulusal Kağıt Sanayiinin Mimarı: Mehmed Ali Kağıtçı

20 Ağustos 1899 yılında İstanbul Heybeliada'da doğan Mehmed Ali Kağıtçı ilk ve orta öğrenimi tamamladıktan sonra 1922 yılında İstanbul Darülfünun'da Fen Fakültesi Kimya bölümünü bitirerek kimyagerlik unvanı ile mezun oldu. Alanındaki başarısı okuldaki hocaları tarafından fark edilen Kağıtçı'ya mezuniyeti sonrası asistanlık teklif edildi. 1923 yılından itibaren üniversitenin Kimya Enstitüsü, Sınai ve Hayati Kimya Kürsüsünde asistanlığa başladı (Sarıoğlu, 2008: 13). İdealist bir bilim adamı olma yolunda ilerleyen Kağıtçı bilimsel çalışmaları sırasında Türkiye'deki hammadde kaynaklarını inceliyor ve bunlardan azami ölçüde faydalanmanın yollarını arıyordu. Anılarında, henüz 24 yaşında iken kağıtçılığı meslek olarak seçmesinin nedenleri şöyle anlatıyordu (Kağıtçı, 1928: 30):

> "Sene 1923 idi. İstanbul'da Darülfünun muallimi idim. Bulunduğum görevin sağladığı geniş imkanlardan faydalanarak tabii servet kaynaklarımızın gereği gibi değerlendirilmesini sağlayacak sanayi hamlesine en uygun mebde [başlangıç] şubesini [sanayi kolunu] araştırdım. Başlangıç olarak seçilecek sanayi kolunun şu şartları temin eder mahiyette bulunmasını önceden tespit etmiş idim:

1. Memleket kaynaklarına dayanarak çalışabilmeli, yani hammaddeleri ve tali malzemeleri yurdumuzda bulunabilmeli;
2. Ma'mulatı [üretimi] harc-ı alem [zaruri ihtiyaç maddelerinden] olmalı;
3. Ma'mulatın, tali mahsullerinin, diğer sanayi şubelerini doğurabilmesi veya mevcud olanlara yardımcı olması, milli sanayimize mütesanit çalışmasının sağlayacağı ekonomik yararlar bakımından temenniye şayandır...ve böylece kağıtçılığı meslek olarak seçtim."

Mehmet Ali Kağıtçı İstanbul'da eğitim faaliyetlerine bir süre devam ettikten sonra, Türkiye'de bir kağıt sanayii kurma hayalini gerçekleştirmek için yurtdışında bu işi öğrenmeye karar verdi. Almanya'ya, Hannover Teknik Üniversitesi'ne gitti. Orada görev yapan ve Kağıtçı'nın Türkiye'deyken kitabını okuyarak tanıdığı Prof. Herman Ost ile bizzat tanıştı. Prof. Ost ile Almanya'ya gitmeden mektuplaşmış ve uzmanlaşmak için eğitim almak istediğini belirterek kendisinden olumlu cevap almıştı (SEKA Postası, 15 Nisan 1961: 1-3). Bir yandan Prof. Ost'un laboratuvarına gidiyor, bir yandan Manheim yakınlarındaki Waldhof fabrikasında işçi olarak çalışıyordu. Almanya'da yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra Fransa'ya geçen Kağıtçı, Fransa Grenoble Üniversitesi'ne geçerek öğrenimine devam etti. Bir yandan da Lancey ve Voiron şehirlerindeki selüloz, kağıt ve karton fabrikalarında işçi olarak çalıştı. 30 Temmuz 1927'de 22 yabancı öğrenci arasından okulu birincilikle bitirerek Yüksek Kağıt Mühendisi diplomasını aldı (SEKA Postası, 15 Nisan 1961: 3). Mezuniyetinden sonra Fransa'daki La Cellulose Bilimsel Araştırmalar Merkezi'nde iki ay kadar çalıştı ve çalışmalarını ilgiyle takip eden Papeteries de France umum müdüründen iş teklifi aldı. Ancak Kağıtçı, çalışmalarını, ülkesinde kağıt sanayi kurmak için yaptığını söyleyerek bu teklifi kabul etmedi (SEKA Postası, 15 Nisan 1961: 3). Türkiye'nin ilk kağıt mühendisi 1927 yılı sonlarına doğru yurda döndü ve kağıt sanayinin kurulması için çalışmalara başladı.

Mehmed Ali Kağıtçı yurda döndükten sonra 1927-31 Mart 1934 tarihleri arasında Harp Akademisi Kumandanlığı Yüksek Levazım Mektebi'nde "Fabrikacılık Muallimliği", 7 Kasım 1929 - 1 Nisan 1934 tarihleri arasında Ticaret Lisesi'nde "Kimya Muallimliği", 15 Aralık 1929 - 31 Ekim 1930 tarihleri arasında "İstanbul Mıntıkası Sanayi Müfettişliği" ve 20 Ekim 1930 - 1 Mart 1934 tarihleri arasında da

"Tahlilat-ı Ticariye Laboratuvarı Mütehassıslığı" görevlerinde bulundu. Geçimini sağlamak için bir yandan bu işlerle meşgul olurken, bir yandan da konferanslar vererek ve *Vakit* gazetesinde yazdığı makalelerle Türkiye'de kağıt sanayi kurulmasının neden gerekli ve önemli olduğunu ve bunu gerçekleştirmek için yapılması gerekenleri anlatmaya devam etti. Ulusal kağıt sanayii kurulmasına yönelik Gazetede yayımladığı makalelerini 1928 yılında *Selüloz ve Kağıt: Selüloz Sanayiinde Müstehlik [Tüketici] değil Müstahsil [Üretici] Olmalıyız* başlıklı kitapçıkta yayınladı (Dölen,2015(a): 325-327).

Mehmet Ali Kağıtçı, gerek yazılarında gerek verdiği konferanslarda yerli bir kağıt sanayiinin bir an önce kurulmasını savunuyordu. Türkiye'de bir kağıt sanayii kurulurken karşılaşılacak zorluklara ilişkin iddialara karşı bilimsel verilerle verdiği cevaplar oldukça etkili oluyordu. Kağıtçı, kurulacak ulusal kağıt sanayinin bağımsızlığını yeni kazanmış genç Türkiye için ekonomik olduğu kadar ulusal savunma açısından da kritik olduğu görüşündeydi. Diğer taraftan, selüloz ve kağıt sanayii, Türkiye'nin kendi doğal kaynaklarına dayanarak kurulabilecek bir sanayi dalı olmasının yanında suni ipek, dumansız barut, patlayıcı maddeler, selüloid gibi farklı sanayi kollarının gelişmesine katkı sağlayacaktı. Yine Tarım ürünleri atıklarının kullanılabildiği bir sanayi dalı olan selüloz sanayii, tarım ülkesi Türkiye için bu atıkların ziyan olmadan katma değer üretebileceği bir alandı. Kağıtçı, Türkiye'de bir ulusal kağıt sanayii kurulmasının uzun yıllar Türk ve yabancı gruplar tarafından engellendiği görüşündeydi. Büyük bir pazarı kaybetmekten korkan bu gruplar Türkiye'nin doğal kaynaklar bakımından kağıt üretimine uygun olmadığı iddialarını gündeme getiriyordu. Oysa Türkiye'nin kağıt sanayii için faydalanılabilecek suyu bol pek çok ırmağı ve ormanlarda kağıt üretimine uygun ağaçları vardı. Üstelik kağıt üretimi için tek kaynak ormanlar değildi. Ülkemiz tarım ürünleri atıkları (pamuk, keten, kendir, kenevir) açısından da oldukça zengindi. Türkiye'nin kağıt üretimi için kömür yönünden zengin olmadığına ilişkin iddialar ise Kağıtçı'ya göre yersizdi. Kömür, kağıt üretimi için birinci derecede önemli olsa idi İtalya'da hiç kağıt üretilmemesi gerekirdi (Kağıtçı, 1928).

Mehmed Ali Kağıtçı başta *Vakit* gazetesindeki yazıları ve Darülfünun'da, Türk Ocağı'nda verdiği konferanslarla ulusal kağıt sanayinin kurulması konusunda

kamuoyunu bilgilendirmeye devam ediyordu. 5 Kasım 1928 yılında *Vakit* gazetesinde yayınlanan bir yazısında Kağıtçı, Türkiye'nin kendi doğal kaynaklarından gerektiği şekilde faydalanmadığını ve ülkemizin ticari ve sınai girişimciliğe uygun olmadığına ilişkin kamuoyundaki görüşün doğru olmadığını Ziraat Vekaleti raporlarına dayanarak kanıtlamaya çalışıyordu. Buna göre ülkemizde çam ormanları varlığının yalnızca yüzde 1'inin işletilmesi halinde yılda iki buçuk milyon kazanılacağını söylüyordu. Üstelik doğal kaynakları bizden daha az olan Yunanistan bile başarılı olurken bizim başarısız olmamızın gerekçesini "bizim ihtisasa önem vermeyişimiz" olarak ifade ediyordu. *Vakit* gazetesi, Kağıtçı'nın 22 Kasım 1928'de verdiği bir konferansı "Bir Senede Tam Beş Buçuk Milyon Lira" başlığıyla duyurmuştu. Konferansın geniş bir özetini yayınlayan gazetede, Mehmet Ali Kağıtçı, devletin her yıl sadece kağıt için beş milyondan fazla para harcadığını, bunun yalnızca beşte biri ile bir kağıt fabrikası kurmanın mümkün olduğunu söylüyordu (Vakit, 24 Kasım 1928).

Mehmed Ali Kağıtçı'nın yazıları ve konferansları bu konuda kamuoyu oluşmasında etkili oldu. Kağıtçılık konusunda bilgi ve tecrübesini ispatlamış; bu alandaki kamusal ya da özel her girişim Kağıtçı'yı otorite olarak görmeye ve akıl danışmaya başlamıştı.

2.4.3. Ulusal Kağıt Sanayi Kurma Girişimleri

1929 yılı sonlarında "istihsalatı artırmak ve mümkün mertebe istihlakatı müstahsalat-ı dahiliyeye hasretmek [tüketimi yerli üretimle karşılamak]" amacıyla bir sanayi programı hazırlamak için adım atıldı. Bu sanayi programı daha sonra Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na dönüşecek ve deri, pamuk, yün, cam ve kimyanın yanı sıra kağıtçılık da devlet tarafından ciddi bir biçimde sanayi kolu olarak ele alınmaya başlanacaktı (Kocabaşoğlu vd., 1996: 56).

İktisat Vekalet-i Celilesi'nin 8 Aralık 1929 tarih ve 6547 sayılı yazısıyla ilgililere bir çağrı yapılmış ve a) hammaddesi ülkede yetişen ve ithal edilen ürünlerin ülke içinde üretilip üretilmeyeceği b) ham olarak ihraç edilen ürünlerin mamul olarak ihraç etme olanağının bulunup bulunmadığının araştırılması istenmişti (Kocabaşoğlu vd., 1996: 56). Aynı çağrıda 1926-1928 yılları arasında;

- pamuk, deri, cam, kağıt ve kimya sanayii ithalatlarına ilişkin verilerin incelenmesi,
- bunlardan hangilerinin ülke içerisinde üretilmesinin mümkün olduğunu,
- bu sanayi alanlarından her birinde ithalatın tamamını karşılayacak fabrikaların tek seferde mi tedricen mi yapılması gerektiği ve bunun kaç yıllık bir program gerektirdiği,
- maliyet, satış ve kar miktarlarına ilişkin,

20 Aralık 1929 tarihine kadar bir rapor hazırlanması isteniyordu. Bu rapor Birinci Sanayi Planı'nın temel esaslarını oluşturuyordu. Diğer taraftan kağıt konusu ilk kez devlet tarafından ciddi olarak ele alınmıştı. Kağıtçılıkla ilgili raporun hazırlanması için başvurulan kişi artık Ankara'da da kağıtçılık konusunda otorite olarak görülmeye başlanan Mehmed Ali Kağıtçı'dan başkası değildi. Kağıtçı, daha önce de özetlediğimiz, ulusal kağıt sanayinin kurulması hakkındaki sayısal verilere dayalı görüş ve önerilerini 18.12.1929 tarihli "Kağıtçılık Hakkında Rapor" da bir araya getirerek bakanlığa sunmuştu (Kocabaşoğlu vd., 1996: 56-57).

1929 tarihinde İktisat Vekaleti tarafından istenen bu rapor, kısa vadede bir sonuç yaratmadı. Ancak rapor, Türkiye'de bir sanayi programı kapsamında yerli kağıt sanayii kurma konusundaki ilk ciddi girişimin sanılanın aksine İş Bankası'ndan değil İktisat Vekâlet'inden yani devletten geldiğini görmemiz bakımından önemlidir. Bu raporun, ulusal kağıt sanayi kurulması yolunda hızlı bir sonuç yaratamamasının en önemli nedenlerinden biri hazırlandığı dönemin, iktisadi bunalımın başladığı, ülkede ve dünyada ekonomik politikalar anlamında bir takım arayış ve değişimlerin gündeme geldiği zamanlara denk gelmiş olmasıydı.

Türkiye'de 1920'li yıllarda kağıt sanayi kurmak için Mehmet Ali Kağıtçı'yla işbirliği yapmak isteyen yerli ve yabancı bazı girişimler olmuş; fakat hiçbiri başarılı olamamıştı.[15] Kağıt sanayi kurma girişimleri yanında, Türkiye'de ulusal kağıt

[15] Bu girişimlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Kocabaşoğlu vd., 1996, 47-53; Sabih Alaçam, İnkılap Türkiye'sinde Kağıtçılık, Ülkü Kitabevi, İstanbul, 1940.

sanayinin kurulmasını engellemek isteyen ve Kağıtçı'nın bu konudaki istek ve iradesini türlü maddi menfaatlerle bertaraf etmek isteyenler de vardı. Türkiye'nin sanayi ürünleri için geniş bir pazar ve Avrupa sanayisi için hammadde kaynağı olarak kalmasını isteyen ve Türkiye'nin sanayileşmesinden rahatsızlık duyanlar vardı (Sarıoğlu, 2008: 34; Engin, 1999: 35). 1932 yılında Londra'da toplanan Para ve İktisat Konferansı'na Türkiye'den Celal Bayar katılmıştı. Sanayileşmiş ülkelerin, Türkiye gibi sanayileşmemiş ülkeler için aldıkları kararı Mehmet Ali Kağıtçı "bir ibret belgesi" olarak şöyle aktarıyordu (Kal, 1981: 99):

> "Hammadde kaynakları zengin olan fakat sanayisini kuramamış bulunan ülkeler hukuken müstakil olmakla beraber iktisaden sanayici memleketlerin hammadde kaynağı olarak, kalkınmış ülkelerin hegemonyası altında, muhtaç durumda tutulmalıdırlar."

Türkiye'nin sanayileşmesi ve ekonomik kalkınmasından hoşnut olmayan sanayileşmiş ülkeler, var olan mevcut girişimleri engellemek ya da en azından geciktirmek için büyük çaba göstermişlerdir.

Çalışmamızın kapsamı açısından dönemin sanayileşme ve planlama ilgili gelişmelerine ayrıntılı olarak değerlendirmek mümkün olmasa da o sırada devlet yönetiminde olanlar arasında birbirinden farklı ve zaman zaman karşı karşıya gelen başlıca iki yaklaşım olduğunu belirtmeliyiz. Taraflardan biri 1924 yılında Atatürk'ün öneri ve desteğini alarak kurulan İş Bankası ve çevresidir. Bu kesim sanayileşmede özel girişimciliğe öncelik tanınmasını savunurken, karşısında devletçi müdahale ve girişimlerden yana olan İnönü ve çevresi bulunmaktaydı. İş Bankası özel girişim dinamizmi ile çeşitli karlı sanayi alanlarına pek çok kez verimli yatırımlar yaparak başarılı olmuştu (Koçak, 2003: 35). Bu iki tarafın mücadeleleri 1930'lar boyunca sanayileşme sürecine yön vererek devam etti. 1932 yılında İnönü tarafından desteklenen Mustafa Şeref'in İktisat Vekili olarak yön verdiği hızlı bir devletçi sanayileşme hamlesi başladı. Ancak bu atılım İş Bankası çevreleri tarafından fazla sert ve "aşırı" bulundu. Devletleştirme unsurları getiren yeni kanunlar ve dış ticareti sınırlandıran bazı önlemler iki taraf arasındaki ihtilafın başlıca sebepleriydi (Boratav, 2008: 68).

Sümerbank'ın kurulup, selüloz ve kağıt sanayiinin Birinci Sanayi Planı doğrultusunda bu kuruluş tarafından hayata geçirilmesine kadar, kağıt fabrikası konusu uzunca bir süre İş Bankası ile anılmıştı. 1932 tarihinde ilk kez isim anılmadan "milli bankalarla yabancı bir grup"un yarı yarıya hisselerle bir kağıt fabrikası kuracağına dair haberler basında yer aldı (Vakit, 2 Mayıs 1932). Sanayileşmenin kamu eliyle gerçekleştirilmesini savunan grup ile İş Bankası grubu arasında pek çok sanayi sahası için süren gerilim kağıt sanayii ile son aşamaya gelmişti. İş Bankası Genel Müdürlüğü, hükümete İzmit'te bir kağıt fabrikası kurmak istediğini bildirdi. Ancak bu talep, Devlet Sanayi Ofisi tarafından, kağıt sanayinin devletin yapacağı işler arasında olduğu gerekçesiyle reddedildi (Bayar, Meydan Dergisi, 1965: Sayı:16). İş Bankası'nın kağıt sanayii kurma girişimleri bakanlık tarafından engellenince, bu gerginlik Atatürk'e yansımış ve Atatürk'ün İş Bankası tarafında yer alması İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in istifasıyla sonuçlanmıştır. Birkaç gün sonra yerine gelen kişi İş Bankası Umum Müdürü Celal Bayar'dan başkası değildir.[16] Bu görev değişimini "esaslı bir değişim" olarak ifade eden Mehmet Asım, "İktisat Vekaleti'nde Tebeddül" adlı başyazısında "Yeni İktisat Vekilimizin en kat'i bir zaruret olmadıkça ferdi teşebbüsleri ve halkın iktisadi ihtiyaçlarını tazyik etmemek prensibini tatbik edeceği şüphesizdir." diyerek özel kesimin taleplerini dile getiriyordu (Vakit, 10 Eylül 1932).

İsmet Bozdağ kağıt sanayiinin kurulmasını engellemeye dönük çabaları, Mehmed Ali Kağıtçı'nın mücadelesini ve İş Bankası'nın kağıt fabrikası kurma girişimini *Bir Çağın Perde Arkası*'nda şöyle anlatıyordu (1972: 49-52):

> "1930 yıllarında, Almanya'da ve Fransa'da kağıt sanayii üzerine ihtisas yaptıktan sonra memlekete dönen Mehmet Ali Kağıtçı adındaki genç bir mühendis İstanbul'da gazetelerde yazılar yazarak, Üniversite'de konferanslar

[16] Bu görev değişikliğine yol açan olayların arka planı ile ilgili farklı anlatımlar için bkz: İsmet Bozdağ (1972). Bir Çağın Perde Arkası. İstanbul: Kervan Yayınevi. s.49-67; Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1984). Politika'da 45 Yıl. İstanbul: İletişim Yayınları. s.132-146; Burhan Ulutan (1982). Celal Bayar'ın 100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan: Ekonomi Politikaları ve Uygulamaları. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayını. s.289-290; Tekeli-İlkin. (1983). s.155-158.

vererek ‘Bu toprağın ekmeğinin yanına, bu toprağın kağıdını koymak’ ülküsünü savunuyordu.

(...) Cumhuriyetin kağıt fabrikası yoktu. Kağıdı döviz karşılığı dışarıdan getiriyorduk. Mehmet Ali Kağıtçı yazdığı yazılarda: ‘Yaşamak için ekmek ne ise, düşünmek için kağıt odur. İkisini de topraklarında yetiştirmeyen milletler, eksikli olurlar.’ diyordu. Fikir kısa bir süre sonra kamuoyunda benimsendi. Bazı gazete Başyazarları, Kağıt Fabrikasının kurulmasından yana yazılar yazmağa başladılar.

O yıllarda kağıt ve karton, genellikle Orta Avrupa ülkelerinden getiriliyordu. Bu fabrikaların Türkiye’de temsilcileri vardı. Bunlar, aldıkları komisyonlarla ceplerini şişirmekte idiler. Bu yüzden kağıt fabrikasının kurulmasına karşı idiler. Bu temsilcilerin Büyük Millet Meclisinde ve Hükümette güçlü sözcüleri vardı. Fakat buna rağmen, zamanın Tekel Bakanı kendi Bakanlığının ihtiyacını karşılamak için bir Fabrika kurmağa karar verdi. Mehmet Ali Kağıtçı’ya planlarını çizdirdiler, projelerini hazırlattılar ve ihaleye çıkardılar.

Çıkarcı çevreler kıyameti koparıyorlardı. Gazetelerde yazılar yazılıyor, politika çevrelerinde konuşmalar yapılıyor, Türkiye’de bir kağıt fabrikasının mutlaka zarar edeceği rakamlarla ispat ediliyordu. İşin garibi, Maliye Bakanlığı da Fabrikanın yapılmasına karşı idi. Bu bakanlığa göre, hem fabrikanın kurulması için Bütçeden para harcanacak, hem de kağıttan alınan gümrük resmi geliri kuruyarak bütçeyi açık vermeğe sürükleyecekti.

İhalenin yapılmasına üç gün kala, Kağıt Fabrikası dosyası, İsmet Paşanın masasına geldi. Başvekil, verilen raporları, yapılan hesapları gözden geçirdikten sonra Tekel Bakanına emir verdi ve ihale kaldırıldı.

İhale kaldırıldı ama, konuşmalar durmadı. Fabrikanın Rantabl olmayacağı üzerine verilen raporların ciddi olmadığı ileri sürülmeğe başlandı. Kağıt fabrikalarının Türkiye’deki temsilcileri, keselerinin ağızlarını açmışlar, kopan gürültüyü bastırmağa çalışıyorlardı. Çok geçmeden olay Atatürk’ün masasına geldi.

Atatürk, Başvekil İsmet Paşa’yı, Maliye Bakanı Fuat Ağralı’yı, İktisad Vekili Mustafa Şeref’i ve Tekel Bakanını çağırdı, durumu inceledi. Hükümetin elindeki dokümanlar, fabrikanın bu ölçüler içinde rantabl olmayacağını göstermekteydiler. Başbakan ve Bakanlar bu fikre katılıyorlardı.

Atatürk:

'Cumhuriyet hükümetinin kuracağı bir fabrikanın zarar etmesi kötü örnek olur. Ümit kırar. Bırakalım', dedi.

Bıraktılar. Dosya böylece ortadan kalktı ve mesele de kapandı.

Fakat o günlerde İş Bankası'nın başında bulunan Celal Bayar, ilkel maddesi odun olan bir fabrikanın Türkiye'de kurulduktan sonra zarar edebileceğine inanmıyordu. Ayrıca, kağıt sanayiinin, barışta ve savaşta memleket için önemli olduğunu biliyordu. Mehmet Ali Kağıtçı'yı Ankara'ya davet etti, kendisiyle konuştu. Bayar'ın aklı yatmıştı. Mehmet Ali Kağıtçı'ya İş Bankasında bir büro verdi, yardımcılar verdi, Türkiye'de kağıt, karton, ambalaj kağıdı, gazete kağıdı ve sigara kağıdı yapacak bir fabrikanın projelerini hazırlatmağa başladı. Fabrikayı İş Bankası olarak kuracak ve İş Bankası olarak işletecekti."

Böylece İş Bankası İdare Kurulu'ndan gerekli kararlar çıkarıldı ve çalışmalar başladı. Mehmed Ali Kağıtçı İş Bankası'ndaki odasında, kurulacak kağıt fabrikasının plan ve projeleri üstünde çalışmalarını sürdürüyordu. İş Bankası'nın bir kağıt fabrikası kurmak üzere olduğuna dair haberler 1932 yılının Kasım ve Aralık aylarında basında yer almaya başlamıştı. 4 Kasım 1932 tarihli *Vakit* Gazetesinde kendisi ile yapılan röportajda Mehmet Ali Kağıtçı şunları söylüyordu:

"On seneden beri bu iş için çalışıyorum. Bu zaman zarfında yerli ve ecnebi müteaddit müteşebbis grupları teşekkül etti. Bunların hemen hepsi bana müracaat ettiler; kendilerine lazım gelen delaleti ifa ettim. Her işi ehline tevdi ederek muvaffakıyete isal eden İş Bankası bittabi beni çağırdı. Vaziyeti yeniden tetkik ettim; fabrika mahalli ve bütün teferruatı ile makinalar hakkında hazırladığım projeyi takdim eyledim...Senelerden beri teessüsü uğrunda didindiğim kağıt fabrikasının makineleri ve levazımı en son sistem ve memleketimizin şeraitine uygun bir tarzda tertip olunmuştur."

Yine *Vakit* gazetesinde yer alan 24 Aralık 1932 tarihli başka bir haberde İş Bankası tarafından bir kağıt fabrikası kurma kararı verildiği, fabrikanın İzmir veya Sapanca taraflarında olacağı ve istihsalin günde 30-35 ton civarında olacağı bildiriliyordu. 1930-32 yılları, devletin ekonomik hayata müdahalesinin arttığı,

devletçiliğin kuramsal hazırlığının yapıldığı yıllardı. Bu dönemin sonunda, 3 Haziran 1933 yılında Sümerbank'ın kurulmasıyla devletçiliğin örgütsel yapılanması da tamamlandı. Birinci Sanayi Planı ile devletçi uygulamalar fiilen yürürlüğe kondu ve bu uygulamaları hayata geçirme görevi Sümerbank'a verildi. Ulusal bir kağıt sanayii kurmak da bu görevler arasındaydı. Kurulacak kağıt sanayiinin niteliği, Birinci Sanayi Planı'nın, "ana hammaddeleri ülkemizde bulunana" alanlara öncelik verme, "iç pazara dönük ithal ikamesi türü sanayileşme" gibi stratejik hedeflerine de uygun olduğundan devlete bırakılmış olması anlaşılabilirdi.

Ancak İş Bankası'nın kağıt sanayii ile ilgisi Sümerbank kurulduktan sonra bir süre daha devam etti. Fabrikayı kurması düşünülen Alman J. M. Voith firması ile ilişkileri İş Bankası başlatmıştı ve bu ilişki bir müddet daha sürdü. Hükümet üstlenici firmaya yapacağı ödemenin önemli bir kısmını tütün ile karşılamak istiyordu ve bu nedenle Ziraat Bankası da devreye girmişti. İş Bankası adına görüşmeleri yürüten Hayri Bey'den J.M. Voith firmasının merkezi St. Pölten şubesine yazılan 10 Kasım 1933 tarihli yazıda, kağıt fabrikasının İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank tarafından kurulmasının kesinlik kazandığı belirtiliyordu. Yazıda ayrıca Ziraat Bankası'nın elindeki 700.000 TL değerindeki tütünün üstlenici firma tarafından satın alınması koşulunun önemli olduğu yazıyordu.[17] Kurulacak fabrika için Voith firması aracılığıyla teklif sunan Siemens-Schuckertwerke firmasının 20 Aralık 1933 tarihli dosyasının doğrudan İş Bankası'na yönelik olması Sümerbank'ın kuruluşundan beş ay sonra bile Voith firması ile görüşmeleri İş Bankası'nın sürdürdüğünü gösteriyordu (SEKA Kağıt Müzesi Arşivi, J. M. Voith Maschinenfabrik, Heidenheim dosyası).

1933 yılının son aylarında Voith firmasından uzmanlar Ankara'ya çeşitli ziyaretler yaparak teklifi hazırlamışlardı. Ankara'da bulunan Voith firması müdürü Heller'in 27 Şubat 1934 tarihli telgrafından tütün sorununun ortadan kalktığını, bunun yerine ödemeler için yedi yıl vade istendiğini öğreniyoruz (Heidenheim dosyası, s.8). Voith firması 20 Mart 1934 tarihinde Reich Ekonomi Bakanlığı'na yazarak kağıt fabrikası ihalesini kazandıklarının müjdesini verir (Heidenheim dosyası, s.9) ve

[17] J. M. Voith firmasının "Türkische Papier Fabrik İn İzmit" adlı ve 3.11.1949 tarihli raporu.s.4. Akt: Kocabaşoğlu vd., 1999: 81.

yaklaşık bir hafta sonra 26 Mart 1934 tarihinde ihaleyi sonuçlandıracak anlaşma Ankara'da imzalanır.

Sümerbank İdare Meclisi'nin İktisat Vekili Celal Bayar başkanlığında toplandığı 8 Ocak 1934 tarihli toplantısında, kağıt ve selüloz işlerinin birbirinden ayrılması ve kağıt fabrikasının Sümerbank tarafından kurulması kararlaştırıldı (İktisat Vekaleti, C.1: 1940). Böylece Türkiye'de kağıt sanayii kurmak ve geliştirmek görevi 8 Ocak 1934 tarihi itibariyle tümüyle Sümerbank'a ait olacak ve 21 Haziran 1955 tarihinde Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi Genel Müdürlüğü (SEKA) kuruluncaya kadar da kağıt ve selüloz işi Sümerbank'tan sorulacaktı.

2.4.4. Birinci Sanayi Planı'nda "Selüloz ve Kâat Sanayii"

Sanayileşmeyi, kaynak israfına yol açmadan ve tek bir merkezden, bir program çerçevesinde gerçekleştirmek için beş yıllık bir sanayi programı hazırlanmasına karar verildi. Bu sanayi programının uygulayıcısı olarak da 3 Haziran 1933 yılında Sümerbank kuruldu. İktisat Vekaleti tarafından hazırlanan ve daha sonra Birinci Sanayi Planı olarak adlandırılacak olan bu program, *Raporlar* başlığı altında iki kısım halinde 1 Aralık 1933'de Başvekâlet'e sunuldu.[18] "Selüloz ve Kâat Sanayii" başlığını taşıyan *Raporlar*'ın X. Bölümü bir selüloz fabrikası ile bir kağıt fabrikasının kurulmasını karara bağlıyordu. Bu bölüm Mehmet Ali Kağıtçı'nın daha önceki kağıt fabrikası kurma girişimleri için hazırladığı raporlara dayanmaktaydı. Kağıt fabrikasının Sümerbank bünyesinde kurulacağı kesinleştikten sonra, Mehmet Ali Kağıtçı daha önce İş Bankası için hazırlamış olduğu plan, proje, şartname ve firmalardan alınmış olan tekliflerle Sümerbank'a geçerek ve 1 Mart 1934 tarihinde "İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası Müdürü" olarak 350 TL maaşla göreve başladı.[19]

Aralık 1933 tarihli Rapor'da, ülkenin mevcut kağıt sarfiyatının yıllık ortalama 21.525 ton olduğu belirtiliyor ve kurulacak kağıt fabrikasının ilk etapta bu ihtiyacın yarısını sağlayabileceği öngörülüyordu (Raporlar, 1933, Kısım I: 73). Rapora göre

[18] Raporlar – Kısım I: Sınai Tesisat ve İşletme, Ankara Birinci Kanun, Aralık, 1933; Raporlar – Kısım II: Vekalet Teşkilatına İlaveler, Ankara Birinci Kanun, Aralık, 1933, Ek-1.
[19] Mehmet Ali Kağıtçı'nın Sicil Varakası, Ek-2.

yazı, karton ve sargılık kağıdın hammaddeleri olan selüloz, ağaç hamuru ve eski kağıt ülke içinde üretilip bulunabilecek maddelerdi. Kaolin, tutkal gibi yardımcı maddeler de ülke içinde bulunduğundan az sayıda kimyasal maddenin ithalini gerektirecek kağıt sanayiinin, "tam manasiyle milli sanayiimiz arasında mühim bir mevki işgal edece[ği]" ve yine ilk etapta 5-6 milyon liralık bir iş hacmi yaratacağı öngörülüyordu (1933: 73). Fabrikanın kuruluş sermayesi şu şekilde hesaplanmıştı (1933: 73):

Makine ve tesisat bedeli	1.000.000 TL
Arsa ve bina inşaatı	750.000 TL
İşletme sermayesi	440.000 TL
Toplam	2.190.000 TL

Kağıt fabrikası selüloz dışında yılda 13 bin m^3 ağaç ve 15 bin ton kömür kullanacaktı. 1935 yılında tamamlanması düşünülen fabrikanın, ülke kağıt ihtiyacının tamamını karşılaması için mevcut fabrikanın mı genişletileceği yoksa yeni bir fabrika mı kurulacağı doğrultusunda verilecek karar için bir kaç yıllık tecrübe döneminin geçmesi beklenecekti (Raporlar, 1933, Kısım I: 73). Fabrikanın, ülkenin tüm kağıt ihtiyacını karşılayabilecek bir büyüklüğe getirilmesi halinde başta belirtilen sermaye miktarlarına aşağıda belirtilen miktarlar eklenecek, kullanılan kömür ve ağaç miktarı da iki katına çıkarılacaktı (Raporlar, 1933, Kısım I: 73):

Makine ve tesisat bedeli	800.000 TL
Arsa ve bina inşaatı	500.000 TL
İşletme sermayesi	300.000 TL
Toplam	1.600.000 TL

2.4.5. İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası

Fabrikanın nerede kurulacağı merak konusuydu. Ancak Mehmed Ali Kağıtçı daha 1928 yılında fabrikanın yerine karar vermiş ve İzmit'i seçmişti. Bu seçiminin gerekçelerini daha sonra şöyle anlatacaktı (SEKA Postası, 15 Nisan 1961):

> "Kağıt fabrikası önce su ister. Bu, İzmit'te fazlasile var. Kilez deresi, Sapanca gölü bunları besleyen sürekli kaynakları ile, hem gür, hem sertliği uygun, hem

de şehre çok yakındır. Münakalat [ulaştırma] çok önemlidir. İzmit'te deniz vardır. Körfez suları durgun, yılın her ayında yükleme-boşaltmaya uygun, dışarıdan gelecek fabrikanın iri parçaları ile diğer malzemenin boşaltılmasına müsaittir. Ayrıca iskelesi de vardır. Özellikle Derince limanı iskelesinden faydalanmak mümkündür. Karayolu ve demiryolu da müsaittir. Kalifiye işçi temini bakımından İstanbul'un da yakınlığı ile İzmit tercih edilir. Piyasaya çok yakındır. En büyük piyasa merkezi olan İstanbul'la kapı komşudur. En ucuz ham madde deniz yolu ile gelir. İzmit'in deniz yolu tercihe şayandır. Sadece kükürt, kaolin ve kireçtaşını karayolundan temin ediyorduk. Hariçten getirttiğimiz fabrikanın iri, ağır parçalarını bu sakin limanda emniyetle iskeleye çıkarabiliyorduk. Bütün bu imkanlara sahip olan İzmit'i seçmek, fabrikayı burada kurmak en isabetli bir karar olacaktır diye düşündüm."

Birinci Sanayi Planı'nda ise kağıt fabrikasının kurulacağı yerin özellikleri Kağıtçı'nın gerekçelerine paralel biçimde tarif edilmiş ve İzmit önerilmişti (İktisat Vekaleti, 1935): "Bir fabrikanın yeri, onun işleyebilmesi için muhtaç olduğu enerjinin ve kömürün ve suyun ve amelenin en kolay, en iyi ve en ucuz olarak tedarik edilebileceği ve iptidai maddesiyle mamulatının en az masraf, külfet ve fedakarlıkla nakil ve sevk olunabilmesi imkanlarının mevcut olduğu" yerdir. Fabrikanın makinelerinin ihalesini alan Alman J. M. Voith firması ve bazı yabancı uzmanların da görüşü alındıktan sonra İzmit'in, kağıt fabrikasının kurulması için en uygun yer olduğuna karar verildi (Hines vd., 1936: 142). Alman Voith firması ile yapılan makine ve teçhizat ihalesi yaklaşık 750.000 TL (1.500.000 RM) olarak kabul edildi ve 17 Mart 1934 tarihinde anlaşma sağlandı. Voith firması ile yapılan sipariş sözleşmesinde fabrikanın imalat kapasitesi yılda 300 gün çalışma esasına göre şu şekilde belirlenmişti (Hines vd., 1936: 141):

Karton	2.000 ton
Ambalaj Kağıdı	4.000 ton
Adi cins baskı kağıdı	1.800 ton
İyi cins yazı ve baskı kağıdı	2.700 ton
Sünger kağıdı	40 ton
Toplam	10.540 ton

Daha sonra Birinci Kağıt Fabrikası olarak anılacak olan İzmit Kağıt Fabrikası'nın ve İş Bankası tarafından kurulan İstanbul Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın temelleri aynı gün, 14 Ağustos 1934 tarihinde Başvekil İsmet İnönü ve İktisat Vekili Celal Bayar tarafından atıldı. Kağıt fabrikasının temel atma töreni basında da geniş yer buldu. 13 Ağustos 1934 tarihli gazeteler, "Yarın saat 10.00'da İzmit'teki kağıt fabrikasının temel atma töreni yapılacaktır", "Beş Senelik Plan Hakikat Oluyor" başlıklarıyla haberi duyuruyorlardı (Cumhuriyet, Milliyet, Son Posta, Vakit).

Cumhuriyet gazetesi kağıt fabrikasının ilk sene yapacağı üretimin ülke ekonomisine yapacağı katkıdan bahsediyordu: "Memlekette günde en az 75 ton kağıt sarfediyoruz. Kurulacak fabrika ilk sene içinde günde 35 ton kağıt yapacaktır. Her gün 75 ton kağıt sarfiyatımız senede aşağı yukarı takriben 5 milyon liramızın karşılıksız olarak yabancı memleketlere gitmesini intaç etmektedir." (13 Ağustos 1934).

Fotoğraf 1: Kağıt Fabrikasının Ülke Ekonomisine Yapacağı Katkı.
Kaynak: 13 Ağustos 1934, Cumhuriyet.

Milliyet gazetesi ise temel atma törenini şöyle duyuruyordu: "Yarın Sümerbank tarafından İzmitte açılacak kağıt fabrikası beş senelik iktisat programının mühim bir parçasını teşkil etmektedir. Bu fabrika iktisadi bünyemizde ehemmiyyetli bir boşluğu dolduracaktır." (13 Ağustos 1934).

Vakit gazetesi temel atma törenini manşetten tam sayfa haber yapmıştı (15 Ağustos 1934): "Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin bereketli eli, dün de kağıt ve cam fabrikalarının temellerini attı."

Başvekil Söylüyor

Millî bankaların fabrikalar yapmağa çalışmaları hayırlı bir faaliyettir; hükûmet bu faaliyetlere müzaheret edecek..

Dün temelini attığımız kâğıt fabrikasının gelecek yaz mevsimi açılma merasimini yapacağız

Fotoğraf 2: Başvekil İsmet İnönü Kağıt Fabrikası Temel Atma Töreninde.
Kaynak: 15 Ağustos 1934, Vakit.

Başvekil İsmet İnönü 14 Ağustos 1934'te kağıt fabrikasının temel atma töreninde yaptığı konuşmasında "Temeli atılacak olan fabrika iktisadi hayatımızın mühim bir müessesi olacaktır." diyerek fabrikanın temeline ilk taşı bizzat kendi elleriyle koymuştu (Cumhuriyet, 15 Ağustos 1943).

İzmit, Roma-Bizans dönemi öncesi yerleşim yerlerinden olduğu için fabrikanın inşaat kazısı sırasında bu döneme ait çok sayıda arkeolojik eser ortaya çıktı. Fabrika sahası, tarihi Nicomedia kentinin kalıntılarının bulunduğu bölgedeydi. İnşaat çalışmaları sırasında çıkan altın-bronz paralar, bıçaklar, döşeme taşları mozaikleri, bir kız iskeleti üzerinde altın saç bandı, altın yüzük, el terazisi, spatül, mermer üzerine oyulmuş şarap ölçekleri ve heykeller Mehmed Ali Kağıtçı tarafından "Müze Dairesi" olarak adlandırılan bir yerde özenle muhafaza edildi. Kağıtçı, İstanbul Arkeoloji

Müzesi Müdürü Aziz Ogan, Nicomedia paraları konusunda uzman Dr. Clemens Bosch, Amerikalı Arkeolog Prof. Wittemoor, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Dr. Kurt Bittel ve Dr. Friedrich Karl Dörner gibi uzmanlarla da durumu görüşerek onları bilgilendirdi ve Nicomedia tarihinin aydınlatılmasına büyük katkı sağlayan bu eserler, daha sonra İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne nakledildi (SEKA Postası, 15 Nisan 1961).

Arkeolojik kazılar devam ederken bir yandan da fabrika inşaatı hızla sürüyordu. Temel atıldıktan yaklaşık 20 ay sonra fabrika ve makinelerin montajı tamamlandı. Fabrikanın tamamlanması çeşitli nedenlerden dolayı planlanan takvime göre bir yıla yakın bir gecikme yaşadı. Fabrikanın kuruluşunun gecikmesinin yanında kuruluş masrafları da başta hesaplanandan fazla olmuştu. Elektrik tesisatı, esas fabrika inşaatı, kazan dairesi, çelik iskelet gibi ana işlerin arasında yer aldığı toplam 17 kalem iş taahhüt edilenden pahalıya, 11 iş de daha ucuza yapılmıştı. 643 bin 308 TL fazla ödeme karşılığı, 44 bin 364 TL tasarruf edilmiş ve fabrika toplamda 598 bin 944 TL daha pahalıya mal olmuştu (Kocabaşoğlu vd., 1996: 78).

Fabrika ilk kurulduğunda, biri karton diğeri ise yazı ve baskı kağıdı üretebilen ve yıllık üretim kapasitesi 11 bin ton olan iki kağıt makinasından oluşuyordu. Başlangıçta mekanik odun hamuru ve atık kağıtlardan kağıt üretilmesi düşünüldü. Bu nedenle yıllık 6.000 ton odun hamuru üreten Mihaniki Odun Hamuru Fabrikası ile atık kağıtlardan kağıt hamuru üreten Taşlı Değirmen bölümleri de I. Kağıt Fabrikası ile beraber üretime başladı (Dölen, 2015(a): 343-349).

İzmit Kağıt Fabrikası'nın ilk deneme üretimi 18 Nisan 1936 Cumartesi günü yapıldı. İlk Türk kağıdı üretilmiş, uğruna türlü mücadele ve uğraşlar verilen nesneye, yerli kağıda kavuşulmuştu. *Cumhuriyet* gazetesi haberi şöyle veriyordu (19 Nisan 1936):

> "İzmit Kağıt Fabrikası Dün İlk Numunesini Verdi:
> İzmit Kağıt Fabrikası bugün tecrübelerini ikmal ederek ilk kağıdını çıkardı. Çıkan kağıt sarı renkte zarf kağıdıdır. Tecrübeler devam ediyor. Karton kısmı da ilk numunelerini bu hafta verecekler."

Ulus gazetesi, olayı bir gün gecikmeyle "İlk Kağıdımız" başlıklı bir haberle duyurdu (20 Nisan 1936):

> "Dün İzmit Fabrikası'nın yaptığı ilk kağıt sevinç içinde olan halkın ellerinde dolaşmıştır. Yıllardan beridir giriştiğimiz endüstri savaşında yeni bir zaferimizi daha bugün müjdelemekle seviniyoruz. Ekonomi ve kültür hayatımızdaki yerini uzun boylu anlatmaya lüzum olmayan kağıdı da kendi ülkemizde yapmak için İzmit'te açtığımız kağıt fabrikası, dün ilk kağıdını yapma tecrübesini muvaffakiyetle başarmıştır."

18 Nisan'ın bayram günü sayılması gerektiğini söyleyen Peyami Safa, ilk yerli kağıdın üretilmesinden sonra *Cumhuriyet*'te yazdığı makalesinde gerekçelerini şöyle anlatır (21 Nisan 1936):

> "İzmit Kâğıt Fabrikası iki gün evvel yerli kâğıdı çıkardı. Ekmeksiz yaşaması mümkün olduğu halde kâğıtsız yaşama imkanı olmayan meslek için, yani mesleğimiz için 18 Nisan bir kâğıt bayramı günü sayılmaya değer. Kâğıt bizim her şeyimizdir. Bütün bilgimizi onunla aldık, gene onunla veriyoruz. Kâğıdın aziz delaleti olmasaydı ne öğrenebilir ne de öğretebilirdik; ne haber alabilir ne verebilirdik. Kâğıt medeniyetin derisidir, İzmit Kâğıt Fabrikası'nda yeni Türk kültürünün nesci (dokusu) dokunuyor."

Fabrikanın ilk kadın işçisi olan Bedriye Özdeniz ilk kağıdın üretildiği günü şöyle anlatıyordu (SEKA Dergisi, 1986, Sayı:9: 25):

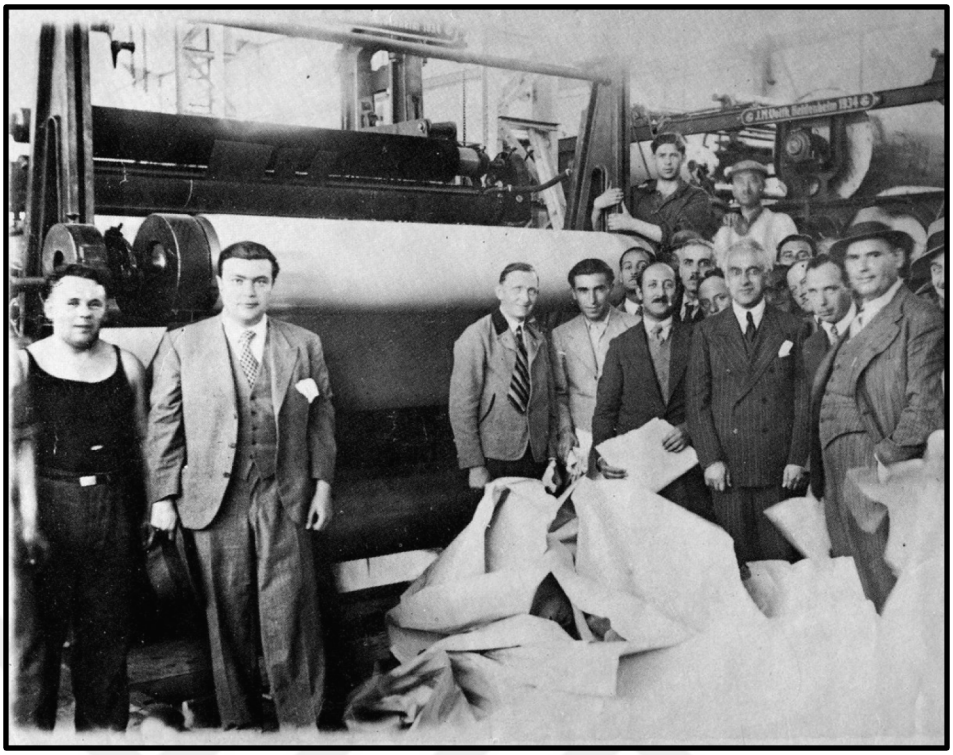
> "İzmit'in her köşesi bayram yerine dönmüştü. Şimdiki merkez laboratuvarının bulunduğu yer karınca gibi insan doluydu. Tek kelimeyle söyleyeyim bütün İzmit oradaydı. Çıkan kağıdı görmek için yarışıyorlardı diyebilirim. Kağıt bobinleri faytonlara yüklenmişti; işçiler ve halkla birlikte şehir geziliyordu o gün."

Fotoğraf 3: Üretilen İlk Kağıt Bobinleri İzmit Sokaklarında Dolaştırılıyor.
Kaynak: SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

Mehmet Ali Kağıtçı'nın yıllardır hayalini kurduğu, emek verdiği ve uğruna pek çok engelle mücadele ettiği kâğıt fabrikası nihayet kurulmuş ve ilk kâğıdını üretmişti. Kağıtçı yıllar sonra yazdığı *Kâğıtçılığımız* adlı eserinde, üretilen ilk kâğıdı eline aldığı zamanki duygularını şu sözlerle ifade ediyordu (1977: 28):

> "18 Nisan 1936 Cumartesi günü saat 14.30'da 1 numaralı Kâğıt makinamızdan elde ettiğim ilk kâğıt sahifası, uğruna yıllarca mücâdele ettiğim idealime kavuşmanın bir belgesi idi. O mutlu andaki sevinçli heyecanımı, bugün de aynı tazelik ve şiddetle hissetmekteyim."

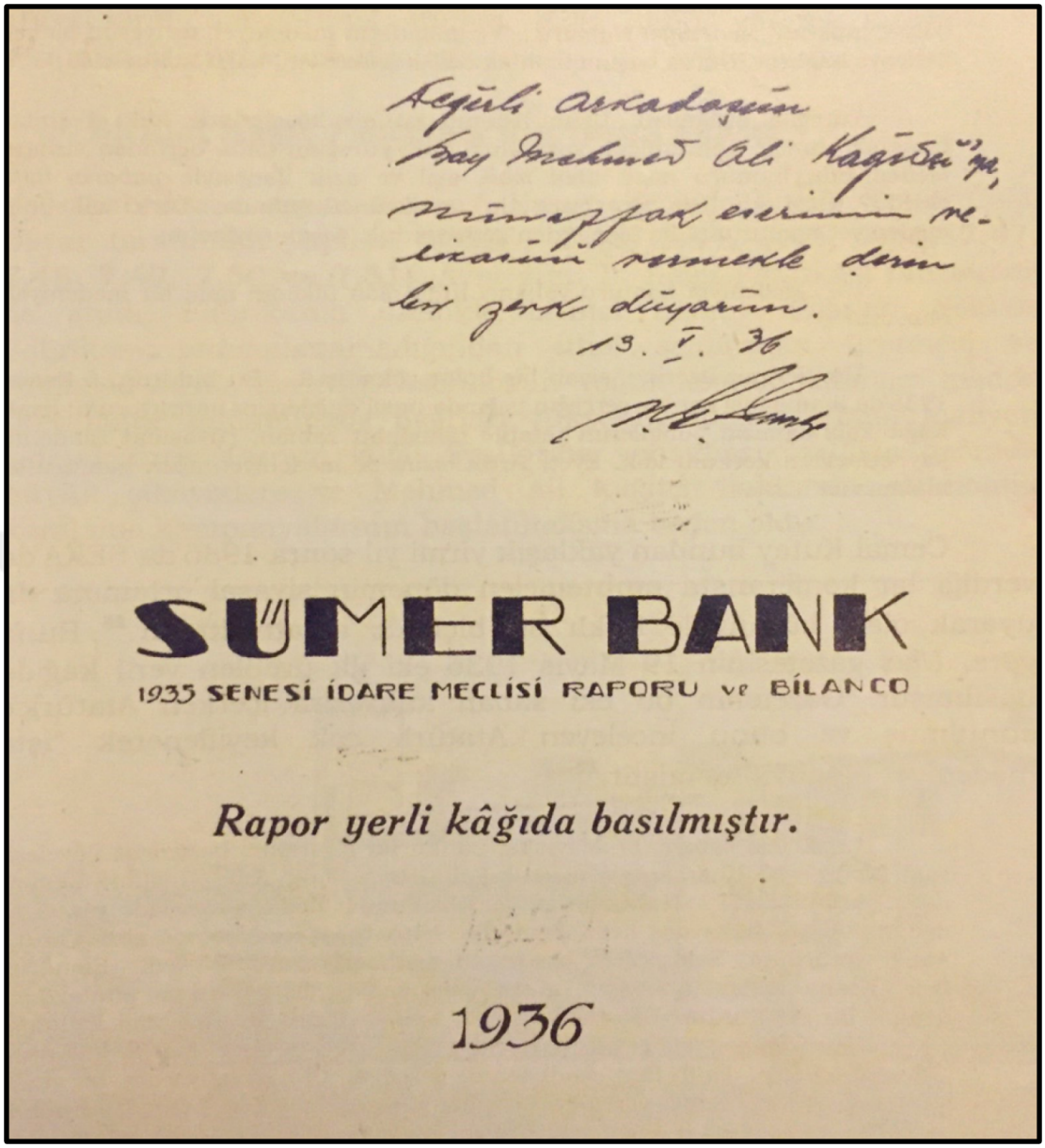

Fotoğraf 4: İlk Yerli Kâğıdın Üretildiği Gün, 18 Nisan 1936.
Kaynak: SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

İlk deneme üretiminin yapıldığı fotoğraftaki (Fotoğraf 4) anıyı Mehmet Ali Kağıtçı, "18 Nisan 1936 Cumartesi günü, ilk tecrübe imalatını başarıp ilk kağıt yaprağını elimize aldığımız heyecanlı sevinç dakikaları" olarak tarif ediyordu (Kağıtçı, 1977). Gerçekten de uzun yıllar süren mücadelenin başarıyla sonuç verdiğini görmenin mutluluğu fotoğraftaki herkesin yüzüne yansımıştı.

Cumhuriyet gazetesi, yakında toplanacak olan Sümerbank umumi heyetinde okunacak raporun ilk defa İzmit Kağıt Fabrikasının yaptığı "güzel milli kağıtlara" basıldığı müjdesini veriyordu (20 Mayıs 1936). Yerli kağıda yapılan ilk baskı 1935 yılı Sümerbank İdare Meclisi Raporuydu. Sümerbank Umum Müdürü Nurullah Esat Sümer, raporun kapağını Mehmet Ali Kağıtçı'ya ithafen imzalayarak kendisine vermişti (Fotoğraf 5):

> "Değerli arkadaşım Bay Mehmed Ali Kağıtçı'ya, muvaffak eserinin vesikasını vermekle derin bir zevk duyarım. 13.V.1936"

Fotoğraf 5: Yerli Kağıt Üzerine Yapılan İlk Baskı.
Kaynak: SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

Fabrikanın açılış töreni 6 Kasım 1936 yılında İktisat Vekili Celal Bayar'ın katılımıyla yapıldı. İlk üretime başladığı zamandan açılışının yapıldığı zamana kadar geçen yedi ayda fabrikanın İzmit'e yaptığı katkıları, açılış töreninde konuşan Kocaeli Valisi Hasan Oskay şöyle anlatıyordu (Kağıtçı, 1966: 29):

> "...Dün, bir toprak yığını halinde bulunan bu yerde, azametle yükselen, ince ve müstesna bir zevkin mahsulü olması hasebiyle İzmit şehrini cidden süsleyen bu eser; endüstri hayatımızda başlı başına bir muvaffakiyet teşkil etmekte ve bütün irfan alemimizi yakından alakadar etmektedir. Bu fabrika, daha

şimdiden, dört yüzden fazla vatandaşa iş ve geçim temin etmiş ve şehirde büyük bir canlılık uyandırmıştır...”

Başlangıçta dışa bağımlılıktan tamamen kurtulmak için ulusal kağıt sanayi ve selüloz sanayinin birlikte kurulması öngörülmüş, ancak deneyim ve özgüven kazanmak adına kağıt fabrikası ile işe başlanmıştır. Beklenenden biraz daha fazla zaman alan Kağıt Fabrikasının resmi açılışı 6 Kasım 1936’da gerçekleşti. Aynı gün Selüloz, İkinci Kağıt ve Klor-Alkali Fabrikalarının temelleri atıldı. Kağıt üretiminin tamamen yerli olanaklarla gerçekleştirilmesi hedefleniyordu. Ancak bu fabrikaların kuruluşu da araya giren İkinci Dünya Savaşı’nın etkileriyle sekiz yıllık bir gecikme sonucu 1944 yılına sarktı.

O yıllarda fabrikanın ülkenin kağıt ihtiyacını tümüyle ve istenilen nitelikte karşılayamıyor oluşu fabrikaya yönelik eleştirileri artırırken, İkinci Dünya Savaşı’nın yarattığı sıkıntılar bu gerilimleri tırmandırmaya devam etti. Yaşanan bu olumsuzluklar, fabrikanın kurucusu ve ilk Müdürü Mehmet Ali Kağıtçı’nın 1941 yılında görevden alınmasıyla sonuçlandı. Savaş bitip, inşaatı süren fabrikalar tamamlandığında, 1939 yılı itibariyle adı Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi olan Fabrika, 20 milyon liralık maddi varlığı ile ülkenin üçüncü büyük sanayi kuruluşu olmuştu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİR MİLLİ FABRİKA REJİMİ ÖRNEĞİ OLARAK SEKA

3.1. Sümerbank Kağıt ve Karton Fabrikası'ndan SEKA'ya: Örgüt ve Yönetim

İkinci Dünya Savaşı yılları, her konuda olduğu gibi kağıt konusunda da sıkıntı çekilen yıllardı. 1939 yılında açılması planlanan İkinci Kağıt ve Selüloz Fabrikasının açılması savaşın sonunu bulmuştu. Savaş yılları kağıt ithalatı bakımından zor geçse de diğer taraftan kağıt fabrikasının öneminin ve başarısının anlaşılmasına katkı sağlamıştı. Mevcut Birinci Kağıt Fabrikası savaş yılları boyunca ülkedeki kağıt tüketiminin yarıya yakınını düzenli olarak karşılamıştı. Ulusal Ekonomi ve Artırma Kurumu'nun "Beyannamesi" bu gerçeği gözler önüne seriyordu (Cumhuriyet, 18 Nisan 1940): "Kağıt Fabrikamız memleket ihtiyacının yüzde ellisini karşılamaktadır. Eğer böyle fabrikalar olmasaydı Umumi Harb'de halimiz ne olurdu?".

1940 yılına gelindiğinde İzmit Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi dört ana fabrika, bir düzineye yakın teknik, idari ve sosyal tesisten oluşan büyük bir kompleks haline gelmişti. İkinci Kağıt, Selüloz ve Klor fabrikalarının inşaatı sürüyordu. Müessese beşinci yılını tamamladığı 1941 senesinde sekiz tesisinden üçü (Birinci Kağıt, Mihaniki Hamur ve Kaolin) faaliyetteydi. İnşaat ve montajı biten özellikle İkinci Kağıt ve Selüloz Fabrikası için Sapanca Gölü'nden su temin edilmesi bekleniyordu. Sapanca su tesisi 1943 yılında devreye girdi. 1943 yılı sonunda Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi, tüm tesis ve fabrikalarıyla 18.400.783 lira değerinde büyük bir kuruluş haline gelmişti (BUMH, 1944: 7). Müessesesinin uzunca bir süredir sürüncemede kalan yatırımları 1944-1945 yıllarında tamamlandı. Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi, iki kağıt fabrikası, bu iki kağıt fabrikasına ana madde sağlayan odun, saman ve paçavra selülozu sağlayan selüloz fabrikaları ile klor alkali fabrikası, bu fabrikaların ihtiyaçlarını karşılayan kaolin, mihaniki hamur tesisleri, Sapanca ve Kilezdere su tesisatları, güç santralı, atölyeler ve fidanlık işletmesi gibi ikincil tesislerle birlikte büyük bir kompleks haline geldi. Kuruluşunun onuncu yılına gelindiğinde, Selüloz Sanayi Müessesi 20 milyon liralık maddi varlığı ile Sümerbank bünyesinde Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi ile İplik ve

Dokuma Fabrikaları Müessesesinden sonra gelen ülkenin üçüncü büyük sanayi kuruluşu haline gelmişti (TC Devlet Yıllığı 1944-45, 1945: 336).

İlk kurulduğunda örgütsel yapısını ve yönetimini düzenleyen belli bir yasal çerçevesi olmayan İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası, 1938 yılına kadar Sümerbank'ın diğer kuruluşları gibi 1933 tarihli Sümerbank Kanunu çerçevesinde yönetiliyordu. 1938 yılında 3460 sayılı, "Sermayesi Devletçe Verilen İktisadi Müesseselerin İdare ve Murakabesi Hakkında Kanun" ve ona bağlı tüzüklerin yürürlüğe girmesi ile yasal çerçevenin sınırları belli ölçülerde belirlenmiş ve bu tarihten sonra Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesinin örgütsel ve yönetsel yapısı biçimlenmeye başlamıştı.

Birinci Sanayi Planı kapsamında bir kağıt fabrikası kurulmasına karar verildikten sonra kağıt sanayii ve fabrikasının kuruluşu hakkında tek uzman olan Mehmet Ali Kağıtçı 1 Mart 1934 tarihinde 350 lira maaşla Sümerbank bünyesinde göreve başladı.[20] 1938 yılı sonuna kadar "kurucu müdür" olarak görevini sürdüren Mehmet Ali Kağıtçı 1 Ocak 1939 tarihinde 3460 sayılı yasaya göre 450 lira maaşla Müessese Müdürlüğü'ne atandı (Kocabaşoğlu vd., 1996: 126). 1941 yılına kadar Müessese Müdürlüğü yapan Kağıtçı'nın "görülen lüzum üzerine"[21] görevden alınmasıyla yerine Adnan Berkay getirildi.

3460 sayılı yasanın yürürlüğe girdiği tarihe kadar müessesenin örgüt yapısı hakkında çok net bilgi sahibi olamasak da müessesenin başında bir müdür ve işletme şefliği, laboratuvar şefliği, ticaret, muhasebe şeflikleri gibi birimler olduğu bilinmektedir. Ancak buna rağmen 1939-1940 yıllarından önce bir örgüt şeması çıkarmak mümkün görünmemektedir (Kocabaşoğlu vd., 1996: 127). 1940 yılına ait Umumi Murakabe Heyeti Raporu'ndan Müessesede alım, satım ve gümrük işlerinden sorumlu bir şef ve 10 memur kadrosu bulunan bir Ticaret Servisi; imalattan sorumlu bir şef ve 17 teknik görevlisi bulunan bir İşletme Servisi; bir şef ve 13 memurdan

[20] Mehmet Ali Kağıtçı'nın Sicil Varakası, Ek-2., SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

[21] 1939 yılında Kağıt Fabrikası ve Mehmed Ali Kağıtçı aleyhinde basında ve bazı milletvekilleri aracılığıyla kamuoyunda çeşitli haberler yapılmaya başlanmıştı. Mehmet Ali Kağıtçı'nın yetkilerinin kısıtlanmak istenmesi ve bazı usulsüzlük iddiaları ile suçlanması ile başlayan süreç 31 Mart 1941 tarihinde müdürlük görevinden alınıp işletme mütehassıslığı görevine geçirilmesi ve birkaç ay sonra 29 Haziran 1941 tarihinde Müessesedeki görevine son verilmesiyle sonuçlandı. Kağıtçı ve Sümerbank arasında bu süreçte geçen yazışmalar ve detaylar için bkz: Kocabaşoğlu vd., 1999: s.130-140.

oluşan bir Umumi Muhasebe Servisi ile bir şef ve 10 kişilik kadrosuyla bir İşletme Muhasebe Servisi; biri şef 4 kişiden oluşan kadrosuyla bir Zat İşleri (Personel) Servisi ile 5-6 kişilik kadrolarıyla birer Muhaberat ve İdare Servislerinin var olduğunu öğreniyoruz (BUMH 1940 Yılı Raporu, 1941: 9-10).

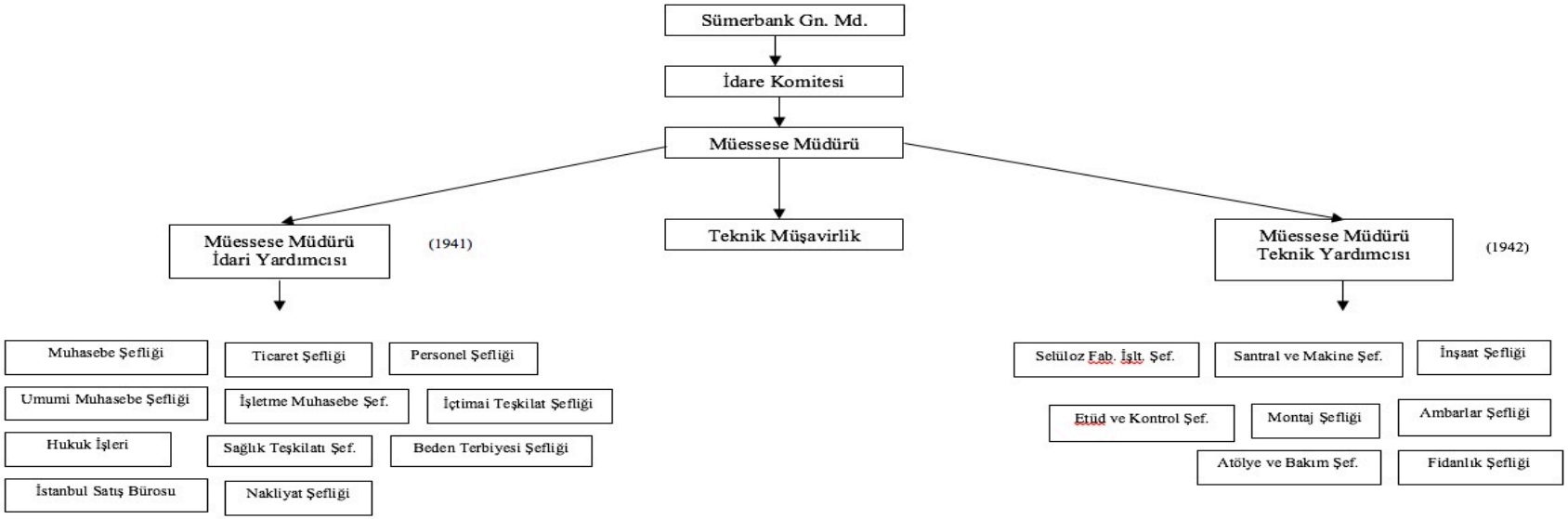
Müessese yönetimi, müdür ve İdare Komitesi'nden oluşuyordu. İdare komitesi ise müdür ve yardımcıları ile Sümerbank İdare Meclisi'nin şef yada memurlar arasından seçtiği kişilerden oluşuyordu. İş programlarını hazırlamak ve Sümerbank'ın onayına sunmak, müesseseyi bu iş programlarına ve Sümerbank tarafından belirlenen ilke ve yöntemlere uygun olarak yönetmek İdare Komitesi'nin temel göreviydi. Müdür ve yardımcıları ile servis şefleri Sümerbank İdare Meclisi tarafından belirlenirken, diğer alt görevlerdekiler İdare Komitesi kararı ile müessese müdürü tarafından işe alınıp, işten çıkartılıyorlardı (Kocabaşoğlu vd., 1996: 127).

1941 yılına kadar tek bir idari müdür yardımcısı bulunan müessesede 1942 yılından itibaren bir de teknik müdür yardımcısı görevlendirilmiştir. Teknik müdür yardımcısı sayısı, 1945 senesinde İkinci Kağıt ve Selüloz Fabrikasının üretime geçmesiyle beraber biri kağıt biri selülozdan sorumlu olmak üzere ikiye çıkarılmıştır. İdari işlerden idari müdür yardımcısı, teknik işlerden ise teknik müdür yardımcıları sorumlu bulunuyordu. Ancak servisler arasında ve içinde rasyonel çalışmaya engel teşkil eden birtakım sorunlar vardı. Bu sorunların bir kısmı mevzuattaki eksikliklerden kaynaklanıyordu. Örneğin kağıt ve selüloz fabrikalarından sorumlu birer teknik müdür yardımcısının olması, fabrika işletme şeflerinin görev alanıyla çakışıyor ve bu da türlü sıkıntılar yaratıyordu (BUMH 1946 Yılı Raporu, 1947: 6). Bu sıkıntıları gidermek ve "işletmenin ana mevzuları üzerinde çalışmak, muhtelif servisler arasında ahenkli bir mesai temin etmek, iş programlarının bünye içerisinde devamlı takip ve kontrolünü sağlamak maksadıyla istişari mahiyette" bir İşletme Komitesi oluşturulmasına karar verilmişti (BUMH 1947 Yılı Raporu, 1948: 4). İşletme komitesi müessese müdürünün başkanlığında yardımcıları, işletme şefleri ve ilgili servis şeflerinden meydana geliyordu. Kocabaşoğlu, normal örgüt şemasında yer almayan İşletme Komitesinin 1947 yılında yapılan toplantılarda aldığı kararların niteliğinden dolayı geçici olduğu görüşündedir (1996: 128). Gerçekten de işletme içindeki çeşitli servisler arasında ahengi sağlamak ve iş programlarını takip etmek amacıyla kurulan komitenin çalışma

alanları, çalışanların kadro, ücret, terfi, giyim ve gıda işleri, bazı talimatnamelerin yazılması ve değiştirilmesi gibi konularla sınırlı kalmıştır (BUMH 1947 Yılı Raporu, 1948: 4).

Örgüt yapısı ve işleyişini düzenleyen yönetmelikler sistemli ve düzenli olarak ancak 1940'lı yılların ortasından itibaren çıkarılmaya başlanmıştır. Bu tarihlere gelindiğinde Selüloz Sanayi Müessesi artık satın alma, üretim ve satış gibi konularda sınai ve ticari olgunluğa erişmişti. Bunların yanında Sağlık Teşkilatı, Beden Terbiyesi Şefliği, Hukuk İşleri Bürosu gibi birimleriyle de oldukça karmaşık bir yapıya kavuşmuştu (Kocabaşoğlu vd, 1996: 127-130).

Tablo 5: Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi: 1940-1942

Kaynak: *SEKA Tarihi*, Kocabaşoğlu vd., 1996: 129.

1950'li yıllar Türkiye için olduğu kadar Selüloz Sanayi Müessesi için de değişim yıllarıydı. Adnan Berkay Sümerbank Müşavirliği'ne atanarak müdürlük görevinden alınmış yerine 12 Aralık 1950 tarihinde Naci Ortabaşı getirilmişti. 5 Temmuz 1954 tarihine kadar müdürlük görevini yürüten Ortabaşı, 26 Mayıs 1954 tarihinde sağlık nedenleriyle görevden ayrılmıştı. Yerine 2 Haziran 1960 tarihine kadar Müessese Müdürlüğünü sürdürecek olan Enver Atafrat atanmıştı. Örgüt artık daha da büyümeye başlamıştı. 24 Nisan 1954'te Üçüncü Kağıt Fabrikası, 6 Temmuz 1957'de Dördüncü Kağıt Fabrikası ve 1959 yılında da Beşinci Kağıt Fabrikası ile bunlara bağlı tesislerin açılmasıyla kapasite artmaya devam ediyordu (Kağıtçı, 1977: 81). Hammadde temininin iyileştirilmesi, kapasite kullanımında artış, azalan işgücü devir oranları ve yetişmiş işgücü ile birlikte üretim artıyordu. Ancak esas önemli değişiklik 1955 yılında yapılan yasal düzenleme ile Müessese'nin yasal olarak daha bağımsız ve özerk olduğu yeni bir kimliğe kavuşturulmasıydı.

1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti hükümet programında "iktisadi sahada devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltmak (...) hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek" amacında olduğunu beyan etmişti. Çeşitli ekonomik ve siyasal nedenlerle bu amacını doğrudan gerçekleştiremese de iki şey yapmıştı: kamu iktisadi teşekküllerinin ekonomi içindeki yerini niteliksel bir değişime uğratarak bunların özel kesimi doğrudan destekleyen kuruluşlar olmasını sağladı ve ayrıca birçok yeni kamu iktisadi teşekkülü oluşturdu ya da eskiden kurulmuş devlet müesseselerini kamu iktisadi teşekküllerine dönüştürdü (Kepenek, 1993: 32). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi de bu kapsamda Sümerbank'tan ayrılarak, Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi (SEKA) adı altında bağımsız bir KİT haline getirildi. Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi, tüm malvarlığı, borcu, hakkı ve yükümlülükleri ile SEKA tarafından devralındı. Kurulduğunda yıllık 10 bin ton üretim kapasitesine sahip olan SEKA, 1955 yılında 45 bin tonun üzerindeki kağıt karton üretimiyle ülkenin kağıt ihtiyacının yüzde 57'sini karşılayabilir hale gelmişti (Kocabaşoğlu, 1996: 397).

6560 sayılı Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi Kanunu 13 Mayıs 1955 tarihinde kabul edildi ve 21 Mayıs 1955 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Amaç müesseseyi daha özerk bir yapıya kavuşturmak ve karşı karşıya

kaldığı sorunları çözme noktasında yetki ve sorumluluğu kendisine devretmekti. *SEKA* kısaltması ilke defa bu yasayla anılır olmuştu. Yasa SEKA'yı şöyle tanımlıyordu:[22]

> "Hükmi Şahsiyeti haiz bulunmak ve bu kanunla 3460 sayılı kanun hükmüne tabi olmak üzere 'Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi' adı ile bir teşekkül kurulmuştur.
> Bu kanunda, Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi 'SEKA' remziyle ifade olunmuştur.
> SEKA İşletmeler Vekaleti'ne bağlı olup merkezi İzmit'tedir." (Madde 1)

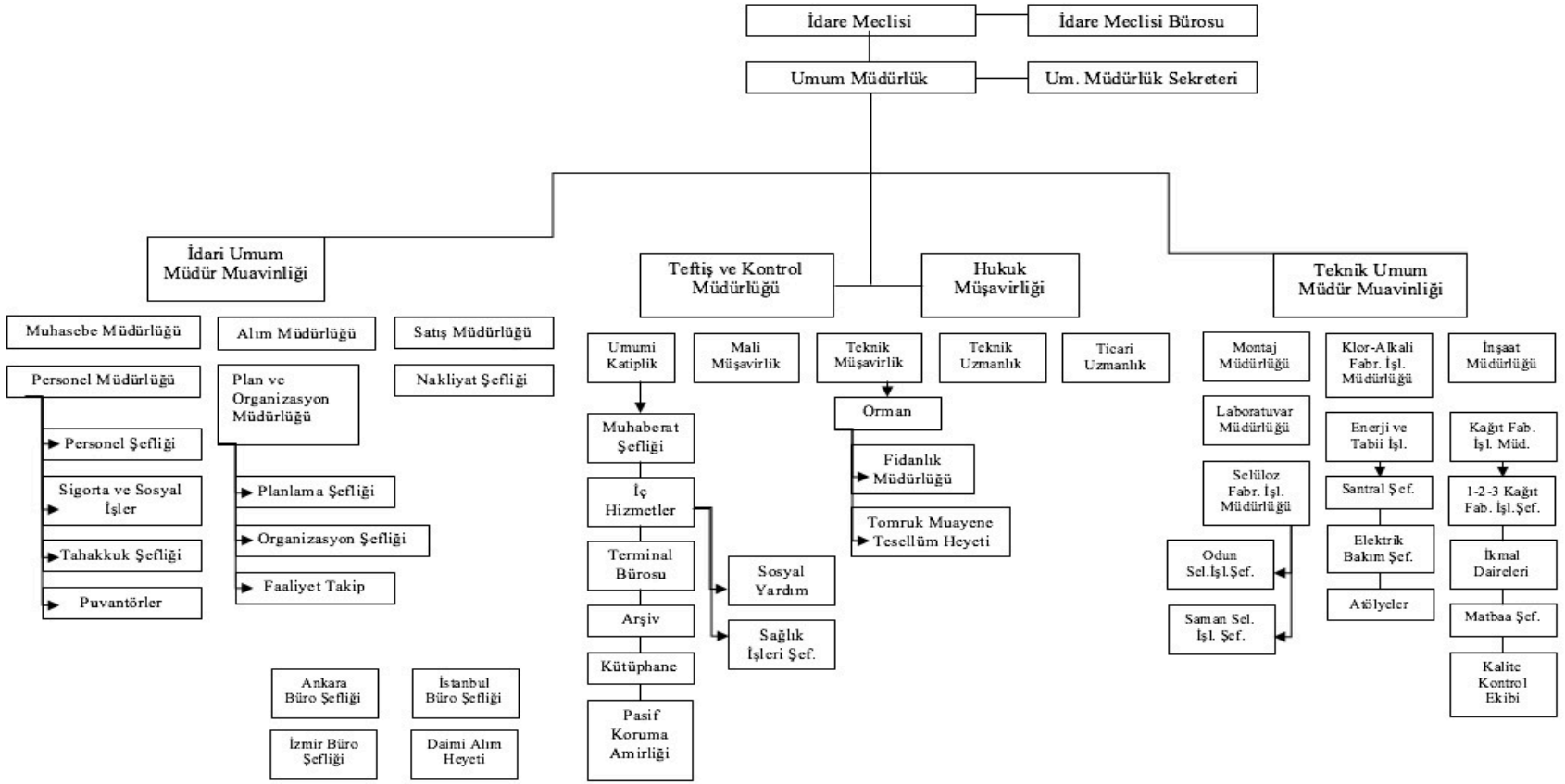
Yasanın 2. maddesi ise SEKA'ya şu görevleri veriyordu:

- Her tür kağıt ve karton gerektiğinde her tür kağıt ve karton ürünü yapmak.
- Kağıt ve karton üretimi için gerekli her tür selüloz, mihaniki odun hamuru ve yarı kimyevi hamur gibi her türlü yarı mamulleri hazırlamak ve üretmek.
- Yukarıda belirtilen mamullerin üretimi için gerekli kimyevi maddelerle diğer yardımcı maddeleri üretmek,
- Klor ve südkostik ve bunların türevlerini üretmek,
- Her türlü mamul, yarı mamul ve yardımcı maddeler üretimi sırasında ortaya çıkabilecek tali maddeleri değerlendirmek.

Yasanın ikinci maddesi SEKA'ya, uğraş alanının gerektirdiği mamul ve yarı mamul maddeleri elde etmek amacıyla fidanlık ve orman meydana getirmek, işletmek ve orman ürünlerini değerlendirmek, yukarda sayılan işler için her türlü tesisatı kurmak ve işletmek yetkisiyle birlikte, her türlü ticari muamelelerde bulunabilmek, kurulmuş ya da kurulacak anonim ve limited şirketlere gerektiğinde katılmak imkanı da veriyordu. Böylelikle SEKA asıl ve ikinci derecedeki üretim faaliyetlerini yürütmek, bunlara ilişkin her tür ticari faaliyette bulunabilmek ve gerekli finansmanı sağlayabilmek açısından özerk bir yapıya kavuşmuştu.

[22] T.C. Resmi Gazete, Sayı 9011 (21 Mayıs 1955), s.1191-1192.

Tablo 6: Türkiye Selüloz ve Kağıt İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1955

Kaynak: *SEKA Tarihi*, Kocabaşoğlu vd., 1996: 203.

Selüloz Sanayi Müessesesi SEKA'ya dönüştüğünde, selüloz ve kağıt sanayi 20 yaşını doldurmak üzereydi. Müessese 1955 yılının 5 ay 29 günlük dönemini 2.894.528 lira karla kapatırken SEKA'ya iktisap bedeli 57.088.347 TL olan bir malvarlığı devretmişti. 328'i memur ve müstahdem olmak üzere (aralarında iki de "ecnebi uzman" vardı) toplam çalışan sayısı 3079'u bulmuştu (BUMH, 1956: 69). 1955 tarihiyle yeni bir yönetim dönemine geçilen SEKA'da, örgüt ve yönetim açısından da yeni yapılanmalar gerçekleşmeye başlamıştı. Bu yeniden yapılanma sürecinde dikkat çeken önemli iki nokta vardı. İlk olarak İdare Meclisi tarafında, çeşitli birimleri ve onların faaliyet alanlarını düzenleyen yönetmelikler kabul edilerek yürürlüğe kondu. 1956 yılında yürürlüğe konan Satınalma Esas ve Yetkileri, Nakliyat Şefliği Çalışma Esasları, Rasyonel Çalışma Primi, Fazla Mesai Yönetmeliği; 1957 yılında yürürlüğe konan Memur ve Hizmetliler, Nöbetçi Şefliği, Vazife Evleri, Hukuk Müşavirliği vb. yönetmelikler bunlara örnektir (BUMH, 1957: 52). İkinci önemli değişiklik ise Mali Müşavirlik, Teknik Müşavirlik, Teknik Uzmanlık, Planlama ve Organizasyon gibi kurmay hizmetleri veren birimlerin oluşturulmasıydı (Tablo 6). Teknik birimler Umum Müdür Teknik Yardımcısı'nın, idari birimler ise Umum Müdür İdari Yardımcısı'nın denetimi altında daha rasyonel bir yapıya kavuşturuldu. 1950'li yılların sonuna gelirken, henüz idari teşkilat ve görevleri belirleyen bir yönetmelik bulunmuyordu, ancak uygulamada Tablo 6'daki gibi bir teşkilat şeması mevcuttu (Kocabaşoğlu, 1996: 202).

1960 yılı, hem ülke tarihi hem SEKA açısında önemli bir dönüm noktasıydı. 1950'lerin sonlarında başlayan geliştirme ve iyileştirme çabaları artarak devam ediyordu. Ülke kalkınmasının beş yıllık planlara bağlandığı bu dönemde SEKA da birçok açıdan değişimler yaşadı. Yeni bir yasal çerçeveye kavuşurken, yönetim organlarında da değişiklikler gerçekleşti. Daha karmaşık ve büyük bir örgüt haline geldi. Kalkınma planları SEKA'nın daha da büyümesini öngörüyor ve SEKA, tarihinde ilk defa İzmit'in dışına çıkıyordu (Kocabaşoğlu, 1996: 397-398). Planlı dönemde ülke kağıt ihtiyacının tamamının yerli üretimle karşılanması hedefi doğrultusunda SEKA da, ülke genelinde açılan başka fabrikalarla büyümeye başlamıştı. İzmit dışında kurulan fabrikalardan ilki 1965 yılında temeli atılan ve 1970 yılında faaliyete geçen Çaycuma (Zonguldak) müessesi oldu. Bunu aynı yıl Aksu

(Giresun), 1971'de Dalaman, 1979'da Afyon işletmeleri takip etti. 1981 yılında Balıkesir ve 1984 yılında Akdeniz ve Kastamonu tesisleri işletmeye açıldı. SEKA giderek büyüyor ve üretim kapasitesi artıyordu. 1936'da 10 bin ton olan kağıt-karton üretimi 1963 yılında 150 bin tona çıkarken; yeni fabrikaların açıldığı yıllar olan 1979 yılında 300 bin tona ve 1984 yılında da 580 bin tona ulaşmıştı (Sarıoğlu, 2008: 206).

Bu çalışma erken Cumhuriyet dönemi İzmit Kağıt Fabrikası ile sınırlı olduğundan 1960 sonrası SEKA'da yaşananlar çalışmanın kapsamı dışındadır.

3.2. 1936-1960 Yılları Arasında SEKA'da Üretim

Sümerbank Kağıt ve Karton Fabrikası 6 Kasım 1936 tarihinde işletmeye açıldığında bir adet 2.200 mm. genişliğinde kağıt makinesi ile aynı genişlikte bir adet kombine kağıt ve karton makinesi bulunuyordu. Kağıt makinesine "Birinci Makine" denirken kağıt ve karton makinesi "İkinci Makine" olarak anılıyordu. Dakikada 10-150 metre uzunluğunda ve 30-800 gr/m²'lik kapasitesi olan bu makinelerde perdahlı, perdahsız, beyaz ve renkli her tür kağıt, karton ve kalın ambalaj kağıdı yapılabiliyordu (Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi Fabrika ve Tesislerini Tanıtan Broşür, 1946: 16). Birinci Kağıt Fabrikası odun hamuru dairesi ile yan yanaydı. Bunların alt biriminde yer alan taşlı değirmenler ve hollander[23] dairesinde iki şlayfer[24] bulunuyordu. Bu makinelere konan odunlar 150 cm. çapındaki silindir şeklindeki döner taşlara temas ettirilerek elyaf halinde açılıyor, 40-45°C su ile karıştırılarak akıcı bir hale getiriliyordu. Daha sonra hamur, sarsıntılı bir elekten geçirilerek içindeki açılmamış kabuklardan arındırılır ve çeşitli işlemlerden sonra kağıt makinelerine veriliyordu. Yaş kağıt safihası kağıt makinesinin sonsuz süzgecinden geçirildikten sonra sonsuz keçeler üzerinde taşınıyor, preslerden geçiriliyor, kurutuluyor, apreleniyor[25] ve bobinlere sarılıyordu (Kocabaşoğlu vd., 1996: 97).

[23] Kağıt üretiminde liflerin dövülerek hamur haline getirilmesi için kullanılan bir makinedir. İlk kez Hollanda'da kullanıldığı için *hollander* ismini almıştır.
[24] Odunların bir öğütme taşının üstüne basınçla bastırılarak liflerine ayrılmasına sağlayan makinedir (Schleifer).
[25] Kalenderleme. Kurutma bölümünden çıkan kağıdın bobinlere sarılmadan önce kalınlık farklarını ve pürüzlerine gidermek üzere uygulanan işlem.

1936 yılında deneme üretimleri de dahil olmak üzere, toplam 2 bin 492 ton çeşitli türlerde kağıt ve karton üretimi yapılmıştı. 1937 yılında 9 bin 655 tona yükselen bu miktar, 1938'de 8 bin 941 ton olarak hesaplanmıştı (BUMH 1939 Yılı Raporu, 1940: 36). Kağıt ve kartonların hammaddesi olan selüloz, 1945 yılında Selüloz Fabrikası faaliyete geçene kadar ithal edilmişti. Diğer hammaddelerden olan odun hamuru ise tesislerde üretilirken bir miktar da kırpıntı kağıt kullanılmıştı. Kaolin (1941) ve klor-alkali (1945) tesisleri faaliyete başlayana kadar, kağıt üretiminde kullanılan ham ve ikinci maddeler büyük ölçüde ithal edilmişti. 1938-1939 yıllarına ait istatistiklerde kağıt üretimi için ihtiyaç duyulan hammaddelerin yüzde 78'sinin ithal edildiğini görürüz (BUMH 1939 Yılı Raporu, 1940: 9-10).

1944-1945 yıllarında fabrikanın uzun zamandır beklediği yatırımları hayata geçmişti. Selüloz fabrikaları ile İkinci Kağıt Fabrikası açılmış ve Sapanca Su Tesisatı devreye girmişti. 1945 senesinde fabrika dört kağıt ve karton makinesi, 23 hollander, altı taşlı değirmen dahil olmak üzere 83 adet makine ve cihazdan oluşan birinci ve ikinci kağıt fabrikalarına ve 29'u aylıklı mühendis ve usta olmak üzere toplam 814 kişilik bir işgücüne sahipti. Bu işgücü ve teknik donanımla 1946 senesinde 17.255 ton ve 11 farklı tür kağıt ve karton üretimi gerçekleştirildi (BUMH 1946 Yılı Raporu, 1947: 60-67). Fabrikanın 1936-1960 yılları arasındaki kağıt ve karton üretim, tüketim ve ithalatı ile kişi başına düşen tüketim miktarlarını aşağıdaki tablodan inceleyelim:

Tablo 7: 1937-1960 yılları arasında Türkiye'de Kağıt Sanayiinin durumu[26]

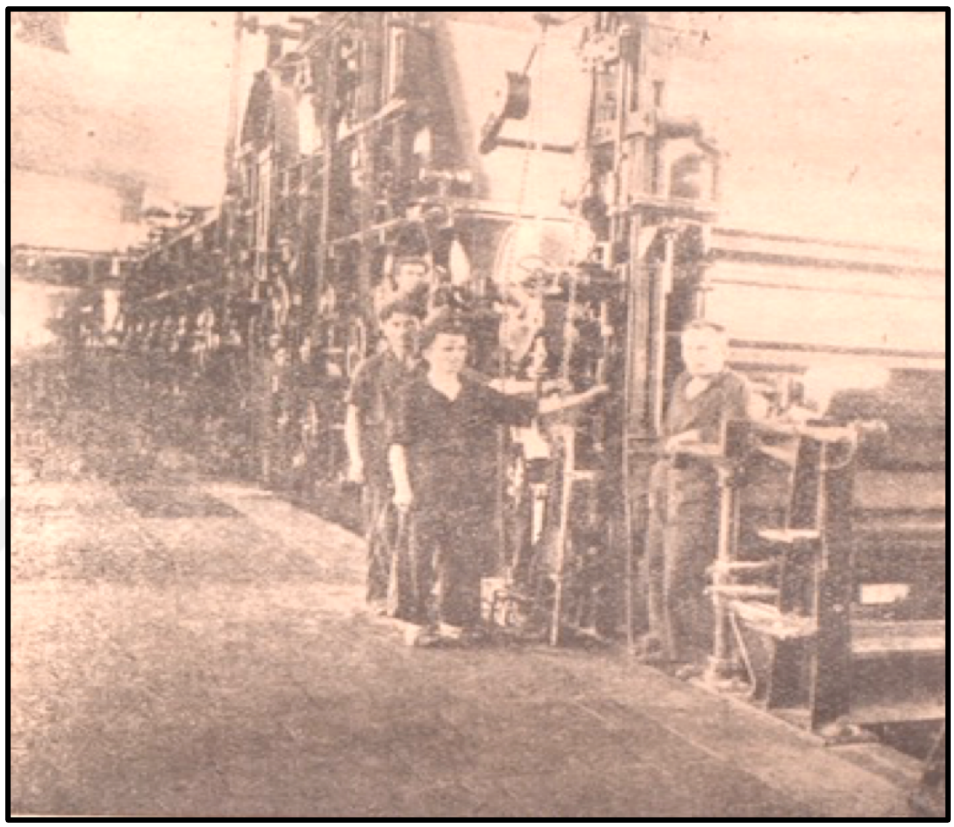
Yıl	SEKA toplam kağıt ve karton üretimi (ton)	Özel kesim üretimi (ton)	Toplam Selüloz Üretimi (ton)	Toplam ithalat (ton)	İthalat/SEKA Üretimi (%)	Kişi başına tüketim (kg)	Tüketimde SEKA payı (%)
1937	9654			23994	308	2.08	28
1938	8940			28614	349	2.32	24
1939	8434			25505	386	2.14	22
1940	8604			10816	126	1.14	49
1941	8915			13284	149	1.24	40
1942	8964			13445	150	1.24	38
1943	10305			22103	214	1.81	33
1944	12146		1188	14982	123	1.45	46
1945	16045		5537	17450	109	1.53	39
1946	17255		4751	8482	49	1.33	66
1947	18068		7381	16282	90	1.74	51
1948	17800		7513	12587	71	1.51	57
1949	14207		5205	10816	76	1.84	45
1950	18195		5297	25468	140	2.28	47
1951	22886		9403	15846	69	1.86	59
1952	27008		13332	27561	102	2.54	48
1953	26606		12709	29750	112	2.68	47
1954	38229		14664	27552	72	2.72	56
1955	45083	1367	15567	30450	68	3	58
1956	45288	880	15223	18206	40	2.6	71
1957	54298	1610	18242	27464	51	3.1	66
1958	57528	2810	3404	27235	47	3.3	68
1959	57636	2760	19557	38088	66	3.4	58
1960	55705	2743	19654	25891	46	2.7	68

Kaynak**:** BUMH Raporları (1939-1961); Kocabaşoğlu vd., 1996: 208-435-449.

Fabrikanın ilk on yılında kağıt ve karton üretiminde 9 bin 654 tondan 17 bin 255 tona; 1944 yılında başlanan selüloz üretiminde ise üç senede 4 bin 751 tona ulaşılmıştır. Fabrika kuruluşunun ilk yılında ülkenin toplam kağıt karton tüketiminde yüzde 28'lik bir paya sahip sahipken bu oran 1946'da yüzde 66'ya yükselmiştir. Bu

[26] SEKA ve özel kesime ait kağıt ve karton üretimi, toplam selüloz üretimi, Türkiye'nin toplam ithalatı ve ithalatın SEKA üretimine oranı ile kişi başına düşen tüketim miktarı ve toplam tüketimde SEKA'nın payı.

yıllarda yaşanan en büyük sorun fabrika işletmelerinin yüzde 50 ya da daha az kapasitelerle çalışıyor olmasıydı. Bunun en önemli nedenlerinden biri hala işgücü devrinin çok yüksek oranlarda seyrediyor olmasıydı. Bu durum işçilerin işin gerektirdiği bilgi ve becerilere sahip olması önündeki en büyük engellerden biriydi. Diğer taraftan genel giderlerin yüksekliği, buhar yetersizliği ve organizasyon ve yönetimden kaynaklanan birtakım sorunlar da vardı (Apak vd., 1952: 90-91).

Fotoğraf 6: SEKA İşçileri Vazife Başında.
Kaynak**:** 15 Mart 1957 SEKA Postası.

1950'li yıllar müessese açısından olumlu ve olumsuz gelişmelerin bir arada yaşandığı yıllar olmuştu. Olumlu gelişmelere baktığımızda örgüt biraz daha gelişmiş ve genişlemişti. 1950 yılında 20 milyon lira sermayesi ile Selüloz Sanayi Müessesi Sümerbank grubunun, Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesinin ardından ikinci büyük kuruluşu haline gelmişti (Apak vd., 1952: 86-88). Yıllık kağıt ve karton üretimi 18.000 tonu aşmış ve ülke kağıt ihtiyacının yüzde 47'sini karşılar hale gelmişti. 1950'lerin ilk yarısında hammadde temini ve kapasite kullanımı artmış, işçi devir oranlarının azalması ile birlikte üretim oranlarında artışlar gerçekleşmişti. Diğer taraftan savaş sonrası ortamın yarattığı gerginlikler kağıt piyasasını da etkilemişti.

Artan kağıt ihtiyacına rağmen Rusya ve Romanya gibi hammadde sahibi ülkelerin piyasadan çekilmesi, ihtiyacının neredeyse yarısını ithalatla karşılayan Türkiye'yi doğrudan etkiliyordu. Bu dönemde artan kağıt ihtiyacını ülke içinde karşılamak amacıyla üçüncü bir kağıt fabrikası açılması gündeme geldi. 1950'ler boyunca müessesede gerçekleşecek olan tek yatırım olan Üçüncü Kağıt Fabrikası 1954 yılında açıldı (Kocabaşoğlu vd., 1996: 186). Üçüncü Kağıt Fabrikası'nın açılmasıyla kağıt ve karton üretimi bir önceki yıla göre (1953) yaklaşık yüzde 42'lik bir artışla 26 bin 606 tondan 38 bin 229 tona yükselmişti. Müessesede kapasite kullanım oranları da fabrikanın ilk on yılına göre oldukça artarak olumlu bir gelişme göstermişti. Birinci Kağıt Fabrikası'nın kapasitesi yüzde 87'ye yükselirken genel olarak bu oran yüzde 75 seviyelerinde gerçekleşmişti (BUMHR, 1955: 54). 1950 yılında fabrika ürünlerinin yüzde 60'ını resmi daireler alırken yüzde 38'ini piyasa alıcıları oluşturuyordu (BUMHR, 1951: 96). 1954 yılına gelindiğinde ise bu oran tersine dönmüştür. Devlet fabrika ürünlerinin yaklaşık yüzde 32'sini alırken piyasa yüzde 66'sını almaya başlamıştı. Piyasa payının yüzde 47'si kağıt ve karton satışlarından, yüzde 19'u ise gazete kağıdı satışlarından oluşuyordu. Fabrika giderek piyasaya karşı daha duyarlı hale gelmeye başlamıştı. 1950-1954 arası dönemde ülke tüketiminde fabrikanın payı yüzde 47'den yüzde 56'lara yükselmişti (BUMHR, 1951: 90-96).

Kişi başına düşen kağıt tüketim miktarlarına baktığımızda artış eğiliminde olsa da çok düşük oranlarda seyrettiğini söylemek mümkündür. 1956 yılında diğer ülkelerin kişi başına düşen kağıt tüketimi miktarlarına baktığımızda; ABD, Kanada, İsveç ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde 85-175 kilogram arasında değiştiğini, Avrupa ortalamasının 50, dünya ortalamasının 22 ve Balkan ülkeleri ortalamasının 18 kilogram olduğunu görürüz (BUMHR, 1958: 1-2). Türkiye'de ise bu oran aynı yıl için 2.6 kilogram olarak hesaplanmıştı.

Bu dönem farklı bir siyasi ve ekonomik felsefeye sahip DP'nin iktidarda olduğu ve ekonominin göreli bir durgunluk içinde olduğu yıllardı. İhraç mallarına yönelik talepteki düşüş ve buna bağlı dış tıkanmaya tepki olarak ithalat sınırlamalarına gidiliyordu. Tüketim malı ithalatındaki daralmalar kağıt sektörünü de etkilemişti. 1954 öncesinde ithalatın yüzde 20-25'ini oluşturan tüketim mallarının ithalattan payı yüzde 10'un altına düşmüştü (Boratav, 2008: 108). Tablo 7'den de görebileceğimiz üzere

1952-1953 yıllarında kağıt ithalatının fabrika üretimine olan payı yüzde 102 ve yüzde 112 civarındayken 1954 yılında bu oran yüzde 72'ye düşmüş; diğer taraftan aynı tarihlerde fabrika üretiminde yüzde 42'lik bir artış gerçekleşmişti. SEKA'da üretim bu tarihlerden sonra (1955-59 yılları arasında) düzenli olarak artış göstermeye başladı. 1955 senesinde 45 bin ton seviyelerinde olan kağıt-karton üretimi 1957 yılında 54 bin tona, 1959 yılında ise yaklaşık 58 bin tona ulaşmıştı. 1950'lerin ikinci yarısı ülkenin de içinde bulunduğu olumsuz ekonomik koşullara rağmen, hem SEKA'nın kavuştuğu yeni kimliği ile daha rahat çalıştığı hem de ithalat üzerindeki baskılar nedeniyle artan ihtiyaçlara cevap verilmeye çalışılan yıllardı. 1956 yılında ithalatta yaşanan daralmaların ardından kağıt ve karton üretiminde SEKA'nın 1957 yılından itibaren bir atılım yaptığını söylemek mümkündür. Türk kağıt sanayii 20. yılında gerçekleştirdiği hamlelerle, Genel Müdür Enver Atafrat'ın 1957 yılı faaliyet raporunda ifade ettiği gibi üretimi "her türlü tahminlerin üzerine" çıkartarak, "birer rekor seviyesine ulaştırmıştır" (SEKA Postası, 15 Şubat 1958).

3.3. İlk SEKA İşçilerinin Özellikleri

Erken Cumhuriyet'in büyük çaplı ilk kamu işletmelerinden olan İzmit Kağıt Fabrikası, henüz sanayileşmenin çok başında olan Cumhuriyet Türkiyesi'nde işçi sınıfının oluşmaya ve büyümeye başladığı yerlerdendir. İktisadi Devlet Teşekkülleri, 1930'lar itibariyle işçi istihdamı üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Kamu istihdamında önemli artışlar yaşanırken, işgücüne ilişkin pek çok sorunla karşılaşılmıştır.

Türkiye'de ağırlıklı olarak küçük toprak mülkiyetine ve düşük arazi kullanımına dayalı bir tarım ekonomisinin varlığı, İngiltere'deki çitleme hareketinin[27] ortaya çıkardığı gibi, mülksüzleşerek sanayi kesimine yönelecek ücretli emeğin ortaya çıkışını olumsuz yönde etkilemiş; bu yolla sanayi kesimine yönelecek bir potansiyel işçi kesiminin ortaya çıkışına engel olmuştur. Bu dönemde sanayi kesiminde

[27] 14. yüzyıldan itibaren İngiltere'de köylülerin işledikleri topraklar ve ortak alanların çitlenerek özel mülk haline getirilme sürecidir. Ortak toprakların çitlenmesiyle feodalizmde var olan köylünün toprak üzerindeki hakları tümüyle ortadan kalkmış ve toprağın kirası vs. gibi masraflar nedeniyle köylüler topraklarından ayrılarak şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır.

çalışanların pek çoğu eğitim, iş deneyimi, çalışma alışkanlıkları ve toplumsal davranış kalıpları itibariyle modern anlamda sanayi işçisi tanımından oldukça uzaktır. Tarım kesimiyle bağları hala süren, yılın belli zamanlarında gelir elde etmek için işçilik yapan bu kesim, nitelik ve deneyim olarak da sanayi kesiminin talep ettiği özelliklere sahip değildir (Makal, 2002(b): 5-7). Modern ve teknik donanımlara sahip büyük sanayi kuruluşlarına uygun olmayan ve daimi bir nitelik arz etmeyen bu işgücü yapısı, Cumhuriyet dönemi sanayi stratejilerinin gerçekleştirilmesi açısından büyük kısıtlamalar ve sorunlar teşkil ediyordu. Bu sorunların aşılması ve kalıcı bir işgücünün yaratılması süreci belli bir zaman içinde ve ancak tedrici olarak gerçekleştirilebildi (Makal, 2002(b): 7).

İzmit Kağıt Fabrikası da kuruluşundan itibaren 1950'li yıllara kadar daimi işçi sağlama sorunuyla uğraşmış ve Başbakanlık Denetleme Raporlarında (BUMHR) bu sorunun çözümü için acilen tedbirler alınması gerektiğine ilişkin sık sık uyarılar yapılmıştır. Bu uyarılardan biri fabrikaya işçi alımı sırasında birtakım kriterlerin belirlenmesine ilişkindir. 1945 yılına gelindiğinde, halen fabrikadaki işçilerin nerelerden, hangi devrelerle ve ne gibi niteliklere sahip olanlar arasından seçileceğini belirten bir planın ve bu planı uygulayacak bir uzman kadronun olmaması eleştiri konusu olmuştur. İş aramak için fabrika kapısına gelen olursa işçi ihtiyacına göre bunlar arasından seçildiği, yani vasıf ve sayı itibariyle bu müracaatlara bağlı kalındığı, bu durumun bir endüstri kadrosu kurmak için yeterli olmadığı raporlarda dile getirilmiştir (BUMHR, Ek Rapor, 1945, s.8).

Eksikliği eleştiri konusu olan iş planı o yıllarda henüz mevcut olmadığı için fabrikada çalışan ilk işçiler hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Yalnızca BUMH 1945 yılı raporunda 1944-1945 yıllarına ait işçi kadrosunun yaş, cinsiyet ve ikametgâhları hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre kadronun 25/6/1946 tarihinde yaş ve cinsiyet durumu aşağıdaki gibidir:

Tablo 8: Kadronun 1946'daki Yaş ve Cinsiyet Durumu

	Erkek		Kadın		Yekun	
Yaş Grubu	Sayı	Oran %	Sayı	Oran %	Sayı	Oran %
12-14 yaşında	33	1,7	22	1,1	55	2,8
15-18 >	220	11,3	64	3,3	284	14,6
19-30 >	626	32,3	46	2,4	672	34,7
31-40 >	536	27,6	38	2	674	29,6
41-50 >	199	10,3	32	1,7	231	12
50'den yukarı	94	4,8	30	1,5	124	6,3
Yekun	1.708	88	232	12	1.940	100

Kaynak: 1945 Yılı BUMHR, Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri s.5.

1946 yılında fabrikada çalışan erkeklerin oranı yüzde 88 iken kadınların oranı yüzde 12'dir. Erkek işçiler arasında en yüksek istihdam oranına sahip yaş grubu 19-30 iken kadınlar arasında en yüksek istihdam oranı 15-18 yaş grubuna aittir. İşçi sicil dosyalarında kadınların işten ayrılma gerekçeleri arasında evlilik, sıkça rastlanılan bir durumdur. Bu nedenle kadınların evlilik öncesi olarak düşünülebilecek 15-18 yaş aralığında çalışma oranlarının en yüksek olması bununla ilişkilendirilebilir.

Fabrikada çalışan kadınların oranı aynı raporda yapılan bir karşılaştırmaya göre 1944 senesinde yüzde 20 iken, 1946'da yüzde 12'ye düşmüştür. Bu durum II. Dünya Savaşı'nın işgücü piyasalarında kadın-erkek istihdam oranlarında yol açtığı değişikliklerle açıklanabilir. Türkiye, II. Dünya Savaşı boyunca tarafsız kalarak savaşın dışında kalmış olmasına rağmen ordunun barış zamanında 120 bin olan asker sayısını bir buçuk milyona çıkarmıştır (Zürcher, 2018: 234). Savaş boyunca erkeklerin cepheye gitmeleri, aile gelirleri azalan ya da tamamen yok olan kadınların daha fazla işgücü piyasasına katılmasına yol açmıştır. Diğer taraftan piyasadaki emek arzının azalması emek talebini ve buna bağlı olarak ücretleri yükseltmiş ve kadınların işgücüne dahil olmasını teşvik etmiştir (Özer ve Biçerli, 2003: 58). Savaş sonunda tüm dünyada ve Türkiye'de erkeklerin işgücüne geri dönmesinin yol açtığı kadın istihdam oranlarındaki düşüş İzmit Selüloz ve Kağıt Fabrikası özelinde de gözlemlenmektedir.

Fabrikada çalışanların nerelerde yaşadığı ile ilgili çok detaylı olmamakla birlikte 1944-1945 yıllarına ait bazı bilgiler mevcuttur. 1944 senesinde işçilerin yüzde 50.5'i İzmitli, yüzde 18'i civar mahallelerden yüzde 31.5'i ise uzak mahallelerden iken; 1945 senesinde kadronun yüzde 65.2'si İzmitli, yüzde 12.4'ü civar mahallelerden, yüzde 22,4'ü uzak mahallelerden oluşmaktaydı. Kadronun giderek İzmit'te yoğunlaşmaya başlaması olumlu karşılanmış ancak yine de "henüz tamamen mahallileşmiş olmaktan uzak" olması eleştirilmiştir (BUMHR, Ek Rapor, 1945, s.6). Çünkü işçinin fabrikaya yakın bir yerde ve uygun koşullarda barınma imkanına sahip olması fabrikayla kurduğu ilişki ve devamlılık bakımından kritik bir öneme sahipti. Bu nedenle kuruluşundan itibaren müessesenin, düzenli bir işgücü sağlama yolunda gösterdiği çabalar arasında barınma meselesi özel bir yer tutmaktadır. Aşağıda *barınma* başlığı altında bu konu ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.4. İşgücünün Yetiştirilmesi Sorunu

Genç Cumhuriyetin sanayileşme yolunda yaşadığı en büyük zorluklardan biri sanayinin ihtiyaç duyduğu mesleki bilgi ve tecrübeden yoksun bir işgücünün varlığıydı. Yeni kurulan fabrikalarda işçilere işi öğretmek ve deneyimlerini aktarmak üzere yabancı uyruklu işçilerin istihdam edilmesi oldukça sık rastlanılan bir durumdu. Fabrikanın temelinin atıldığı günden itibaren yabancı uyruklu işçiler aracılığıyla bir tür iş başında eğitim süreci başlamıştı. Birinci Kağıt Fabrikasının kuruluşu ve montaj çalışmaları sırasında Almanya'dan çok sayıda mühendis ve teknik eleman gelmişti. Fabrika üretime başladıktan sonra ise 1 Eylül 1936 yılında Almanya'dan otuz iki mühendis ve usta getirtilmiş ve işletme şefi olarak Alman mühendis Dr. Heller görevlendirilmişti. Otuzun üzerinde Alman usta ve uzmanlar 1936 yılından Türkiye'den ayrıldıkları 1940 Haziran'ına kadar Türk meslektaşlarına bir hayli yabancısı oldukları bir sanayi koluna ait bilgi ve becerilerini aktarmaya devam etti. Hines Walker'ın başını çektiği ABD'li uzmanların hazırladığı bir raporda Türkiye'deki sanayileşme sürecinin verimli bir şekilde ilerlemesi için işgücünün eğitimi meselesine dikkat çekiliyordu (1936: 54):

> "Eğer Türkiye bir takım fedakarlıklar ihtiyarile elde ettiği ve etmekte olduğu makine, alet ve edavattan azami istifade temin etmek istiyorsa, işçi sınıfı gerek

> doğrudan doğruya fabrikalarda, gerekse mektepler vasıtasile talim ve terbiye etmek hususunda azami mesai sarf etmelidir. Kendinden evvel aynı yoldan geçmiş milletlerin tecrübelerinden Türkiye'nin her zaman için istifade etmesi kabildir."

Erken Cumhuriyet dönemi devlet fabrikalarında, tarımsal üretime dayanan bir nüfusun sanayileşme sürecine dahil edilmesi, bu kurumların Sümerbank'ın tarif ettiği gibi birer "sanayi mektebi" olmaları ve modern birey yaratmaları hedefiyle doğrudan ilişkiliydi. Üretim ve eğitim arasındaki doğrusal ilişki modern toplumun erken dönemlerinde fark edilmişti. Avrupa'da 18.yüzyıldan itibaren düşkünlerevi, çalışma kampları gibi kurumlarda uygulanan üretim becerilerini artırmak ve nitelikli işgücü oluşturmaya yönelik eğitim faaliyetleri, sanayileşme sürecindeki batılı ülkelerde fiziksel ve ahlaki çöküntüyü ortadan kaldırma konusunda kullanılan en etkili görülen yöntemlerden biriydi (Doğan, 2009: 104). Robert Owen üretim ve eğitim arasındaki bu ilişki sayesinde Lanark'taki ünlü fabrikasına topladığı fakir, tembel, sarhoş ayak takımının dürüst, çalışkan ve üretken insanlara dönüşeceğini iddia etmişti (Marcus, 1993: 289). Marx da Owen'a atıfla bu ilişki arasındaki güçlü bağı şöyle tarif ediyordu:

> "Robert Owen'ın ayrıntılarıyla gösterdiği gibi, gelecekteki eğitimin tohumu, fabrika sistemi içinde atılmış ve filizlenmeye başlamıştır; bu tür bir eğitimle belli bir yaşın üzerindeki her çocuk, üretici işi öğrenim ve jimnastik ile bir arada yürütecek ve bu yalnızca üretimdeki etkinliğin artmasında bir yöntem olarak değil, tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde tek yöntem olarak uygulanacaktır."

Fabrikanın ilk yıllarında yabancı uzmanlar yardımıyla iş başında eğitim devam ederken bir yandan da Kamu İktisadi Teşekkülleri özelinde mesleki eğitimi düzenli bir yapıya kavuşturmak için çeşitli düzenlemeler yapılmaya başlandı. 3 Haziran 1933 tarihli ve 2262 sayılı Sümerbank Kanunu'nun 2. maddesinin D fıkrası, nitelikli işgücü yetiştirmek maksadıyla Sümerbank'a "Memlekete ve kendi fabrikalarına lüzumlu olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere mektepler açmak ve sanayi mühendis ve mütehassıslarını yetiştirmek için dahildeki yüksek mekteplerde talebe okutmak veya bu maksatla İktisat Vekaletince açılacak mekteplere yardım etmek ve ecnebi

memleketlere talebe ve stajyer göndermek" görevi veriyordu. Birinci Sanayi Planında da sadece işçilerin değil, yüksek mühendis, teknisyen ve ustaların eğitimine ilişkin konulara yer verilmişti.[28] Sanayi işletmelerinde mesleki kurslar açılmasına ilişkin 1938 yılında çıkan yasanın[29] ardından bu kurslar tüm KİT'lerde düzenli bir yapıya kavuşturuldu.

Kağıt fabrikasında açılan kurslar ve içerikleri hakkındaki detaylara geçmeden önce 1945-1957 yılları arasında fabrikada çalışanların eğitim durumları hakkında genel bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. 1946 yılı Selüloz Sanayi Müessesi BUMH Raporu'nda "ilk tahsillilerin" azaltılarak bunların yerlerine "kalite bakımından daha yüksek ve verimli olabilecek daha az sayıda memur" alınması halinde işlerin daha düzgün yürüyeceği ve müessesenin mali açıdan da fayda sağlayacağı yönünde öneriler yer alıyordu (1946: 14). Memurların eğitim düzeylerine ilişkin 1945-1957 yıllarına ait bilgilerin yer aldığı aşağıdaki tablodan (Tablo 9) bu tarihler arasında ilkokul mezunlarının oranı hızla azalırken ve orta okul ve üstü mezunlarının toplam sayı içindeki oranları artmıştır. İlk okul mezunlarının oranı 1945-1957 yılları arasında yüzde 43'ten yüzde 27'ye gerilemiş; orta okul mezunlarının oranı ise yüzde 18'den yüzde 28'e yükselmiştir. Dolayısıyla bu dönem aralığında toplam memur sayısı içinde orta okul ve üstü mezunlarının oranı istikrarlı bir artış göstermektedir. Lise mezunları toplam sayı içindeki oranlarını yüzde 24'ten yüzde 30'lara; yüksek tahsil grubu ise yüzde 13'ten yüzde 15'e yükseltmiştir. Bu rakamlarla 1945-1957 yılları arasında memurların tahsil düzeyinde önemli bir değişim olduğunu söylemek mümkündür. Mühendislik kökenliler aynı düzeyde kalırken yalnızca kağıt mühendisi sayısı 4'ten 2'ye düşmüştür. İlkokul mezunlarının oranı yüzde 43'ten 27'ye, orta okul ve üstü mezunların oranı ise yüzde 57'den yüzde 73'e yükselmiştir.

[28] Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı (1933). Mesleki Tedrisat Raporu. s.133-137.
[29] 3457 Sayılı Sınaî Müesseselerde Ve Maden Ocakların Da Meslekî Kurslar Açılmasına Dair Kanun. Kabul Tarihi: 17 Haziran 1938, Yürürlük Tarihi: 28 Haziran 1938. Resmi Gazete, 28 Haziran 1938.

Tablo 9: 1945-1957 Yılları Müessese ‘de Çalışan Memurların Eğitim Düzeyleri

Tahsil derecesi	1945		1946		1947		1952		1953		1954		1956		1957	
	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
Elektrik mühendisi ve mimar	2	1	2	1	2	1	2	1	6	2	5	2	6	2	7	2
Kağıt Mühendisi	4	1	4	1	4	1	2	1	2	1	2	1	2	-	2	-
Kimya Mühendisi	13	5	17	5	18	6	15	5	13	5	14	5	14	4	13	4
Diğer Yüksek Tahsiller	18	6	20	6	27	9	16	7	18	7	18	6	26	8	29	9
Teknikum Mezunu	--	--	1	--	1	--	3	1	4	2	4	1	6	2	3	-
Lise Mezunu	62	20	65	21	65	20	71	25	75	26	69	23	76	22	82	22
Sanat Okulu Mezunu	13	4	12	4	18	6	16	6	20	7	24	8	31	9	26	8
Orta okul Mezunu	54	18	75	24	48	15	61	22	53	17	64	21	72	21	96	28
İlk okul Mezunu	136	43	122	38	133	42	91	32	96	33	99	33	110	32	93	27
Yekun	302	100	318	100	316	100	277	100	287	100	300	100	343	100	351	100

Kaynak**:** 1946, 1947, 1953, 1954, 1957 yıllarına ait Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti Raporları.

Müessesede çalışan işçilerin eğitim düzeylerine ilişkin memurlarınki gibi bir veriye sahip değiliz. Ancak aşağıda (Tablo 10) görüleceği üzere 1939-1945 yılları arasında işçilerin yüzde 20’sine yakını okuma-yazma kurslarına devam etmiştir. Buradan yola çıkarak işçilerin önemli bir bölümünün tahsil düzeyinin ilk okul ve altı olduğunu söylemek mümkündür.

Mesleki anlamda işgücünün yetiştirilmesi pek çok açıdan KİT’lerin üzerinde durduğu bir meseleydi. Selüloz Sanayi Müessesi de kurulduğu ilk yıllardan itibaren hem kendi içinde yaptığı girişimlerle hem yasal düzenlemelerle getirilen yükümlülüklerle eğitim meselesine oldukça önem vermiştir. Eğitime ilişkin bu düzenlemeleri Selüloz Sanayi Müessesesi açısından mesleki yetiştirme kursları, çırak

kursları ve Sümerbank teşekkülü tarafından müessese adına yurtiçinde ve yurtdışında okutulan talebeler olarak üç bölümde değerlendireceğiz.

3.4.1. Mesleki Yetiştirme Kursları

Kağıt Fabrikası'nın açıldığı dönem, düzenli ve nitelikli bir işçi kesiminin olmadığı ve işgücü devri açısından oldukça hareketli yıllardı. Bunun yanı sıra işçilerin büyük bir kısmı Türkiye'deki tüm işletmelerde de yaygın olduğu üzere okuma-yazma bilmiyordu. Fabrikada kurs biçimindeki ilk eğitimin 1 Temmuz 1938'de başlatıldığını Fabrika Müdürü Mehmet Ali Kağıtçı'nın bir yazısından öğreniyoruz.[30] "Ameli ve nazari bilgiler" aktarmayı amaçlayan bu kurs birtakım "müşkilat"la karşılaşmış ve 1939 yılı Nisanında bu konuda ikinci bir girişim daha yapılmıştır (BUMHR, 1941: 16). Fakat bundan bir süre sonra 3457[31] sayılı yasa gereği 15 Mayıs 1939 tarihinde çıkarılan yönetmelik ile memurlar dışında yüzden fazla işçi çalıştıran kuruluşlarda çırak, kalfa ve ustaların mesleki bilgilerini artırmak için kurslar açılması ve çalışanların bu kurslara katılması zorunluluğu getirilmiştir. 1 Ekim 1939 tarihinden itibaren İzmit Kağıt Fabrikası da dahil tüm Sümerbank fabrikalarında düzenli olarak açılacak kursların başında okuma ve yazma kursları geliyordu. Kağıt Fabrikası'nda Ekim 1939'dan itibaren üç kurs düzenlenmişti. Kantin binasında gerçekleştirilen bu kurslardan A kursuna hiç okuma yazma bilmeyen yetmiş kişi, B kursuna az okuma bilen kırk yedi kişi ve usta ve ustabaşılara özgü C kursuna ise on sekiz kişi katılmış ve 18 Nisan 1941 tarihine kadar bu kurslardan mezun olan çıkmamıştı (BUMH, 1941: 16-17). Fabrikada açılan kurslar 23 Aralık 1939 tarihli *Son Posta* gazetesinin "İzmit Kağıt Fabrikası'nda Kurslar Açıldı" başlıklı haberinde şöyle duyuruluyordu:

> "Kurs, memleketimizde yepyeni bir sanayi şubesi olan kağıtçılık hakkında ameli ve nazari malumatı ihtiva eden kısım kısım şubelere ayrıldığı gibi, Türkçe, tarih, hesap, hendese (geometri) ve sair malumatı da ihtiva etmektedir.

[30] Müze'de Kağıtçı belgeleri arasında bulunan "İdare Meclisi Kararı Hakkında" Sümerbank Umum Müdürlüğü'ne yazılan 5 Temmuz 1940 tarihli mektubun kopyası.
[31] 3457 Sayılı Sınaî Müesseselerde Ve Maden Ocakların Da Meslekî Kurslar Açılmasına Dair Kanun. Kabul Tarihi: 17 Haziran 1938, Yürürlük Tarihi: 28 Haziran 1938. Resmi Gazete, 28 Haziran 1938.

Fabrika bu suretle kendine lazım olan elemanları yetiştirmekte ve onları bir meslek sahibi etmektedir.”.

Hizmet içi eğitime yönelik kurslar esas itibariyle 1941 yılından sonra daha düzenli bir yapıya kavuşmuş ve aynı yıl çıkarılan bir talimatname ile Yardımcı İşçi Kursu, Namzet Çırak Kursu, İkmal Salonu İşçi Kursu, Kalfa Kursu ve Usta Kursu adlarıyla beş değişik kurs açılmıştı. Teknik eleman yetiştirilmesine yönelik bu tip kurslar dışında ülke genelinde yürütülen okuma-yazma seferberliği kapsamında açılan kurslar da vardı. Bu kursların her yıl açılması zorunluydu. Teknik eğitime ilişkin düzenlenen kurslar ihtiyaca göre yıldan yıla değişiklikler gösterse de okuma-yazma kurslarının her sene açılması zorunluydu.[32]

1927 sanayi sayımına göre Türkiye’de okuma yazma oranı erkeklerde yüzde 12.99, kadınlarda ise yüzde 3.67’ydi. 1928 yılında yeni alfabeye geçildiğinde yüzde 8.61 olan ortalama okuma yazma oranının daha da düşerek giderek vahim bir hal aldığını söylemek mümkündür. 1929 yılında kabul edilen Millet Mektepleri Kanunu ile yalnızca okullarda değil tüm devlet kurumlarında, köylerde, kahvehanelerde ve hapishanelerde Millet Mektepleri açılmış ve 16-45 yaş aralığındaki herkesin bu kurslara katılması zorunlu tutulmuştur. A ve B olarak iki tür sınıfı açılan bu okullarda hiç okuma yazma bilmeyenler A sınıflarına; A sınıflarını bitirenler ise “hayat ve maişetlerinin ve vatandaşlık sınıflarının gerekli gördüğü ana bilgilerle” donatılmak üzere B sınıflarına devam edecekti. Bu iki kursta vatandaşlara okuma yazma yanında sağlık, yurt bilgisi, hesap ve ölçü dersleri veriliyordu. Devlet fabrikalarında açılması zorunlu olan bu kurslarla Anadolu’nun pek çok köşesindeki geniş işçi kitlelerinin okuma yazma kurslarına erişimi sağlanmıştı. KİT’ler pek çok alanda olduğu gibi Türkiye’nin ulusal modernleşme projesinin bir parçası olarak donanımlı yurttaşlar yetiştirme konusunda da öncü bir rol üstlenmişti.

Sanayileşme sürecine katkı yapacak bir mesleki eğitim sistemi oluşturma çabası devletçi sanayileşme döneminden önce de sürekli olarak gündemde olmasına rağmen

[32] 1 Kasım 1928’de Latin Alfabesine geçilmesinin ardından kabul edilen Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi ile ülke çapında okuma yazma seferberliği başlatılmış ve devlet müesseselerinde okuma-yazma kursları açılması zorunlu hale gelmiştir. Resmi Gazete: 24 Kasım 1928, Sayı: 1048.

bu konuda somut adımlar KİT'lerin kurulmasıyla birlikte atılabilmiştir (Kaykısız, 2017: 142). 1939-45 yılları arasında İzmit Kağıt Fabrikasında açılan okuma-yazma ve kalfa kurslarına katılanlar ve mezun olanlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Tablo 10). Görüldüğü gibi okuma-yazma kurslarına devam edenler içinde kadınların oranı oldukça düşüktür. Usta muavini kurslarında ise hiç kadın yoktur. Bunun muhtemel nedeni bu kadrolarda kadın çalışan olmayışıdır. Öte yandan okuma yazma kurslarından mezun olanlar içinde kadınların oranı kurslara devam eden kadın oranına göre daha yüksektir. Okuma yazma kurslarına katılan kadınların oranı erkeklerin yüzde 38'i iken mezun olan kadınların oranı yüzde 73,5'tur. Bu durum kadınların okuma yazma kurslarında daha başarılı olduğunu göstermektedir.

Tablo 10: 1939-45 Yıllarında Okuma-Yazma ve Kalfa Kursuna Katılanlar

	Kurslara Devam Edenler				Kurslardan Mezun Olanlar			
	Okuma -Yazma		Usta Muavini (Kalfa)		Okuma -Yazma		Usta muavini (Kalfa)	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1939-41	152	70	40	-	67	43	35	-
1941-42	152	76	64	-	93	59	40	-
1943-44	206	6	45	-	105	43	30	-
1944-45	120	33	31	-	120	33	31	-
Toplam	630	242	180	-	385	178	136	-

Kaynak**:** BUMH (1946), "İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", 1945 Yılı Raporu, s.9.

Beş yıl içinde usta muavini kursundan mezun olan 136 kişiden yalnızca 64'ü işletmede çalışmaya devam etmiş; 7 kişi istifa ederek, 65 kişi de fabrikayı formalitesiz terk etmek suretiyle ayrılmışlardır. 1945 senesinde kurslardan istatistiki olarak bilgi almak mümkün olsa da kursların müessese üzerindeki etkileri hakkında bir bilgi takibi yapmak mümkün olmamıştır (BUMHR, 1946: 9). İlk beş yıl içerisinde bu kurslarda eğitim görüp mezun olanların yarısından fazlasının çeşitli şekillerde fabrikadan ayrılması, bu kurslarla hedeflenen işyerine bağlılık ve devamlılığın sağlanması noktasında yeterli olmadığını göstermiştir. 1945 senesine ait Umumi Murakabe Heyeti Raporu'nda yetiştirilen elemanların işlerine ve yerlerine bağlanması için harcanan emek ve paranın boşa gitmemesi için kanuni yollarla işletmelere yardım edilmesine ilişkin bir öneri yapılmıştır (1946: 9). 1941- 42 döneminde açılan kurslar ve bunlara devam edenlerin sayısı ise aşağıdaki tabloda (Tablo 11) gösterilmiştir:

Tablo 11: 1941-1942 Dönemi Kursları

Kurslar	Kayıt Edilen	Bitiren	Ders Saati
Yardımcı İşçi Kursları	117	72	372
Atölye Çıraklık Kursu	20	10	143
Kağıt Kesme Kursu	43	27	181
Selüloz Kursu	14	11	97
Usta Kursu	13	12	186
Konferanslar	-	-	8
Almanca Kursu	-	-	52
TOPLAM	207	132	990

Kaynak**:** BUMH, 1942 Yılı Raporu, s.21.

3457 sayılı yasaya göre açılan mesleki yetiştirme kurslarının amacı fabrikadaki işçilerin sürekli olarak mesleki bilgilerle donatılmasıydı. 1947 yılında usta ve ustabaşıların tamamı kurs gördüğü için yalnız üç kurs açılmıştır. Bu kurslar ve katılımcı sayıları aşağıda (Tablo 12) gösterilmiştir:

Tablo 12: 1947 Yılında Mesleki Yetiştirme Kursları

Kursun Adı	Katılan Sayısı	Bitiren Sayısı	Başarı Oranı (%)
Okuma-Yazma	115	88	77
İşçi Kursu	105	50	48
Kalfa Kursu	30	15	50
TOPLAM	250	153	61

Kaynak: BUMH, 1947 Yılı Raporu, s.19.

1947 yılına kadar kurs gören işçilerin sayısı 790'dır. Toplam işçi sayısının 2 bin 62 olduğu göz önüne alındığında işçilerin ancak yüzde 38,3'ü gibi çok az bir kısmının kurs gördüğünü söyleyebiliriz. Bu oran 1950 yılında 948 erkek ve 128 kadın olmak üzere toplam bin 76'ya ulaşmıştır.

Mesleki yetiştirme kurslarının işgücünün beceri ve vasıf düzeyinin artırılmasında önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Okuma yazma düzeyinin ve mesleki eğitimin düşük olduğu koşullarda fabrika kursları önemli bir vasıf kazandırma aracı olarak kabul edilebilir.

3.4.2. Çırak Okulları

Müessesedeki eğitim faaliyetlerinin daha düzenli ve özgün bir biçimde yürütmek amacıyla, Müessese müdürü Adnan Berkay'ın girişimleri sonucu 4 Eylül 1944 tarihinde "Selüloz Sanayi Müessesesi Çırak Okulu" kurulmuş ve faaliyete başlamıştır. Okulun kuruluş amacı, Müessesenin "ihtiyacı olan teknisyen, ustabaşı, usta ve kalifiye işçiyi yetiştirmek ve ülkeye aydın vatandaş kazandırmaktır" (Kocabaşoğlu vd, 1999: 170). İkmal salonunun güney batıya bakan alt kısmında faaliyete geçen çırak kursunun müfredat programı orta sanat okullarına uygun ve müessesenin ihtiyaçlarına göre düzenlenen derslerden oluşmaktaydı (Balkı, 2010: 114). Ortaokul müfredatına uygun olarak eğitim vermeye başlayan kursun öğretim kadrosu, ortaokullarda ders verme yetkisi olan kadrolu ve ek görevli öğretmenler ile fabrikada görevli mühendis ve teknisyenlerden oluşuyordu (Balkı, 2010: 115).Bu okulların amacı fabrikanın asli ve tali işletmelerine mesleki ve genel bilgilerle donatılmış, yüksek nitelikli ve müesseseye bağlı eleman yetiştirmekti. İlkokul mezunları okula sınavla alınmaktaydı. Çırak kursuna açıldığı ilk yıl olan 1944 senesinde 50 kişi kaydedilmiş ve sene sonu bunlardan 45'i mezun olmuştu. Ertesi yıl 1945 senesi Eylül ayında yeniden 50 çırak kursa kabul edilmiş ve kursun mevcudu 100'e çıkarılmıştı (BUMHR, 1946: 9). 1947 senesinde okulun üç sınıfında 65'i yatılı olmak üzere 133 öğrenci eğitim görmüştü. Aynı sene kurs 29 mezun vermiş ve bu mezunlar "usta namzedi" olarak işletmede göreve başlatılmışlardı (BUMHR, 1948: 19).

İlk açıldığında yalnızca ilkokul mezunlarını kabul eden Çırak Okulu, sonrasında orta okul mezunlarını hatta son yıllarda liseden ayrılanları da almaya başladı. Çırak Okulu, yılar sonra "Mehmet Ali Kağıtçılık Meslek Kursu" adını alarak değişime uğradı. Uzun yıllar hizmet veren ve binlerce eleman yetiştiren bu okuldan mezun olanlar sahip oldukları nitelikler sayesinde sonraları özel sektörün pek çok alanında aranılan elemanlar olmaya başladı. Aynı makina mühendisi gibi yetiştirildiklerini

söyleyen Fikret Necati, petrol işinde çalışanların çoğunun SEKA Çırak Okulu mezunu olduğunu söylüyordu. Şaban Işık ise çırak okulunun aslında sanat okulu olduğunu SEKA'nın tüm müesseselerine ne kadar işçi gerekiyorsa bu okullardan yetişen işçilerden gönderildiğini ifade ediyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012). Çırak okulu yalnızca mesleki bilgilerin öğretildiği sıradan bir kurs değildi. Çırak okullarının "SEKA'nın mayası" olduğunu söyleyen Soner Kılıç, derslerine fabrikadaki mühendislerin geldiğini, ders aldıkları kişilerin sonradan onların amiri, müdürü olduğunu, klasik lise eğitiminden daha güçlü bir eğitim aldıklarını söylüyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012):

> "Bize sembolik olarak o zaman maaş veriyorlardı.[33] Yemeklerimiz bedavaydı. Bir sene sınıfta kaldınız mı sizi okuldan atıyorlardı. Bursunuzda gidiyordu ve size tazminat ödetiyorlardı. Normal lise müfredatı nasılsa bizimde okulumuz o şekildeydi. Hatta sağlık dersimiz vardı, onun için doktor geliyordu."

12-13 yaşlarından itibaren çırak okullarında yetişip fabrikada çalışmaya başlayanlar için fabrika, Ertuğrul Kemaloğlu'nun ifadesiyle açık bir mektepti (Akgüner ve Bilecen, 2012):

> "SEKA'nın bir farkı var. SEKA işçisiyle memuruyla mühendisiyle açık bir mekteptir. Bizim SEKA'da her şey açıktır. Başka yerde mümkün mü adam seninle bilgisini paylaşsın. SEKA'da prosesi gezersin görürsün ustası sana anlatır. Hatta dinlemeye merak salarsan daha çok anlatır. SEKA İzmit işletmesi için kağıt fabrikası diyorlar. Yanlış. Burası bir kompleksti. Dökümhanesi, modelhanesi -envaiçeşit döküm yapılıyordu-, katrak cihazı -ilk defa SEKA'da gördüm-, marangozhane. Bugün Türkiye'de selüloz üretimi yok. Bugün bir dökümhaneyi modelhaneyi görmeden üniversiteden mezun olan mühendisler var."

[33] Çırakların aldığı ücret 1957 senesinde günlük 240 kuruştu. Aynı yıl alınan kararla, amirlerinden iyi bir sicil notu almaları şartıyla, bir yılı doldurmuş çırakların ücreti 300 kuruşa, iki yılı tamamlamış olan çırakların ücreti 400 kuruşa çıkarılmıştı (SEKA Postası, 15 Nisan 1957). Ortalama çıplak işçi ücretlerinin 509 kuruş olduğu 1957 yılında, en düşük çırak maaşının işçi maaşının yarısı civarında olduğunu söyleyebiliriz.

Çırak okulunda eğitim süresi üç yıldı ve üç sınıftan oluşuyordu. Sınıflar 25-30 kişiden oluşurdu ve mezun olanlar fabrikada çalışmaya başlardı. Çırak okulunda derslerden sonra staj gördüklerini anlatan Ersin Kadir Büyükbaş her ders sonunda anlatılanları fabrika içinde makine başında ustalardan uygulamalı olarak görmenin bilginin kalıcılığı ve işe bağlılık açısında önemli olduğuna dikkat çekiyordu. Çırak okulundan itibaren fabrikada bulunanların yaşadığı ve hissettiği aidiyet duygusunu oldukça güçlendiren bu eğitim sistemi için Ersin Kadir Büyükbaş'ın söyledikleri dikkate değerdir (Akgüner ve Bilecen, 2012):

> "Bize, bana kâğıtçılığı SEKA öğretti. Bana insanlığı SEKA öğretti biliyor musunuz? Biz SEKA'yla doğduk, SEKA'yla eğitildik. Biz amiri, ağabeyi, arkadaşı SEKA'da gördük. Yaşım 54, bugün İzmit'teki çoğu yerleri dolaştığım zaman SEKA ne kadar güzel yermiş diyorlar bana. Ben bundan gurur duyuyorum. Çünkü bize amirin, ağabeyin ne olduğunu öğrettiler."

Düzenli, uyumlu ve verimli bir işgücü yaratmak ve bunu devamlı hale getirmek Kağıt Fabrikasının en önemli meselelerinden biriydi. Vasıfsız emeğin istihdam edilmeye başlanmasıyla geleneksel örgütlenme yöntemleriyle çözülemeyen yüksek işgücü devri (emeğin bağımlı hale getirilmesi) sorunu ve çalışanlar üzerinde denetim artırma isteği, devletin bu paternalist uygulamalara doğru yönelişini tetikleyen başlıca etkendi. Michael Burawoy paternalizmi, 19. yüzyılda İngiltere'de pamuklu sanayi merkezi olan Lancashire bölgesinde, kapitalizmin ilk rekabetçi ve krizli dönemlerini atlatarak yıllar içerisinde piyasa üzerinde belli bir denetim sağlamış patronların yönetsel stratejisi olarak ele alır. Patronların otorite ve nüfuzlarının sadece kamusal alanda değil fabrika içi ve dışındaki gündelik işlere de etki ettiğini söyleyen Burawoy, yüzme havuzları, gündüz okulları, Pazar okulları, kantinler, spor salonları, kütüphaneler, kiliseler gibi fabrika etrafında geçirilen boş zaman faaliyetlerinde de kendini gösterdiğini belirtir (2015: 132). Paternalist uygulamaların içeriği birbiriyle ilişkili üç bileşen olan ödül, koruma ve denetimden oluşur. İşverenin sağladığı barınma olanakları, yiyecek dükkanları, sağlık hizmetleri, kilise ve okulların desteklenmesi ya da kurulması, akrabalar için iş imkanları yanında, uzun vadeli istihdam güvencesi gibi konular, koruma ve denetimi sağlayan paternalist ödüller olarak görülür (Koçak, 2014: 255).

Çırak okulunu bitirdikten sonra SEKA'nın çalışma koşulları en ağır bölümlerinden biri olan saman selülozunda çalışmaya başlayan Ersin Kadir Büyükbaş'ın sözleri paternalist bir rejimin kurulması noktasında çırak okullarının kritik önemini bize gösterir (Akgüner ve Bilecen, 2012):

> "Odun selülozuna çırak olarak gittim. Sonra saman selülozuna gittim. SEKA'nın en ağır yerlerinden biriydi. Nefes almak mümkün değildi. Bir metre önündeki arkadaşını göremiyordun. Ben o zaman çalışırken abilerim ve amirlerim o kadar iyiydi ki o çalışma bana dokunmuyordu. *'Yapın çocuklar SEKA kazansın, devlet kazansın'*[34] diye eğitildik biz çırak okulunda."

"Cumhuriyetin Anıt Kurumu" olarak nitelendirilen bu okullarda öğrencilerin sadece mesleki bilgi değil hayatın diğer tüm alanlarına yönelik bilgi ve tecrübe edinmelerine çok önem verilirdi (Akpınar, 2006: 57). Çırak Okullarından beklenen sadece teknik bilgi ve beceriye sahip iş gücü yetiştirmek değil aynı zamanda iktisadi bağımsızlık sorununun farkında ve bilincinde olan ve bunun sürdürülmesinde önemli bir rol üstlenecek olan sanayi ordusunun yaratılmasına da katkı sağlamalarıydı. Bu kapsamda okuma-yazma kurslarının yanında Çırak Okullarında milli değerlerin kazandırılması için yurttaşlık bilgisi dersleri de veriliyordu.

1947 yılında Kağıt Fabrikası bünyesindeki Çırak Okulu'nun "Selüloz Sanat Okulu" ismi ile özel bir okul haline getirilmek istendiği öğrenilmiş ve aynı yıl çıkan Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Raporunda bu konuya sıcak bakılmadığı belirtilmiştir (1947: 20):

> "...İzmit'te bir sanat enstitüsü mevcuttur. Civarında sanat enstitüsü açılan bazı iktisadi devlet teşekkülleri bu kursları, talebeleri enstitüye yerleştirmek suretiyle kaldırmak yolunu tercih etmektedirler. Gerçekten, bu talebeleri Müesseseye karşı taahhütleri baki kalmak üzere sanat enstitülerine verilmesi mümkündür. İzmit Sanat Enstitüsüne bir kağıtçılık şubesinin ilave ettirilmesi

[34] Vurgu bana aittir.

ve öğrencilere tatilde staj gördürülerek Müessesenin muhtelif esas ve tali işletmelerinin özelliklerinin öğretilmesi temin edilebilir. Bu suretle kursun istilzam ettiği kadro ve masrafların bir kısmından Müessesece şimdiden tasarruf imkanı da sağlanabilecektir."

İdare Komitesi bu karara uymayarak 3 Eylül 1948 tarih ve 151 sayılı kararla her yıl 20 öğrenci alınarak okulun dört yıl daha sürdürülmesine karar vermiştir. 1948 yılı Başvekalet Umumi Murakabe Heyeti Raporu'nda ise bu kursun 3457[35] sayılı kanun kapsamı dışında olduğunu ve "Selüloz Sanayi Müessesinin de bu kanunlarla güdülen prensibin dışında kalamıyacağı" ifade edilerek yukarıdaki kararın uygulanması yönünde görüş belirtilmiştir (BUMHR, 1948: 14). Bu baskılar karşısında 1950 senesinde okula öğrenci alınmayarak, 1950-1951 ders yılı sonunda okulun kapatılmasına karar verilmiştir. Çırak Okulları 1960-61 eğitim-öğretim yılında Yönetim Kurulu kararıyla Etüd, Proje ve Organizasyon Müdürlüğü bünyesinde yeniden öğretime açılmıştır (Kocabaşoğlu, 1999: 257).

3.4.3. Müessese Adına Yurtiçi ve Yurtdışında Öğrenim Görenler

Sümerbank, fabrikalarını nitelikli elemanlarla güçlendirmek ve gelecekte yeni açılacak fabrikaların çalışan ihtiyacını karşılamak amacıyla yurtiçinde ve yurtdışında çeşitli branşlarda öğrenciler okutturulmakta ve eğitimini tamamlayanlar işletmelere dağıtılmaktaydı. Sümerbank Yasası gereğince öğrenci yetiştirme görevi Banka Yönetim Kurulundaydı. Ancak banka bu yetkiyi işletmelerle iyi bir eşgüdüm sağlamadan kullanıyordu. Bu konu 1947 yılında Sümerbank Yönetim Meclisi tarafından beş yıllık bir plana bağlandı (BUMHR, 1948: 20).

"Çalışmakta olan elemanlar[ımız]dan bazılarının tecrübe ve bilgilerini artırmak, muayyen branşlarda kendilerini ihtisas sahibi kılmak maksadiyle yabancı memleketlere gönderilmesi ve yeni tesisler[imiz] için yetiştirilmesi" ni amaçlayan bu uygulamalar 1940'lı yılların ortalarında itibaren İzmit Kağıt Fabrikasında da hayata

[35] 3457 Sayılı Sınaî Müesseselerde Ve Maden Ocakların Da Meslekî Kurslar Açılmasına Dair Kanun. Kabul Tarihi: 17 Haziran 1938, Yürürlük Tarihi: 28 Haziran 1938. Resmi Gazete, 28 Haziran 1938.

geçmeye başladı (SEKA Postası, 1 Ocak 1957). İzmit Kağıt Fabrikasında 1946-1952 yılları arasında yurtiçi ve yurtdışında öğrenim gören ya da öğrenim görmesi planlanan öğrencilerin durumu aşağıdaki tabloda görüldüğü gibiydi (Tablo 13):

Tablo 13: 1946-1947 Yıllarında Yurtiçi ve Yurtdışında Eğitim Gören ve 1948-1952 Yılları Arası Eğitim Görmesi Planlanan Öğrenciler (1946-1952)

	1946			1947			1948			1949-52		
Öğrenim Derecesi	Yi	Yd	Top	Yi	Yd	Top	Yi	Yd	Top	Yi	Yd	Top
Yüksek Okul ve Fakülte	2	-	2	5	-	5	6	2	8	12	11	23
Orta Teknik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	11
Teknik Okul (Lise)	1	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Sanat Enstitüleri	2	-	2	1	-	1	1	-	1	5	-	5
Toplam	5	-	5	6	1	7	7	2	9	17	22	39

Yi: Yurtiçi, Yd: Yurtdışı, Top: Toplam

Kaynak: BUMH 1947 Yılı Raporu, s.20.

Tablodan anlaşılacağı üzere 1946 ve 1947 yıllarında İzmit Kağıt Fabrikasına yurtdışında muhtelif branşlarda eğitim almış 12 kişi gelmişti. 1948 yılında 9 kişi daha gelecek ve 1952 yılı sonuna kadar geleceklerin sayısı 48 kişi olarak planlanmıştı. 1945 senesi BUMH Raporundan, yurtdışına eğitim almak için gidenlerin ağırlıklı olarak Almanya, Finlandiya ve İsviçre'ye gönderildiklerini öğreniyoruz (BUMHR, 1946: 8).

Sümerbank bünyesinde çalışan işçi ve memurların eğitim haricinde staj için yurtdışına gitme imkanları da vardı. En çok bir yıl sürecek olan bu staj vazifesi için en az üç yıl Sümerbank topluluğunda çalışmış olmak ve banka ve müesseselerinin çalışma alanlarına benzer işlerde çalışma şartı getirilmişti. Staj yapacak kişiler sınavla seçilecekti ama buna ek olarak seçilecek kişinin karakteri, iş kabiliyeti, iş ve iş yerine bağlılığı, genel sağlığı ve lisan bilgisi özelliklerine de bakılacaktı.[36]

1953-1954 arasında "yeni tesislerden 3. Kağıt Oluklu Mukavva ve Çimento torba tesislerinin teknik hususiyetlerini öğrenmek üzere" fabrikadan iki ekip halinde

[36] Sümerbank Personelinin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği. 26.4.1946.

12 teknisyen ve usta 2 ay staj yapmak üzere Almanya'ya gönderilmişti (SEKA Postası, 1 Ocak 1957). Teknisyen Fahri Orsoy başkanlığındaki Bülent Öget, Refet Sözer, Zihni Telseren, Vahit Sekendiz, Cevdet Bulut ve Sabahattin İstanbullu'nun oluşturduğu birinci ekip Oluklu Mukavva ve Kutu Tesisi için Hamburg'da Werner H. K. Peters'e gönderilmişti. Teknisyen Akim Uzun başkanlığındaki Necdet Seval, Ulvi Akalın, Osman Toğuşlu ve Recep Özbil'in oluşturduğu ikinci ekip ise Krefeld'de Ervin Behn Verpackungsbedörf G. M. B. H'ye gönderilmişti.

Fotoğraf 7: Krefeld'de stajda bulunan İzmit Kağıt Fabrikası çalışanları Fabrika Müdürü Dr. Karl Schacht ve İşletme Şefi Herr Klausmeier ile beraber.
Kaynak: SEKA Postası, 1 Ocak 1957.

Yine 1955 senesinde Kağıt ve Selüloz Fabrikasının teknisyen ihtiyacını karşılamak üzere Almanya'ya iki kafile halinde gönderilmek üzere 12 kişilik bir ekip seçilmişti. 23 aday arasından imtihanla seçilen bu ekip Münih'teki Oskar V. Miller Politeknikum'da dört sömestrlik selüloz ve kağıtçılık şubesinde tahsil ve staj göreceklerdi. Cevat Sezgin, İskender Çınar, İlyas Deveci, Remzi Erenay, Yaşar Özdemir ve Yaşar Kansu'nun oluşturduğu ilk kafile 26 Ekim 1955 tarihinde ilk sömestrlerine başlamışlardı (SEKA Postası, 1 Ocak 1957). Akim Uzun, Hüseyin Soytörk, Ekrem Adıyaman, Sedat Ansen, Ali Tezcan ve Nusret Çoker'in oluşturduğu

ikinci ekip ise 30 Kasım 1957 tarihinde başlayacak ve iki yıl sürecek tahsilleri için Almanya'ya gitmişlerdir (SEKA Postası, 1 Şubat 1957).

Fotoğraf 8: Umum Müdürü Enver Atafrat Münih Seyahatinde Tahsilde Bulunan İzmit Kağıt Fabrikası Çalışanları İle Beraber.
Kaynak: SEKA Postası, 1 Ocak 1957.

SEKA'daki eğitim faaliyetleri sadece Sümerbank'ın belirlediği çerçeve içinde ilerlemiyordu. 1 Ocak 1958 tarihli *SEKA Postası* gazetesinden Umum Müdür Enver Atafrat'ın girişimiyle SEKA'da ücretsiz bir İngilizce kursu açılacağını öğreniyoruz. Memur ve işçilere yönelik açılan bu kurs Salı ve Perşembe günleri işletme raportörü Mithat Çetecioğlu tarafından verilecekti. Fabrika çalışanlarının "yoğun ilgisine mazhar olan" kursun altı ay sürecek ilk evresi 215 kişilik sınıf mevcuduyla 7 Ocak 1958'de SEKA sinema salonunda başladı (SEKA Postası, 15 Ocak 1958).

SEKA aynı zamanda imkan verdiği fabrika ziyaretleri ile İstanbul başta olmak üzere pek çok ilden gelen lise öğrencilerinin kağıt makineleri ve kağıt üretimi süreci hakkında bilgi sahibi olmalarına yardımcı oluyordu. Fabrika, özellikle teknik lise öğrencileri için ziyaretlerinde dersleri ile ilgili tetkikler yaptıkları, sorular sordukları ve süreci yerinde inceledikleri bir saha olarak oldukça dikkat çekiciydi (SEKA Postası, 15 Nisan 1958).

KİT'lerin eğitim programları, sadece bu kurumlar için değil özel sektör üzerinde de önemli bir etkiye sahipti. Bu eğitim programları aracılığıyla yetişen her düzeydeki nitelikli çalışanlar, ileriki zamanlarda sadece devlete ait sanayi kuruluşlarının değil, özel kesime ait sanayi kuruluşlarının da eleman ihtiyacını karşılayacaktı. Bu anlamda Kamu İktisadi Teşekküllerinin mesleki eğitim süreci Türkiye'de sanayiye uygun işgücünün yetişmesi anlamında önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan bu mesleki eğitim kursları her işletmenin ihtiyacına göre farklılıklar göstermekle birlikte eğitimler yalnızca iş hayatına dair eğitim öğretimi kapsamıyordu. Cumhuriyet kadroları için bir iktisadi teşekkülden fazlası olan Sümerbank'ın bu eğitimler aracılığıyla, işçilerin gerek mesleki gerekse sosyal, kültürel gelişimleri sağlanırken aynı anda milli duyguların kazandırılmasında da önemli bir rol oynadığı açıktır. Sanayi ve eğitim arasındaki ilişki bir yandan üretime uygun kalifiye ve düzenli bir işgücü yaratılmasını sağlarken diğer yönüyle insancıl ideallerin gerçekleştirilmesiyle ortak bir ulus bilinci ve modernleşmenin inşa edilmesine de katkı sağlıyordu. Bu sürecin aynı zamanda işçileşme sürecini hızlandırdığının ve kurumsal aidiyeti güçlendirdiğinin de altını çizmek gerekir. Bu noktada Katznelson'un sınıf oluşum kuramının birinci aşamasında kalkınma ve işçileşme süreçlerinde devletin rolüne yaptığı vurgu önem kazanır. Türkiye'de devletin hem işveren hem de üretim sürecinin planlayıcısı olarak hayata geçirdiği uygulamalar kendine özgü bir kapitalist gelişme biçiminin ortaya çıkmasını sağlarken ihtiyaç duyulan işgücü ve insan kaynağının yaratılması yönünde de oldukça etkiliydi.

3.5. Çalışma Koşulları

3.5.1. Ücretler ve Prim Sistemi

1936 senesinde fabrikada toplam çalışan sayısı 547 idi. Bunun 28'ini yabancı uyruklu uzman ve işçiler oluşturuyordu. Fabrikanın kuruluşu ve sonraki dönemde de yabancı uyruklu çalışanlar istihdam edilmeye devam etti. Yabancı usta ve işçilere, Türk usta ve işçilere göre daha fazla ücret ödeniyordu. İsveç kökenli bir kağıt mühendisi olan Ernst Elgerus'un 1 Haziran 1935 tarihinde 350 lira maaşla kağıt

fabrikasında teknik şef olarak çalışmaya başladığını öğreniyoruz.[37] Fabrika müdürü Mehmet Ali Kağıtçı'nın Sümerbank bünyesine dahil olduğu 1934 yılında 350 lira maaşla başladığını ve 1936-1940 yılları arasında 450 lira maaş aldığını düşünürsek, yabancı uyruklu çalışanlara oldukça yüksek ücretler ödendiğini söyleyebiliriz.

Kağıt Fabrikasının kuruluşunu takip eden dönemde çalışma ve ücret rejimine ilişkin bilgi edinebildiğimiz en erken tarih 1938 yılıdır. 1938 yılında fabrikada uygulanacak bir dahili talimatname yürürlüğe girmiş ve ücret ve çalışma rejimine ilişkin düzenlemelere yer vermiştir.[38] İlk dikkat çeken fabrikanın farklı bölümlerinde farklı ücretlendirme biçimlerinin olduğudur. Tefrik salonu, ambalaj marangozhanesi ve ambalaj dairesinde parça başına ücret verilirken, fabrikanın diğer dairelerinde çalışan işçilere gündelik hesabı ile ücret veriliyordu (madde 11). Ücretlerin ödeme zamanı ve ödeme şekline ilişkin olan maddede, işçilerin çalıştıkları aya ait kazançlarını takip eden ayın en geç on beşinci gününe kadar işyeri veznesinde ve iş saatlerinde ödeneceği belirtiliyordu (madde 12). Talimatname avans konusu ile ilgili de düzenleme yaparak, fabrika müdürlüğünün ayda bir defa ve gelecek ayın kazancından tek seferde tahsil edilmek üzere, ayın ortasında işçilere yapılan iş oranında avans verebilmesini olanaklı hale getirmişti (madde 12). Talimatnamede yer alan bir başka düzenleme fazla sürelerle çalışma ve fazla sürelerle çalışma ücretine ilişkin hususlardı. Buna göre 9. madde bütün işçilerin gerekli hallerde fazla saatle çalışmayı önceden kabul ettiğini söylüyordu. Fazla çalışma ücreti ise normal çalışma ücretinin saat başına düşen miktarına iş dairesi bölge amirliğinin onayı ile belirlenecek yasal miktarda zamlar yapılarak ödenecekti (madde 13).

Ücretlerle ilgili bu genel düzenlemeler fabrikanın ilk yıllarında uygulanan ücret rejimine ilişkin kabaca bir fikir sahibi olmamızı sağlar. Fabrikanın ilk dokuz yılına ait ücret miktarlarına ilişkin bir seri oluşturacak verilere sahip değiliz. Ancak bu yıllarda işe girmiş işçilere ait sicil kartlarından -sınırlı sayıda da olsa- fabrikanın ilk dokuz yılına ait ücretler hakkında bir fikir edinmek mümkün olabilir. 1945 yılı itibariyle ise BUMH Raporlarından faydalanarak bir ücret serisi çıkarmak mümkün olmuştur. Tablo 14'de dönemle ilgili veriler genel ücret serileriyle karşılaştırmalı bir şekilde

[37] SEKA Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Merkezi Arşivi, Ernst Elgerus'a ait sicil dosyası.
[38] Sümerbank Kağıt ve Karton Fabrikasında Tatbik Edilecek Dahili Talimatname, 1938.

sunulmuştur:

Tablo 14: 1036-1960 Yılları Arasında İzmit Kağıt ve Karton Fabrikasında Ücretler (Kuruş /Gün)

Yıllar	1936- 1945 İşçi Sicil Kartlarına Göre İzmit Kağıt ve Karton Fabrikasındaki Günlük Ortalama Ücret*	1945-1960 BUMH Raporlarına Göre Günlük ortalama Ücret**	Türkiye'de ortalama işçi ücretleri***	Sümerbank mensucat ortalama ücretleri****
1936	276	-	-	-
1937	288	-	-	-
1938	176	-	136	120
1939	-	-	152	120
1940	-	-	167	130
1941	242	-	183	139
1942	-	-	198	221
1943	301	-	214	223
1944	198	-	238	292
1945	245	-	263	332
1946	-	280	287	362
1947	-	436	311	425
1948	-	453	335	428
1949	-	520	360	450
1950	-	543	384	480
1951	-	603	462	552
1952	-	673	517	602
1953	-	743	550	649
1954	-	836	624	780
1955	-	943	721	-
1956	-	1153	824	-
1957	-	1310	922	-
1958	-	1523	1090	-
1959	-	2010	1328	-
1960	-	2293	1446	-

Kaynak: *1936-1945 yılları arasında ulaşabildiğimiz işçi sicil kartları çoğunlukla masura dairesi çalışanlarına (akort ücret alan) ait ve çok sınırlı olduğundan genel bir ortalama ücret seviyesinden çok bir grup işçi için örnek ücret seviyesi olarak düşünülmelidir.
** 1945-1960 BUMHR; Kocabaşoğlu vd., 1999: 430.
***Makal, 2002(a): 424-426.
****Makal, 1999: 437.

1936-1940 yılları arası dönemde işçilerin ortalama ücretlerinin günlük 60 ila 100 kuruş arasında olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, bu yıllara ait elimizde bulunan sicil kartları ağırlıklı olarak masura dairesinde çalışan işçilere aittir. Masura dairesi fabrikada parça başına ücret verilen bölümlerdendir. Bu nedenle işçilerin ücretleri hem diğer bölümlerdekinden yüksek hem de birbirinden oldukça farklıdır. Örneğin 1938 yılında ikmal salonunda işe başlayan Şerife Pekcan 176 kuruş yevmiye alırken, 1936

yılında masura dairesinde işe başlayan Mehmet Şener'in yevmiyesi 276 kuruş; yine 1937 yılında masura dairesinde işe başlayan Nadire Demirağ'ın yevmiyesi ise 288 kuruştur. 1938 yılı için Türkiye'de ortalama işçi yevmiyelerinin 136 kuruş, İstanbul ortalamasının ise 122 kuruş olarak hesaplandığını düşündüğümüzde, kağıt fabrikası ücret ortalamasının düşük, masura dairesi çalışanlarının ücretlerinin ise ortalamanın oldukça üstünde olduğunu söyleyebiliriz (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 13). Hasan Akar 1937 yılında masura dairesinde aldığı 648 kuruş yevmiye ile sicil kartlarında karşılaştığımız en yüksek ücret alan kişidir. Nitekim bu işçinin dosyasından çıkan bir raporda "zarf imali sırasında gösterdiği üstün çabadan dolayı" teşvik edilmesi amaçlı 25 lira ikramiye alması için Matbaa Şefi tarafından Kağıt İşletme Şefliğine bir yazı yazılmıştır (SEKA Fabrikası Arşivi, İşçi Sicil Dosyaları: Hasan Akar). Buradan fabrikadaki fazla üretimin ilk yıllarda idarenin takdiriyle de olsa primlerle teşvik edildiğini söyleyebiliriz. O dönem birçok işletme verimlilik arayışıyla parça başı ücret ödeme sistemine yöneliyordu. Bu yöntem bir teşvik sistemi olarak görülüyor aynı zamanda primlerle de destekleniyordu. 19. yüzyıl İngiltere'sinde fabrika yasalarıyla sınırlanan çalışma süreleri ile bu yasa kapsamındaki işyerlerinde parça başı ücretin genel kural haline geldiğini söyleyen Marx, "buralarda sermaye, işgücünün verimini ancak emeği yoğunlaştırarak artırabiliyordu" diye yazmıştı (Aktaran: Koçak, 2012: 24). Türkiye'de de 1936 tarihinde çıkarılan ve 1937 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu ile haftalık çalışma süresi 48 saat ile sınırlanınca, işyerlerinin verimliliği artırmanın bir aracı olarak akort sisteme yöneldiği görülür (Koçak, 2012: 24).

Fabrikanın ilk yıllarına ait ücret oranlarına ilişkin bir fikir edinmek adına 1941 yılında masura dairesinde çalışan işçilerin sicil kartlarından aldıkları günlük ücretlere baktığımızda ortalama 242 kuruş; 1943 yılı için ise ortalama 301 kuruştur. Sicil kartlarından tespit edebildiğimiz bir diğer konu kadın-erkek işçiler arasındaki ücret farkıdır. Kadın işçiler parça başı işlerde de diğer bölümlerde de erkek işçilere göre daha az ücret almaktadır (SEKA Fabrikası Arşivi, İşçi Sicil Dosyaları). 1941 yılı BUMH Raporunda, işgücü devri sorunundan bahsederken Kağıt Fabrikasındaki ücretlerin İzmit ve civarındaki diğer fabrikalardan daha düşük olduğu ifade edilir.

Fabrikada 1942 yılından itibaren nitelikli ve bol üretim amacını gerçekleştirmek için kronometraj ve nitelik esasına dayanan "fazla üretim primi" uygulanmaya başlanmıştır. Böylece yukarıda Hasan Akar isimli işçinin örneğinde gördüğümüz idarenin takdirine bağlı teşvik primi artık bir işyeri kuralı haline gelmiştir. Bu prim 1945 yılında, taşlı değirmenlerde, silolarda, hollanderlerde, kağıt ve karton makinelerinde çalışan işçi ve ustalara da uygulanmaya başlamıştı (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 13).

Müessesedeki ücret rejimi esas itibariyle "zaman-ücret" rejimi idi. Ancak önceleri yalnızca ikmal dairesinin bazı kısımlarında tatbik edilen primli zaman ücret sistemi 1945'te kaldırılmış bunun yerine iş-zaman sistemi getirilerek uygulanma sahası genişletilmiştir. Kağıt tefrik salonu (gönye, sayma, paketleme işleri), tali makineler (zarf, bilet, masura, kese kağıdı işleri), krep kağıdı (katlama, paketleme, sandıklama işleri) ve ambalaj marangozhanesi bu rejime tabi tutulmuştur (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 12). 1945 senesinde fabrikada işe başlayan Nasut Kayalı'nın söyledikleri tabi oldukları ücret rejiminin yönetim tarafından nasıl görüldüğünü çarpıcı bir biçimde ortaya koyması bakımından kıymetlidir (Akgüner ve Bilecen, 2012):

> "Fabrikada krep kağıdı büküyorum. 500 tane bükersen bir yevmiyedir. Ben 1000 tane büküyorum. İki yevmiye alıyorum. Bana bir elbise, bir ayakkabı, bir yemek veriyor ama ben iki kişilik iş yapıyorum. Müdürümün de işine geliyor. Fabrikanın da menfaatine."

Bu örnek Buroway'in tarif ettiği işyerinde hegemonyanın oluşturulması için sürekli üretilmesine ihtiyaç duyulan rıza mekanizmalarından biridir. Bir oyun gibi düzenlenen çalışma "kim daha fazla üretecek" oyunuyla işçileri yönetimin kurallarını benimsemeye yöneltmiştir.

1940'lı yılların başında Müessesedeki ortalama ücret seviyesi İzmit ve çevresindeki resmi ve özel fabrikalardaki ücret seviyesine göre biraz daha düşüktü. Fabrikanın ilk dokuz yılına ait ücret miktarlarına ilişkin elimizde net veriler olmasa da 1941-1945 yılları arasında ücretlerin, çalışanların büyük kısmı için yeterli düzeyde

olmadığını söylemek mümkündür (Kocabaşoğlu, 1996: 145-147). Savaş yıllarının da etkisiyle daha da kötüleşen ücretler savaş sonrası toparlanmaya başlamıştı. 1946 yılında kağıt fabrikasında ortalama saat ücreti 35 kuruş, ortalama yevmiye 280 kuruş iken İstanbul Mensucat Sanayii kamu kesiminde 362 kuruş olan ortalama yevmiye özel sektörde 310 kuruş idi (Makal, 2007: 132-133). Aynı yıl, İzmit kağıt fabrikasında mevcut işçi kadrosunun yaklaşık yüzde 71'i 200-500 kuruşluk günlük ücret grubunda yer alırken, yüzde 27'si 48-176 kuruşluk yevmiye grubunda yer alıyor ve günlük ücreti 520-800 kuruş olanlar ise toplamın ancak yüzde 1'ini oluşturuyordu (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 11). Ancak işçilere yapılan ödemeler bu nakdi ücretlerle sınırlı değildi. Bunlara ek olarak pahalılık zammı, primler, sosyal ücretler (ücretli izin ve doğum yardımı), bedelsiz yemek, bedelsiz giyim eşyası, barındırma masrafları gibi çeşitli sebeplerle verilen zamlar ve ayni yardımlar mevcuttu. Bunlar da hesaba katıldığında ortalama saat ücreti 44.12 kuruş, günlük yevmiye 352,96 kuruşa çıkmaktaydı (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 11).

Fabrika çalışanlarından Fikret Necati, aldıkları ücretin kıyaslandığında düşük olduğunu ancak özellikle birinci kuşak işçilerin toprakla bağının güçlü olmasının bu durumu tolere ettiğini söylüyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012). Köyle bağı devam etmekte olan işçilerin bir yandan ücret dışında topraktan maddi destek sağlaması diğer taraftan "burası olmazsa orası var" düşüncesi, fabrika ile kuvvetli bağlar kurulamaması ve buna bağlı olarak ileride ayrıntılı olarak değineceğimiz yüksek işgücü devri ile sonuçlanıyordu. Bu nedenle ayni ve nakdi ücretlerde iyileştirme yapılması işçileri kalıcı hale getirmek için her zaman alınması gereken önlemlerin başında geliyordu. İşçilere emeklerinin karşılığı olarak yalnızca nakdi ödeme yapmakla yetinmeyip pek çok alanda geniş olanaklar sunmak yeni gelişen Türkiye sanayisi için zorlayıcı olmakla beraber bir zorunluluktu da. İşçilere sadece nakdi ücret verildiğinde gıda, barınma, giyim başta olmak üzere en temel ihtiyaçlarını bile karşılamakta güçlük çektikleri görülmüştü (Sümerbank, 1945: 37). Çalışma Bakanı Sadi Irmak 1947 yılında düzenlenen Uluslararası Çalışma Konferansı'nda yaptığı konuşmada devlet sanayiinde çalışanların sahip oldukları sosyal haklardan bahsederken, bu olanakların Türkiye şartlarında taşıdığı önemin altını çizmiş ve özellikle Sümerbank fabrikalarının sosyal alandaki bu "ilerici" yapısının özel sanayi işletmelerine de öncü ve örnek olması için bakanlığın çalışmalar yaptığını ifade etmiştir (Çalışma, 1947: 22-23).

Memurların durumu işçilere göre biraz daha iyi durumdaydı. 1946 yılında cari fiyatlarla 181 lira olan memur maaşı ortalaması, 84 lira olan işçi ücretinin iki katından fazlaydı. 1947 yılında memur maaşları bir önceki yıla göre yüzde 35 dolaylarında artırılırken işçi ücretleri de bir önceki yıla göre yaklaşık yüzde 20'lik bir artış göstermişti. Bir işçinin aylık ortalama ücreti geçen yıla nazaran 21 lira artışla 131 lira olmuştu. Bunun yüzde 73'ünü nakdi ücretler, yüzde 18'ini ayni yardımlar, yüzde 8'ini de diğer sosyal yardımları oluşturuyordu (BUMH 1947 Yılı Raporu, 1948: 17).

Ortalama ücretler, Müessesenin farklı birimlerinde değişiklik gösterebiliyordu. Ortalama ücret nakdi ve ayni olmak üzere işçiye yapılan tüm masrafların hesaplanmasıyla belirleniyordu ve bu ücret 1945 yılında, santral dairesinde çalışanlar için en yüksekti. Arkasından klor fabrikası, atölyeler, idare-ambarlar ve kağıt hazırlama ve ikmal dairesi geliyordu (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 12). 1946 senesinde işçi aylık kazançlarında önemli bir yer tutan üretim teşvik priminin hala Sümerbank'ın diğer fabrikalarında uygulanmıyor oluşu kağıt fabrikası işçilerini avantajlı konuma getiriyordu (BUMH 1947 Yılı Raporu, 1948: 17).

1948 yılında Sümerbank bünyesinde "işçileri teşvik ve bu suretle işçilerin verimini ve mamullerin evsafını yükseltmek" gayesiyle Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği çıkarılmıştı. Buna göre 15. kıdem yılını dolduranlara son aldıkları ücretin 2 aylığı tutarında, 25. kıdem yılını dolduranlara son aldıkları ücretin 3 aylığı tutarında ve 35. kıdem yılını dolduranlara son aldıkları ücretin 4 aylığı tutarında kıdemli işçi primi ödenecekti (Sümerbank, 1948: 3). Bu uygulama işçilerin fabrikaya bağlılığını artırarak, daimi bir işgücü oluşturulmasına katkı sağlayacak bir adımdı.

1950'li yıllarda çalışanların ücret yönünden yaşadığı bazı sıkıntılar devam etmekteydi. Bunlardan en önemlisi ücret skalası belirlenirken, işin ve görev yerinin ağırlığına, sorumluluğuna ve özelliğine göre farklılaşmış bir ücret yapısının olmamasıydı. Mevcut bütün iş ve görevler için aynı ücret hesaplaması yapılıyordu. Terfilerde de nitelik esasına gerektiği kadar önem gösterilmediği rapor edilmişti. Bu gibi durumlar uygulamada adaletsizlik yaratarak işçinin "mesleğinde ilerleme çabalarını azalttığı" gerekçesiyle denetleme raporlarında eleştiriliyordu (BUMH, 1950

Yılı Raporu: 15). Diğer bir sorun ise çocuk ve kadınların Sümerbank tarafından hesaplanmış saatlik 25 kuruş asgari ücretin altında gündelik alıyor olmasıydı. İş Kanunu hükümleri gereği 1 Ağustos 1951 yılında yürürlüğe giren asgari ücret talimatnamesi ile bu durum bir miktar düzeltilmişti (BUMH, 1950 Yılı Raporu: 16).

1956 yılında işçiler için 507 kuruş olan ortalama günlük çıplak ücret, sosyal yardımlar dahil edildiğinde 982 kuruşa çıkıyordu. 1957 senesi için aynı ücretler 509 ve 1019; 1958 senesi için 596 ve bin 188; 1959 senesi için 778 ve bin 575; 1960 senesi için 846 ve bin 692 kuruş olarak hesaplanmıştır. 1956-1960 tarihleri arasında sırasıyla bin 890, bin 807, bin 866, 2 bin 10 ve 2 bin 25 kuruş olarak hesaplanan ortalama günlük gerçek ücretler ise Türkiye ortalamasının aksine ortalama günlük nominal ücretlerden daha yüksektir.[39]

Başlangıçtan beri primli bir ücret sistemi uygulanan fabrikada 1956-1963 arası dönemde uygulanan terfi ve prim sisteminin çerçevesi bazı kurallarla belirlenmişti.[40] Buna göre tekniker ve teknisyenler, ustabaşılar, mütehassıs ustalar ve işçiler için saptanmış belli cetveller üzerinde normal derece terfi sistemi bulunmaktaydı. Derece terfii liyakat takdirine göre yapılmakta, 120 puan üzerinden 100 puan alan her kişi terfiye hak kazanmaktaydı. Prim sistemi ise "toplu üretim teşvik primi" olarak adlandırılıyordu. Bu sisteme göre işveren üretim miktarı ölçüsünde tüm işçilere prim veriyordu. Makina arkası üretim 6 aylık dönemler için 50 bin tonu geçtiği takdirde işçiler prim almaya hak kazanıyordu. Aşağıdaki tabloda üretim miktarına bağlı prim oranları verilmiştir:[41]

[39] "Kağıt Sanayiinde Ücret Sistemlerinin İşgücü Verim Artışını Özendirici Nitelikleri", Elektroşimi İşçileri Sendikası Raporu. Tarih Vakfı Arşivi; Türkiye'de 1951-1963 yılları arasında İşçi Sigortaları kurumuna tabi sigortalıların nominal ve gerçek ücret ortalamaları için bkz. Makal, 2002(a): 426.
[40] "Kağıt Sanayiinde...", Elektroşimi İşçileri Sendikası Raporu.
[41] "Kağıt Sanayiinde...", Elektroşimi İşçileri Sendikası Raporu.

Tablo 15:1956-1963 Yılları Arasında Üretim Miktarına Bağlı Teşvik Primi Miktarları

Üretim / Ton	Ödenecek Toplam Prim Miktarı (Brüt/kuruş)
50.000 ile 50.999	100.000
51.000 ile 52.999	150.000
52.000 ile 52.999	250.000
53.000 ile 53.999	400.000
54.000 ile 54.999	550.000
55.000 ve üstü	700.000

Özendirici kazanç olarak adlandırılan primlerin işçi ücretlerine oranı 1956 yılında yüzde 11.88 iken, 1957'de yüzde 15.05, 1958'de yüzde 14.77, 1959'da yüzde 11.99 ve 1960'ta yüzde 11.21 olarak hesaplanmıştı.[42] İşçi kazançlarında azımsanmayacak bir orana sahip olan primler, emek verimliliği üzerinde olumlu bir etki de yaratıyordu.

1940'lı yılların ortalarından itibaren, savaş ortamının da yarattığı olumsuz koşullara rağmen eğitim, barınma, sağlık, beslenme vb. konularda diğer Sümerbank fabrikalarına da paralel olarak Selüloz Sanayi Müessesesinde olumlu gelişmeler kaydedildi. 1945 yılında işçi başına yapılan nakdi, ayni ve yasal yükümlülükleri yerine getirmek için yapılan harcamalar içinde nakdi ücretin payı yüzde 79, yedirme, giydirme, barınmayı kapsayan ayni harcamaların payı yüzde 17, sağlık, eğitim vb. harcamaların payı da yüzde 3.5 civarındaydı (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 17). Genel olarak düşük olan ücretin diğer katkılarla telafi edilmeye çalışıldığı ve bu yolla işçilerin aidiyetlerinin artırılması konusuna önem verildiği görülmektedir.

3.5.2. Çalışma Süreleri ve Vardiya Düzeni

Ücretler, bir diğer önemli çalışma koşulu olan çalışma süreleriyle de oldukça yakından ilişkilidir. İzmit Kağıt Fabrikasındaki çalışma sürelerine geçmeden önce

[42] "Kağıt Sanayiinde...", Elektroşimi İşçileri Sendikası Raporu.

dönemin konuyla ilgili hukuki altyapısı ve fiili durumdan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. 1936 tarihli İş Kanunu, haftalık çalışma süresinin 48 saat ve günde en çok sekiz saat olarak belirlemişti. Fazla çalışma süresi günde üç saat ile sınırlanmıştı ve seferberlik durumlarında günlük çalışma süresi "işçinin azami çalışma kabiliyetine çıkarılabilecek"ti. Milli Korunma Kanunu'nda[43] 30.1.1942 tarihinde yapılan değişiklikle, maden işlerinde gece ve gündüz çalışma sürelerinin üçer saate kadar uzatılabilmesine imkan verilmiş ve 2.9.1942 tarihinde ise bu düzenleme yer üstü işleri için de genişletilmiştir (Makal, 2007: 196).

Çalışma süresinin günde en fazla sekiz saat olması kuralı üç vardiyalı fabrikalarda daha rahat uygulanırken, bir ya da iki vardiyalı fabrikalarda ise bu süre 8 ila 12 saat arasında değişiyordu. 1947'de ülkedeki sanayi bölgelerini gezerek işçilerin ve fabrikaların durumunu inceleyen Meclis Komisyonuna ait kapsamlı raporda Hasköy Tel Çivi ve Şakir Zümre Fabrikasında "kadın amelelerin 10 saat çalıştığı" belirtiliyordu.[44] Yine aynı raporda İstanbul'da bulunan Malta Oğulları Mensucat Fabrikasında mesainin 8-11 saat; Bursa Romenkal İpek Fabrikasında ise mesainin 12 saat devam ettiği rapor edilmişti. Akgöz'ün İstanbul Bakırköy Bez Fabrikası işçileriyle yaptığı görüşmelerden 1943 yılında mesainin 12-13 saatlere ulaştığını, üstelik fazla mesai ödemesi almamaları için işçilere 8 saat sonunda kart bastırıp çalıştırılmaya devam edildiklerini öğreniyoruz (2012: 109).

İzmit Kağıt Fabrikasındaki çalışma sürelerine ilişkin düzenlemeler hakkında bilgi edinebileceğimiz ilk kaynak 1938 tarihli Dahili Talimatname'dir. Dahili Talimatname'de 1936 tarihli İş Kanunu'na uygun olarak haftalık çalışma süresinin 48 saat olduğu belirtilmiş ve fabrikada uygulanacak vardiya sistemi ile ilgili bilgiler verilmiştir (5, 6, 7. maddeler). Talimatname fabrikada uygulanan iki farklı mesai türünden bahseder. Birincisi üç vardiyalı çalışma, diğeri ise yalnızca gündüzleri olmak

[43] Kabul Tarihi: 18.1.1940. Resmi Gazete: 26.1.1940, Sayı: 4417. 1940-45 döneminin en önemli iktisadi kanunu olan Milli Korunma Kanunu (MKK), "Fevkalade hallerde Devletin bünyesini iktisad ve milli müdafaa bakımında takviye maksadile" çıkarılmıştı. Bakanlar Kurulu'na geniş yetkiler veren bu yasa sayesinde iktisadi hayatın farklı alanlarına yönelik düzenlemeler yapıldı. MKK'nin çalışma İlişkileri açısından önemi, çalışanları koruyucu pek çok hükmü askıya almış ve İş Kanunu'nun birçok maddesinin uygulama olanağını ortadan kaldırmış olmasıdır. MKK'nin çalışma hayatına etkilerine ilişki detaylı bir değerlendirme için bkz: Makal, Ameleden İşçiye, ss.163-207.

[44] BCA, no.490.01/728.495.5. TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 tarihleri arasındaki araştırma gezilerine ilişkin rapor. s.19.

üzere tek vardiyalı çalışmadır (madde 6). Üç vardiya ile çalışılan bölümler mihaniki hamur, hamur hazırlama, kağıt ve karton imalatı, kazan ve türbün kaptaj daireleri idi. Gece ve gündüz çalışma sıraları haftadan haftaya değişen ve çalışma süreleri sekiz saat olan vardiyaların çalışma saatleri şu şekildeydi:

Tablo 16: Fabrikada Vardiya Başlangıç ve Bitiş Saatleri

Vardiya	Başladığı Saat	Bitirdiği Saat
I.	6	14
II.	14	22
III.	22	6

Sümerbank Kağıt ve Karton Fabrikasında Uygulanacak Dahili Talimatname, 1938: 5.

Fabrikanın diğer dairelerinde çalışan işçiler ise yalnızca gündüzleri olmak üzere tek vardiya çalışıyorlardı. Gündüz vardiyasının haftalık çalışma saatleri ise şöyleydi:

Tablo 17: Fabrikada Gündüz Vardiyasının Başlangıç ve Bitiş Saatleri

	Öğleden Önce		Öğleden Sonra	
	Başlama	Bitme	Başlama	Bitme
Pazartesi	7.30	12	13	17
Salı	7.30	12	13	17
Çarşamba	7.30	12	13	17.30
Perşembe	7.30	12	13	17
Cuma	7.30	12	13	17
Cumartesi	7.30	12.30	-	-

Sümerbank Kağıt ve Karton Fabrikasında Uygulanacak Dahili Talimatname, 1938: 5.

İşçilerin çalışma ve dinlenme süreleri İzmit Postanesinden ayarlanan saatle belirlenirdi (madde 10). İşçilerin mecburi dinlenmesine ilişkin talimatnamede yer alan 8.maddeye göre bir ekiple çalışan kısımlardaki işçilere öğle saati 12.00-13.00 arası bir saatlik; üç ekiple çalışan kısımlardaki işçilere ise her postanın mesai süresinin ortalama bir zamanında yarım saatlik dinlenme verilirdi (madde 8).

Sonraki yıllarda fabrikada tek vardiya ile çalışılan bazı bölümlerin iki vardiya ile çalışmaya başladığını ve böylece fabrikada toplamda üç farklı mesai türünün uygulandığını görüyoruz. Tamirhane ve ambarlar tek vardiya ile çalışmaya devam

ederken önceleri tek vardiya ile çalışan zarf, masura, bilet daireleri ve laboratuvarlar iki vardiyaya çıkmıştır (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 12).

3.5.3. İşçi Sağlığı ve Güvenliği Önlemlerinin Yetersizliği ve Yoğun İş Kazaları

Fabrikanın ilk yıllarında sanayi işçiliğine mesleki bilgi ve deneyim olarak uzak olan çalışanlar için diğer önemli bir mesele de iş kazalarıydı. İşçilerin yaralanma ve ölüm hallerinde kendilerine veya ailelerine tazminat güvencesi veren 27 haziran 1945 tarihli ve 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu'nun henüz kabul edilmediği yıllarda iş kazası geçiren işçiler ve ailelerinin durumu deyim yerindeyse fabrika idaresinin insafına kalıyordu. İzmit Kağıt Fabrikasının henüz resmi açılışının (6 Kasım 1936) yapılmadığı ancak faaliyetlerine başladığı dönemde iş kazaları ile ilgili haberler basında duyulmaya başlanmıştı. 18 Nisan 1936'da ilk kağıdını üreten fabrikada gerçekleşen iş kazası ve ölümler hakkındaki ilk bilgiyi 10 Temmuz 1936 tarihli *Kurun* gazetesinden öğreniyoruz. Haberde Faik isimli bir işçinin iş kazası geçirdiği ve fabrikada şimdiye kadar dört kişinin hayatını kaybettiği bilgisi veriliyordu. Bu kazaların nedenleri işçilerin henüz yeterli derecede tecrübeli ve ehliyetli olmamalarına bağlanmıştı. Aynı gazetenin ertesi günkü sayısında işçi Faik'in ölümü hakkında yapılan araştırma sonucu "kendi dikkatsizliği ve tedbirsizliği yüzünden can verdiğine karar verildiği" duyuruluyordu (Kurun, 11 Temmuz 1936).

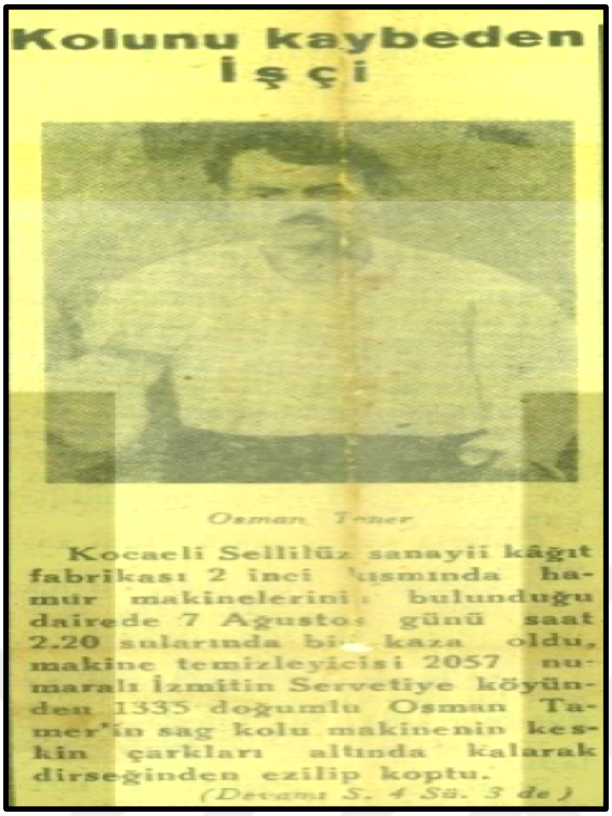
Fabrikanın ilk yıllarında mesleki bilgi ve tecrübesi henüz yeterli olmayan işçilerin geçirdiği iş kazalarında ve ölümlerde fabrika yönetiminin kazayı işçilerin "dikkatsizlik ve tedbirsizliğine" bağlayarak herhangi bir sorumluluk almaktan kaçındığını görüyoruz. İş kazası geçirerek ölen işçilerin ailelerine herhangi bir maddi destek sağlanıp sağlanmadığını bilmiyoruz. Ancak Nadire Demirağ isimli işçinin, 1936 yılında kafası makinada parçalanarak ölen kocasının yerine işe alınarak bir tür istihdam desteği sağlandığını söyleyebiliriz (SEKA Fabrikası Arşivi, İşçi Sicil Dosyaları: Nadire Demirağ). Henüz yasal olarak da sosyal güvencesi bulunmayan bu işçilerin içinde bulunduğu koşulları 1938-1939 yıllarında İzmit'te Kavalalı Tahir'in tütün istihsalinde çalışan Türkiye Komünist Partisi (TKP) üyesi İdris Erdinç (Şoför

İdris) anılarında şöyle anlatır: "O yıllar selüloz sanayinde iş kazaları nedeniyle işçiler arasında derin hoşnutsuzluklar vardı. Kolunu, bacağını kaybeden işçiler hiçbir haktan faydalanamıyordu. Karşılıksız olarak kapı dışarı ediliyordu. Bu işçileri savunacak, koruyacak bir örgütlenme de yoktu" (Akgül, 2004: 106). 1946 yılında Kağıt Fabrikasında tesviye tezgahında işe başlayan İdris Erdinç ilk iş olarak örgütlenme çalışmalarına başlamıştı. İşçileri sendika çatısı altında toplamak için yürüttüğü faaliyetlerden biri de iş kazası geçiren işçilerin, onlara sahip çıkacak örgütleri olmadığı için karşılıksız işten çıkarılarak nasıl yalnız bırakıldıklarını diğer işçilere anlatmaktı. Erdinç bu eylemi ne şekilde gerçekleştirdiklerini şöyle anlatıyordu (Akgül, 2004: 121):

> "Hafta sonu, o fabrikada çalışıp da sakat kalmış insanları gidip köylerinde buluyoruz. Kolu kopmuş, ayağı kopmuş. Karşılıksız dışarı atılmış. Hemen Salih resimlerini çekiyor onların. O resimleri alıp doğru İstanbul'a gidiyorum. Hemen beyannameleri basıyoruz. Altında sendikanın adresini yazıyoruz. 'İşçi sendikalarının altında toplanın. Yoksa akıbette bunun gibi olursunuz.'".

21 Eylül 1946 tarihli *Sendika* gazetesinde fotoğrafı yer alan ve haberini İdris Erdinç'in yaptığını düşündüğümüz iş kazası geçiren bir başka işçi de Osman Tamer'di. Sağ kolu makina çarklarına sıkışarak kopan Tamer 26 gün hastanede yattıktan sonra işe dönmek istemiş ama habere göre "sen işe yaramazsın" denilerek kaza günkü yarım yevmiyesi (131 kuruş) verilerek geri gönderilmiştir. Ustası İsmail'in daha makina durmadan bir an önce temizliğe başlaması için ısrar ettiği Tamer'in kaza raporunda işçinin kendi dikkatsizliği yüzünden olduğu yazılmıştır (Sendika, 1946):

> "Öteden beri biliriz ki, bu fabrika idaresi daima bu gibi kazalara ehemmiyet vermemektedir. Bu nevi kazaları ört bas ederek menfaati için işçiye dikkatsizdir damgasını vurdurur. Memnun ettiği ustalara da bunu ayrıca tasdik ettirir. Kocaeli selüloz sanayi kağıt fabrikası amelesinin yüzde elli kadarının hep bu sebeplerle parmakları kopuk ezik ve sıyrıktır."

Kolunu kaybeden İşçi

Osman Tamer

Kocaeli Sellilöz sanayii kâğıt fabrikası 2 inci kısmında hamur makinelerinin bulunduğu dairede 7 Ağustos günü saat 2.20 sularında bir kaza oldu, makine temizleyicisi 2057 numaralı İzmitin Servetiye köyünden 1335 doğumlu Osman Tamer'in sağ kolu makinenin keskin çarkları altında kalarak dirseğinden ezilip koptu.

(Devamı S. 4 Sü. 3 de)

Fotoğraf 9: Kolunu Kaybeden İşçi.
Kaynak: Sendika Gazetesi, 21 Eylül 1946, Sayı:4.

Şoför İdris'in yukarıda anlattıkları fabrikada işçilerin yaşadığı belirsizlik ve güvencesizliği anlamamız açısından kıymetlidir. 1949 yılında doktor raporuyla 6 ay süreyle hafif ve gündüz işlerinde çalıştırılması tavsiye edilen Mehmet Şener isimli işçi için Fabrika İşletme Şefliği, Personel Şefliği ve Matbaa amiri arasında geçen yazışmalardan, çalışamayacak durumda olan işçilerin akıbetinin birkaç yöneticinin ağzından çıkan sözlere göre keyfi bir biçimde belirlendiğini anlıyoruz (SEKA Fabrikası Arşivi, İşçi Sicil Dosyaları: Mehmet Şener). Personel Şefliği Mehmet Şener isimli işçinin doktor raporuna uygun olarak hafif ve gündüz işlerinde çalıştırılmasını önerirken, İşletme Şefliği işçinin masura dairesindeki hali hazırdaki işinin oldukça rahat olduğunu, üstelik o daire vardiya ile çalıştığından işçinin sadece gündüz çalıştırılamayacağını ve doktora sorularak eğer gerçekten işini yapmaya elverişli değilse işine son verilmesi gerektiği konusunda görüş bildirmişti. Matbaa amiri ise işçinin hastalığının eski iş kazası olduğunu ve iyi oluncaya kadar çalışmasa bile fabrikanın ona bakmakla yükümlü olduğunu söyler. İşçinin 1951 tarihine kadar çalışmaya devam ettiğini 1951 tarihli işten çıkarılma yazısıyla öğreniyoruz. Mehmet

Şener'in "daimi kısmi maluliyeti tahakkuk edilmiş" ve tazminatı ödenerek ilişiği kesilmişti.

Bu dönemde büyük kamu fabrikalarında iş kazası oranlarının korkutucu derecede yüksek olduğu söylenebilir. 1940 yılında yapılan bir araştırmaya göre Sümerbank fabrikalarında her işçi yılda altı kez hasta oluyor ve işçilerin yüzde 6'sı iş kazası geçiriyordu (Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat Raporu, 1940: 23). İzmit Kağıt Fabrikasında da iş kazası oranları Sümerbank fabrikaları ortalamasına benzer şekilde seyrediyordu. 1940'lı yıllara ait iş kazalarına ilişkin bir istatistiğe rastlamamış olsak da, fabrikada 1950'li yıllarda iş kazası geçiren işçilerin hasta olan işçilere oranı Sümerbank fabrikalarının 1940 yılı ortalaması civarındaydı. Kağıt Fabrikasında 1952 yılında viziteye çıkan 1420 işçinin 85'i (yüzde 6) iş kazası geçirmişti. Yine aynı yıl gerçekleşen 12 ölümden 3'ünün nedeni iş kazasıydı. 1953 yılında işçi sayısında bir önceki yıla göre önemli bir farklılık olmasa da viziteye çıkan işçi sayısı 3 bin 572'ye yükselmişti. Bu işçiler arasında iş kazası geçirenlerin sayısı 165'ti. 1953 yılında hastalık ve kaza sayısındaki artışa rağmen iş kazasında ölen kişi sayısı 1 ve toplam ölü sayısı[45] 4'tü (BUMH 1953 Yılı Raporu, 1954: 129). 1953 yılında yaşanan iş kazasında ölen kişinin İlhan Sağın isimli elektrik işçisi olduğunu ve telefon hattı tamir ederken merdiven kayması sonucu kafa üstü düşerek beyin kanaması geçirdiğini 20 Eylül 1953 tarihli *Hürsöz* gazetesinden öğreniyoruz. 1954 yılında ise viziteye çıkan 5541 işçi arasında iş kazası nedeniyle viziteye çıkan işçi yoktu. Ancak iş kazası nedeniyle yatarak tedavi gören ve hayatını kaybeden 1 işçi kayıtlara geçmişti (BUMH 1954 Yılı Raporu, 1955: 134). Yine *Hürsöz* gazetesinden öğrendiğimize göre altı çocuk babası olan Ferhat Altınay isimli bu işçi kazan ile beton arasında sıkışarak hayatını kaybetmişti (27 Kasım 1954). Sabai Damat isimli işçi de mısır sapları taşıyan kamyon üzerinden beyin üstü düşerek yaralanmıştı (Hürsöz, 13 Aralık 1954). 1957 yılında Turhan Güldibi isimli nakliyat servisi işçisi, istiften kağıt bobinlerini alırken bobinin üzerine düşmesi sonucu hayatını kaybetmişti[46] (SEKA Postası, 15 Aralık 1957). 22 Mayıs 1958 tarihinde İkinci Kağıt Fabrikasında ayağı kayıp düşen ve gazete kağıdı

[45] Fabrika çalışanları arasında doğal ölümle hayatını kaybedenler.
[46] Bu işçinin ailesine SEKA Umum Müdürlüğü'nce 500 liralık bir yardım yapılmıştı: "Umum müdürlüğün bu güzel hareketi Güldibi ailesince minnetle karşılanmış ve memnuniyet uyandırmıştır." SEKA Postası, 15 Mart 1958.

bobin makinesine kolunu sıkıştıran 38 yaşındaki Mehmet Ayaz isimli işçi de kaldırıldığı hastanede hayatını kaybetmişti[47] (SEKA Postası, 1 Haziran 1958).

Bu örnekler doğrudan işyerinde geçirilen bir kaza ve fiziksel bir darbe sonucu hayatını kaybeden işçilere aittir. İşyerinde çalışma koşullarının ağırlığından kaynaklanan ve aslında uzun vadede işçilerde meslek hastalığı ve bunlara bağlı ölüme yol açan vakaları tespit edebilecek kaynaklara sahip değiliz. Ancak 1947 yılında ülkenin sanayi bölgelerini gezerek işçilerin çalışma koşullarını inceleyen milletvekillerinin oluşturduğu Meclis Komisyonu raporunda İzmit Kağıt Fabrikasındaki işçilerin durumuna ilişkin bazı ipuçları bulmak mümkündür. Bu raporda Kağıt Fabrikasında alınan iş güvenliği tedbirlerinin yetersiz olduğunu anlamımızı sağlayacak bazı tespitlere yer verilmiştir: "Kükürt gazı imali tesisatında ve perit kırmada toz çıktığından dolayı maske ve gözlük kullanılması lazım amele kullanmıyormuş. Bu amele süt yoğurt alıyor. Samanda da maske yok bez artıkları çalışma yerinde gene maske yok. Ciğerlerde mikozdan mütevellit hastalıkları önlemek için maske lazım."[48] Bu değerlendirmelerden işçi sağlığı ve güvenliği önlemlerinin yeterince ciddiyetle ele alınmadığını görüyoruz. Yine 1950'ler boyunca, ilerleyen bölümlerde sendikaları anlatırken detaylı olarak üzerinde duracağımız, başta Elektroşimi İşçileri Sendikası olmak üzere fabrikadaki diğer iki sendika da özellikle klor fabrikası işçilerinin güvenliği için düzenli maske, yeterli gıda ve uygun çalışma sürelerinin sağlanması konusunda aşağıda daha detaylı inceleyeceğimiz girişimlerde bulunmuşlardır.

1945 yılında yürürlüğe giren İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Hakkında Kanun'a rağmen yukarıdaki örneklerde olduğu gibi iş kazası geçiren ve meslek hastalığı nedeniyle iş göremez durumda olan işçilerin keyfi uygulamalara maruz kaldıklarını görüyoruz. Görece koruyucu sosyal imkanların daha kapsamlı olduğu bir kamu işletmesinde bile yaşanan bu keyfilik özel sermayeli işletmelerdeki durumun vahametini anlamamıza yardımcı olur. Nitekim Koçak, Kağıt

[47] Bu işçinin ailesine de sigortadan para bağlanıncaya kadar SEKA Umum Müdürlüğü'nce 1000 liralık bir yardım yapıldığını öğreniyoruz. SEKA Postası, 1 Haziran 1958.
[48] BCA, no.490.01/728.495.5. TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 tarihleri arasındaki araştırma gezilerine ilişkin rapor.

fabrikasıyla aynı tarihlerde İş Bankası tarafından kurulan Paşabahçe Cam Fabrikası işçilerini anlattığı kitabında fabrikadaki "sıhhi durumun yürekler acısı" olduğunu örneklerle bize gösterir (2014: 158). Bu noktada Karpat'ın "Cumhuriyet'in doğuşundan 1945 yılına kadar Türkiye'de işçi, devletçiliğe ve ona bağlı sosyal siyaset iddiasına rağmen, sadece istihsalin bir unsuru sayılmıştır." değerlendirmesi yerinde olmakla beraber bu anlayışın 1945 senesiyle nihayete ermediğini görürüz (1967: 100).

3.6. Fabrikada Sosyal Yaşam

Yetişmiş ve nitelikli emek gücünün çok zayıf olması nedeniyle Sümerbank tarafından gerçekleştirilen sanayi yatırımlarında ortaya çıkan işçi yetersizliği ve işgücü devri gibi sorunlar çalışanlara yönelik bir sosyal yatırım sürecini başlatmıştı. Sanayi altyapısı ne kadar iyi olursa olsun, yeterli nitelikte işgücü kaynağının mevcut olmaması nedeniyle fabrikalarda beklenen miktarda ve kalitede üretimin gerçekleştirilemeyeceği anlaşılmış; çalışanların yetişmesi ve fabrikaya olan bağlılıklarının artırılmasına çalışılmıştır. Çalışanların işlerine ve işyerlerine olan bağlılıklarını artırmayı yani daimi işçi kadrosu yaratmayı amaçlayan bu sosyal yatırımlar fabrikaların kuruluşuyla başlamış, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında artış göstererek devam etmiştir (Eren ve Tuna, 2018: 167). Bu amaçlarla, kurulan fabrikalar bünyelerinde pek çok sosyal birimi barındıran ve kendine yetebilen yerleşkeler olarak tasarlanmıştır. Cumhuriyet'in kalkınma ideali içinde işçiyi hak ettiği refaha ve sosyal olanaklara kavuşturma gayesiyle fabrikalarda spor, kültür-sanat, beslenme, giyim, okul, kreş, yaz kampı gibi pek çok alanda ihtiyaçlarının karşılanması ve işe bağlılıklarının artırılması hedeflenmiştir.

Bu uygulamalar, uzun vadede çalışanların fabrikaya olan bağlılıklarını artırmada olumlu sonuçlar vermiş, çalışanların refahını sağlama ve aidiyet oluşturma noktasında iyi birer örnek teşkil etmiştir. Böylelikle fabrikalar sadece ekonomik ve ticari faaliyet yürüten işletmeler olmanın ötesinde, çalışanlarının ve bölge halkının her anlamda gelişmesine katkı sağlayan sosyal kurumlar haline gelmiştir. Böylece despotik değil rıza üretimine dayalı görece hegemonik bir fabrika rejimine tanık oluyoruz. Kamu işletmelerinin özel sektörden farklı saiklerle işletilmeleri nedeniyle hegemonik fabrika rejimine daha uygun olduklarını söylemek mümkündür.

İzmit SEKA fabrikası da, bu gelişmelerin kente olan katkıları dâhil hemen her yönüyle net bir biçimde izlenebileceği kuruluşlardan biridir. Kuruluşundan itibaren başta spor olmak üzere, geniş kapsamlı sosyal ve kültürel faaliyetleri, eğitim olanakları da dahil pek çok alanda hem kendi çalışanları hem de İzmit halkı üzerinde önemli etkileri olmuştur.

3.6.1. Fabrikanın Sağladığı Barınma Olanakları

Nüfusun büyük bölümünün kırsal kesimde yaşadığı bir toplumsal yapıdan sanayi toplumuna geçişte yaşanan "iskân" sorunu erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde sanayileşme sürecinde yaşanan en önemli sorunlardan biriydi. Kentlerdeki konutların nicel ve nitel açıdan yetersizliği buralarda sanayileşmeye bağlı artan nüfusla birlikte daha da görünür olmuştu (Makal, 2007: 136). Yeni kurulan geniş ölçekli devlet fabrikalarının yurdun değişik bölgelerinde ve çoğunlukla kent dışında kurulmaları da sorunun bir başka yönüydü. Kentlerdeki konut sorunu ve mesafe göz önüne alındığında bu fabrikaların iskân sorununu dikkate alarak kurulması zorunluluğu doğdu. Bu çerçevede KİT'lerde ve bağlı müesseselerde çalışanlara geniş barınma olanakları sağlandı. 1962 tarihine kadar KİT'lerde inşa edilen konut sayısı 30.000 civarındaydı (BDPD 1962 tarihli raporundan aktaran Makal, 2007: 137).

Başbakanlık Denetleme Raporlarında konuyla ilgili Sümerbank teşekkülünün, çalışanların bütün sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak çareler bulması özellikle de iskan ve iaşe konularında çalışmalarını hızlandırması gerektiği vurgulanıyordu. Sümerbank'ın kuruluşunun 10. yılı nedeniyle çıkarılan yayında da çalışanlara sağlanacak konut imkanlarının faydalarına ilişkin şöyle deniyordu: "En mühim olarak, fabrika evleri alelıtlak memur ve işçi teminini kolaylaştırdığı gibi bunları işletme yerlerine bağlamaktadır." (Sümerbank, 1943: 239). Bu işin hızlandırılması taleplerinin arkasındaki motivasyon kalıcı ve düzenli bir işgücü sağlamaktı. Diğer taraftan bu motivasyonu tamamlayan pek çok amaç da bulunuyordu. Çalışanların sağlıklarının korunması, verimliliğin artması, temizlik, yaşam şartlarının yükselmesi, spor salonu, sinema, kantin gibi sosyal tesislerden daha kolay yararlanma, çalışanların kendi

aralarında iyi ilişkiler kurması ve iş uyumunun olumlu yönde etkilenmesi, bu amaçlar arasındaydı (BUMH Sümerbank, 1943: 237).

Cengizkan çalışanların barınma meselesi düşüncesinin altyapısını oluşturan ortama ideolojik açıdan bakıldığında bunun Jean-Jacques Rousseau'ya (1762) kadar giden 'toplumsal sözleşme'nin, dolayısıyla toplumsal sorumluluğun getirdiği düşünsel bir yük olarak tarif eder. İşveren ya da çalıştıran, çalışanın koşullarıyla kaygılanmak durumundadır. Çünkü işçinin sağlığının, dolayısıyla geleceğinin ve verimliliğinin korunması ve gözetilmesi, fabrikanın verimliliğini ve karlılığını artıran bir faktör olarak kapitalist üretim tarzında her zaman önemli olmuştur (2009: 16). Türkiye'de de hem devletin hem de tüzel kişilerin ideolojik yaklaşımında karşılığını bulan çalışan konutları, onu gündeme getiren işveren ile kullananlar arasında sözleşmeye benzer bir bağ oluşturur. Bu bağımlılığın nedenleri ve boyutları şu şekilde açıklanabilir (Cengizkan, 2009: 16-17):

a) Fabrikanın ihtiyaç duyduğu işçiler ve onların yarattığı konut açığı ortamında, lojman gibi ucuz ya da ücretsiz konutlarla işçinin fabrikaya bağımlılığı, emeğini de bağımlı kılmasını sağlar. Bu durum işçinin işi bırakma riskini azaltırken işverenin de işçi bulma riskini azaltır.
b) İşçiler bu şekilde coğrafi açıdan da fabrikaya bağımlı kılınırken, kent içi ya da dışı başka bir fabrikayı tercih etme riskleri düşürülür. Böylece işveren açısında işgücünün sürekliliği sağlanmış olur.
c) İşçi evi ve işyeri arasındaki gidiş-geliş süresinin mümkün olduğunca kısaltılması, güvenli bir ortam yaratırken işgücü kaybının da en aza indirilmesini sağlar.
d) İşçi mahallelerinin sahip olduğu eğitim (kreş, okul), sağlık (sağlık ocağı, revir, hastane) ve sosyalleşme alanları (park, piknik alanı, gazino, spor sahaları) ile işçi ailesinin kendini yenileme imkanı artırılırken geleceğe ilişkin kaygıları da en aza indirilmektedir. Böylelikle işgücünün niteliği ve verimliliğinin yükselmesi sağlıklı çalışma koşullarının oluşmasını sağlar.

Bu çerçeve Cumhuriyet'in öncü kuruluşlarından Sümerbank'ın faaliyetlerine içtenlikle yansımış ve fabrika konutları bir barınma yeri olmanın ötesinde fabrikanın

işçiler üzerindeki denetim ve kontrol alanının genişlemesine yardımcı olmuştur (Güler, 2014: 97).

KİT'lerde kamu işçileri için planlanan konut projeleri büyük ölçüde 1940'larda hayata geçirilmeye başlandı. Sümerbank Umum Müdürü Bürhan Zihni Sanus'un 1941 yalında yaptığı açıklama konut sorununun işgücü devamlılığını sağlamak amacıyla tüm Sümerbank fabrikaları genelinde ele alınmaya başladığını gösteriyordu (Cumhuriyet, 3 Ağustos 1941):

> "Ustabaşı ve ustaların ve mütehassıs işçilerin fabrikalara bağlanmasını temin maksadile işçi ikametgahları inşaatı işine de başlamış bulunuyoruz. İlk olarak Hereke fabrikasında 76 işçi evi kurmaktayız. Bunu takiben Kayseri, Nazilli, İzmit fabrikalarımızda 100'er ve Karabük'te 300 işçi evi yapılacaktır."

Birçok Sümerbank fabrikasında, işçilerin büyük bir kısmı 1940'ların sonlarında sosyal konutlarda yaşıyordu. 1945'ten beri Gemlik Sanat Yapay İpek Fabrikasında çalışan işçilerin yüzde 44'ü, Konya Ereğlisi Kumaş Fabrikası ve Kayseri Tekstil Fabrikasındaki işçilerin yüzde 35'i, Karabük ve Hereke Yün ve Halı Fabrikasındaki işçilerin yüzde 40'ı ve Nazilli Calico'nun yüzde 16'sı Sümerbank'ın inşa ettiği konut komplekslerinde aileleriyle birlikte yaşıyorlardı (Özden, 2011: 31). Bu konut komplekslerinin çoğu, genellikle işyerine daha yakın inşa edilmiş ayrı birimler olarak inşa edilen bekar pansiyonlarını da içeriyordu. Yaşam alanlarının bu mekânsal ayrılığı, aile hayatının mahremiyetini ve bütünlüğünü korumak için ahlaki bir endişeyi de yansıtmaktaydı (Cengizkan, 2009: 36). 1947 yılında tüm Sümerbank çalışanlarının (işçi ve beyaz yakalı profesyonellerin) yaklaşık yüzde 20'si bu konutlarda ikamet ediyordu.

3.6.1.1. İzmit Kağıt Fabrikasında İşçi ve Memurların İskan Sorunları

Yukarıda bahsettiğimiz KİT'ler genelinde yaşanan çalışanların barınma meselesi sorunu, Selüloz Sanayi Müessesesinde çözülmeyi bekleyen konuların başında geliyordu. 1943 yılında İzmit'te yaşanan konut sıkıntısının fabrikanın çalışma

temposu üzerinde yarattığı olumsuz etki endişeyle rapor edilmişti (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11):

> "İzmit'te görülen ev buhranı karşısında ev verilemediği takdirde memur temini güçleşmiş olduğu, iaşe zorluğu yüzünden iş randımanının azalmış bulunduğu ve istifaların fazlalaştığı, kabiliyetli çocukların maddi imkansızlık dolayısıyla babaları tarafından mekteplerine rica edilerek sınıfta bıraktırılmış oldukları da sık sık görülen olaylardır. "

Barınma sorununu çözmenin istikrarlı bir işgücünün temeli olduğu ve bu sayede nitelikli, yetişmiş ve fabrikaya bağlı bir çalışan profilinin oluşturulması planlanıyordu (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11):

> "Kadrolara istikrar vermenin zaruri bulunduğu ve faydalarının büyük olduğu umumiyetle bilinmekte olup bunun için de elemanları müesseseye bağlamak bunların iş ve mesleklerine sevgi duymalarını temin etmek için tedbirler almak ve Sümerbank'ın teşkil ettiği geniş camiada istikbal emniyeti olduğunu memurların kolaylıkla kabul edebileceği bir hava yaratmak lüzumu ehemmiyetle ifade olunabilir."

İzmit Kağıt Fabrikası kurulurken "vazife evleri" diye anılan personel lojmanlarının yapımına başlanmıştı. Fakat bu evlerden fabrika yöneticileri, bir kısım memurlar ve şoför, kapıcı, santral görevlisi gibi işi gereği fabrika içinde bulunması gereken kişiler faydalanıyordu. 1943 senesinde müessese memurlarının ancak yüzde 23'ü fabrika evlerinde iskan edebiliyordu. Memurların yüzde 77'si halen kendi imkanlarıyla şehirlerdeki evlerde oturmaktaydılar (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11). Denetleme raporlarından memurlara barınma konusunda farklı şekillerde -kira yardımı gibi- yardım edildiğini öğreniyoruz (BUMH, 1943 Yılı Raporu: 11).

İşçilerin ise o yıllarda böyle bir imkanı yoktu. İşçi evlerinin inşaatına karar verilmiş ancak inşaat 1943 senesinde başlayabilmiş, malzeme sıkıntısı nedeniyle de bir süre gecikmişti (BUMH 1942 Yılı Raporu: 13). 1945 yılında bir kısmı tamamlanabilen bu evlerde memurlar dışında yalnızca aylıklı ustabaşı, usta ve

müstahdemlerden bazıları ile şoför, telefon memuru vs. gibi sayıları 35'i aşmayan sınırlı sayıda işçi faydalanabiliyordu (BUMH 1945, Ek Rapor: 14). O yıllarda Kağıt Fabrikası işçilerinin fabrika evlerinden yararlanma oranı Sümerbank ortalamasının üstünde, Nazilli ve Kayseri fabrikalarının ise oldukça gerisindeydi (Kocabaşoğlu, 1999: 173).

1945 yılında Müessese sabit kıymetleri içinde yüzde 6 oranında bir yer kaplayan ve toplam değeri 1.3 milyon lirayı aşan vazife evlerinde teknik ve idari personelin önemli bir kısmının "iyi bir şekilde" barındırılmakta olduğunu öğreniyoruz (BUMH, 1946: 14-15). 1946 yılı sonuna kadar 51 memur ve 44 işçi evi bitirilmişti. Böylelikle memurların yaklaşık yüzde 10'u; işçilerin ise ancak yüzde 2'si Müessese evlerinde oturuyordu. Vazife evlerinin sayısı 1950 yılında 105'e ulaşmıştı (BUMH, 1950: 16).

1946 yılı sonunda 44 işçi evi bitirilene kadar fabrika evlerinden -yukarda bahsedilen 35 işçi hariç- işçilerin yararlanamadığını görüyoruz. 1946 yılı BUMH Raporunda işçi masraf kalemleri arasında yer alan *Sosyal Ayni Masraflar* başlığı altındaki *Barındırma* başlığının tutar kısımlarının 1945-1946 yılları için boş bırakılmış olması da bu görüşü destekler niteliktedir (BUMH, 1946: 16). Her ne kadar BUMH Raporlarında işçinin fabrikaya bağlanması için mesken sorunun çözülmesine yönelik öneriler önemli bir yer tutsa da bu konuya ilişkin çalışmalar oldukça yetersiz kalmış ve gecikmiştir.

Fabrika evlerinin yetersizliği bir yana işçi ve memurlar arasında ve hatta işçilerin kendi aralarında bile meskenlerden yararlandırılma konusunda eşit davranılmadığı görülmektedir. 1945-1954 yılları arasında kağıt fabrikası matbaasında çalışan Habib Seval isimli bir işçi 1946 yılında bir dilekçe ile boşalan usta evlerinden birine yerleşmeyi talep eder (SEKA Fabrikası Arşivi, İşçi Sicil Dosyaları: Habib Seval). Kendisine "matbaa işçilerine yeterli yevmiye verildiği, ayrıca matbaanın tali bir işletme olduğu, orada çalışanlara mesken verilmesinin söz konusu bile olamayacağı" şeklinde bir cevap verilir. Buna karşılık Habib Seval'in verdiği yanıt işçilerin içinde bulunduğu ekonomik koşulları anlayabilmemiz açısından önemlidir:

"Bu gün ben üç çocuğumla bodrum katında rutubetli gayri sıhhi bir evde 25 liraya oturuyorum bu yüzden hem maddi hem manevi zarar içindeyim. Çocuklarım ve ben hastalıktan kurtulamıyoruz. Esasen ağır gelen 25 liraya ayda birkaç lira da ilaç parası veriyoruz. Henüz yeni dünyaya gelen çocuğum havasızlık ve güneşsizlik yüzünden neşvünema [gelişim] bulamıyor. Aldığım para ile ancak ihtiyaçlarımı karşılamaya çalışıyorum. Daha iyi bir ev kiralamağa maddi imkan göremiyorum.

Matbaa işçileri bu işçi evlerinden istifade edemeyecekler ise gurbet elde insafsız İzmitli ev sahiplerinin elinden bir an evvel kurtulma çareleri arayalım."

İşçinin bu cevabı sonrasında işçiye tekrar cevap verilip verilmediğini bilmiyoruz. Ancak fabrika yönetimi tarafından işçiye söylenenler fabrikada farklı birimlerde çalışan işçiler arasında ayırım yapıldığını açıkça gözler önüne sermektedir. Bu yazışma bir yönüyle de o dönemde İzmit'te yaşanan konut darlığını ve bu durumdan faydalanan ev sahipleri olduğunu da görmemiz açısından da önemlidir.

İşçilerin fabrika evlerinde iskan edildiğine ilişkin ilk bilgiyi 1950 tarihli BUMH raporundan öğreniyoruz. 1950 yılında 14 usta, 6 işçi ve 154 memur bu evlerden yararlanmaktadır (BUMH, 1950: 16). 1951 yılında ise evlerden yararlanan memur sayısı 90'a gerilerken işçi sayısı 41'e yükselmiştir. O yıllarda fabrikada ortalama 280 memur ve 2300 civarı işçi olduğu göz önüne alındığında memurların yaklaşık yüzde 55'i; işçilerin ise yüzde 2'si bu imkandan faydalanabilmiştir. İşçilerin ve memurların iskan edilme oranları arasındaki uçurum dikkat çekicidir. İzmit Kağıt Fabrikasında 1950'li yıllarda müesseseye ait evlerdeki personelin iskan durumu şu şekildedir:

Tablo 18: Personel İskan Durumu

Müesseseye Ait Evler	1950			1951			1952			1953			1956			1957		
	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi	Memur (x)	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)	Memur	Usta	İşçi (x)
Müstakil Evler	154	14	6	90	14	41	87 Evli 3 Bekar	14	41	92	14	41	67 Evli 2 Bekar	43	36	115 Evli 23 Bekar	45	56
Apartmanlarda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	17 Evli	-	-	23 Evli	-	-
Pansiyonlarda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4 Bekar	-	-	-	-	-
Kira evlerinde	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yekun	154	14	6	90	14	41	91	14	41	93	14	41	90	43	36	146	45	56

Kaynak: Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi BUMH, 1951-1953 -1957 Yılı Raporları.

(x) Bekçi, müstahdem dahildir

Sümerbank'ın Vazife Evleri Yönetmeliği (1951: 11) bu evlerin verileceği memuriyet ve işleri listelemiştir. Bu listenin üçte ikisini müdür, şef ve memurlar oluştururken kalan kısmı çoğunluk usta olmak üzere imalat şube ve üniteleri işçilerinden oluşmaktadır. Evlerin tahsisinde memur veya işçilerin şahsının değil vazifesinin önemli olduğu belirtilmiş ve aynı derecede bulunan vazifeler arasında tercih hakkı müdüre bırakılmıştır. Memur, müstahdem veya işçilere ev tahsis edilmesi kendileri tarafından iddia edilecek bir hak olarak görülmemektedir (1951: 3).

Fabrikanın kendi yaptığı ve fabrika alanı içinde yer alan vazife evleri ağırlıklı olarak üst kademedeki memurlar, şefler ve ustalara tahsis ediliyordu. Bu kesim zaten yüksek maaşlı ve fabrikayla bağları kuvvetli olan çalışanlardı. Bu nedenle işgücüne istikrar vermek ve işçileri fabrikaya bağlamak gibi hedeflerle yola çıkılan ve çözüm yolları aranan konut meselesinde 1950'li yılların ortalarına kadar işçiler açısından kayda değer bir gelişme olmadığını söyleyebiliriz. 1950'li yılların başında tüm KİT'lerde olduğu İzmit Kağıt Fabrikasında da kooperatif kurma girişimleri hız kazandı. Bu yolla işçiler devletin ve sınırlı da olsa fabrikanın da destekleriyle ev sahibi olmaya başladı.

3.6.1.2. SEKA'da Yapı Kooperatifleri

İşçilerin fabrikalara bağlanması yolundaki en önemli ancak en masraflı yöntem olan işçilerin fabrika etrafına yerleştirilmesi yalnızca Sümerbank'ın değil tüm KİT'lerin sorunuydu. Bu nedenle soruna devlet düzeyinde çareler aranmaya başlanmıştı. 1947 yılında Başbakan Hasan Saka'nın belirttiğine göre Sümerbank'a bağlı müesseselerde çalışan işçilerin yalnızca yüzde 20'si iskan edilebilmişti. Saka ayrıca sosyal, ekonomik ve mali açılardan çok yönlü bir mevzu olan barınma meselesinin çözümü için kooperatifler kurmak ve bunlara gerekli yardımlar yaparak işçilerin ev sahibi olmaları yönünde çalışmalar yapıldığını belirtmişti. Bu çalışmalar arasında inşaat malzemesinin ucuzlatılması ve inşaata uzun vadeli ve düşük faizli kredi sağlanması gibi konular vardı.[49] Yapılan çeşitli çalışmalar ve incelemeler sonunda

[49] TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 8. Cilt, 19. Birleşim, 19 Aralık 1947. s.70.

mevcut koşullarda çalışanların barınma sorununun halledilmesinin tek yolunun kooperatifler olduğuna ve bankaların ortaklığıyla kurulacak bir yapı şirketi ve her işletmenin kendi bünyesinde bir yapı kooperatifi kurulmasına karar verilmişti. Sümerbank vakit kaybetmeden işçilerini ev sahibi yapabilmek için uzun vadeli ve uygun faizli bir sistemi kabul ederek çalışanlar arasında yapı kooperatifleri kurulmasını hayata geçirdi (Cumhuriyetin 25. Yılı, 1948: 55).

1930'larda Türkiye'de kamu işletmelerinde barınma meselesinin çözümü, daha çok müstakil ve bahçeli tarzda evlerin inşasıyla başladı. Ancak 1940'ların sonuna doğru fabrika işçiliğinde kurumsal kimliğin de yükselmesiyle kooperatifçilik büyük bir ivme kazandı. Fabrika personeli, işyerinde örgütlenerek işyerine yakın ya da işyeri sınırları içindeki uygun arsalarda konut kooperatifçiliği yoluyla konut sahibi olmaya başladı. İşçi konut kooperatifleri, işçilere yönelik konut edindirme yardımlarının arttığı ve konutların daha çok alt ve orta gelir grupların ihtiyaçlarına hitap edecek şekilde inşa edildiği dönemlerde sayıca çok artmıştı (Cengizkan, 2009: 272). Hereke Yün ve Halı Fabrikası'nda "Hereke Sümer Yapı Kooperatifi" 3 Haziran 1949 tarihinde; Sümerbank Defterdar Fabrikası'nda "Sümerbank Defterdar Fabrikası Memur, Müstahdem ve İşçileri Hudutlu Sorumlu İstihlak Kooperatifinin kuruluşu ise 1947 yılının sonuna doğru gerçekleşmiştir (Cengizkan, 2009: 272). İşletmeler Bakanı Münir Birsel Hereke'de 50 kooperatif evinin temelinin atıldığı müjdesini verirken, Ereğli, Bakırköy, Kayseri ve Bursa fabrikalarında kooperatifler kurarak işçilerin ev sahibi yapılması yolunda büyük yardımlar sağlandığını söylüyordu.[50] 1949 yılında 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Yasası'yla İşçi Sigortaları tarafından işçilere verilmeye başlanan konut kredileri ile de kooperatifçilik 1950'lerde çok yaygınlaşmıştı.[51] İhtiyaçları doğrultusunda kooperatifler kuran işçiler fabrika çevresindeki arazilerde yeni mahalleler kurmuşlar ve bu mahalleler etrafında kuruldukları fabrikaya göre

[50] TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 24. Cilt, 56. Birleşim, 25 Şubat 1950, s. 1268.

[51] 1949 yılında 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Yasası'yla İşçi Sigortaları tarafından işçilere konut kredisi verilmeye başlanmış, 21.5.1952 gün ve 5937 sayılı yasayla da sigortalılara konut inşası için ve bu konutları ipotek imkânı tanınarak işçilerin krediyle konut edinmeleri için çalışmalar hızlandırılmıştır. 1960 sonuna kadar İşçi Sigortaları Kurumu tarafından finanse edilen kooperatif sayısı 217'ye, bu kooperatiflerin inşa ettiği konut sayısı 14.961'e ulaşmıştır. İşçi Sigortaları Kurumu 1960 Yılı Çalışma Raporu'ndan aktaran: Koç, 2000: 29.

isimler almıştır (Sümer Mahallesi, Yeni Mahalle, Şeker Mahallesi vb.) (Zeybekoğlu, 2009: 228).

SEKA'da ilk kooperatiflerin kurulmasın ilişkin adımlar 1950'li yılların başlarında atılmıştır:

> "İşçiyi müesseseye bağlamak bakımından Sümerbank Teşekkülünce mesken davasında camiaya şamil yeni bazı tedbirlerin alınması mümkün görülmektedir. Bu tedbirler meyanında işçiyi ev sahibi etmek ilk hatıra gelendir." (BUMH, 1950: 16).

Bu yıllarda işçi ve memur vazife evlerine ilaveler yapılmakta aynı zamanda da işçilerin ev sahibi olmaları için çeşitli girişimler yapılarak kooperatifler kurulmaya başlanmıştı. Kağıt Fabrikasında ve İzmit'te kurulan ilk kooperatif 1951 tarihli İzmit Sümerbank Selüloz İşçileri Yapı Kooperatifiydi. Önceleri 7 sonra 37 ortağı olan kooperatif, fabrikanın da arsa temini, inşaat malzemesi gibi destekleriyle üyelerini ev sahibi yapmaya başlamıştı (SEKA Postası, 15 Ağustos 1957). 1953 yılında Sümerevleri İşçi Yapı Kooperatifi kuruldu. 100 kişiyi ev sahibi yapmak amacıyla yola çıkan kooperatif aracılığıyla 68 ev tamamlanabilmişti (SEKA Postası, 15 Ağustos 1957). Selüloz Sanayi Memurları Arsa Alma ve Ev Yaptırma Kooperatifi 1953 yılında 35 ortakla kuruldu. Müessese ortaklara 19 bin 500 metre kare arsayı 49 bin 875 lira karşılığında vermişti. 19 Ekim 1957 günü 600 kişilik bir bekar işçi pavyonu ile Emek Evleri Yapı Kooperatifi'nin kuracağı toplam 54 daireden oluşan dokuz apartmanlık bir işçi mahallesinin temelleri atıldı. Umum Müdür Enver Atafrat temel atma töreninde yaptığı konuşmada bu pavyonların öneminden şöyle bahsediyordu (SEKA Postası, 1 Kasım 1957):

> "Yatakhaneleri, istirahat salonları, kütüphaneleri ve yemekhanesiyle geniş manada sosyal bir tesis olan yeni bekar pavyonumuzda çoluk çocuklarını bırakıp, çalışma gücümüze katılmak üzere yurdun uzak köşelerinden kalkıp gelmiş olan ve burada yorgun argın işinden döndükten sonra ruhen ve bedenen dinlenmeye muhtaç olan 400 işçimiz bir aile ocağında imişler gibi şevkat ve muhabbetle bakılmanın zevkine ereceklerdir...Bu tesis ile İzmit Şehri yalnız

> güzel bir bina kazanmakla kalmayacak aynı zamanda bugün muhtelif mahallelerde ikamet eden 400 kişinin buraya nakledilmesi ile mesken bakımından büyük bir ferahlığa kavuşacaktır."

Atafrat'ın konuşmasından bundan önce iki kooperatif girişimiyle isimleri Bayar Evleri ve Selüloz Evleri olan dairelerin sahiplerine kavuştuğunu, dördüncü ve beşinci kooperatiflerin de kurulduğunu öğreniyoruz.

İzmit'te işçi kitlesinin yoğunlaştığı 1950'li yıllarda konut sorunu giderek kentsel bir sorun haline gelmeye başlamıştı. İşçi semti dokusunun önemli bir parçası olarak varlık kazanmaya başlayan bu kooperatifler, fabrikanın da sınırlı destekleriyle yavaş da olsa konut ihtiyaçlarına çare olmaya başlamıştı. İşçi konut kooperatifleri, işçilere özgü konut edindirme yardımlarının arttığı, evlerin metrekarelerinin konut kredisine göre belirlendiği ve dolayısıyla konutların orta-alt gelir gruplarının ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde inşa edildiği 1950'li yıllarda sayıca çok arttı. Fabrikada çalışanlar kendi işyeri sınırları içinde ya da işyerine yakın ve avantajlı arsalarda konut kooperatifçiliği yoluyla ev sahibi oluyorlardı. Böylece ücretli işgücü daha sürekli ve nitelikli hale gelmeye ve mevsimlik işçiliğe dayanan "köylü-işçi" modeli zaman içinde kendini "işçi" modeline bırakmaya başlamıştı (Makal, 2007: 128).

İşçilerin fabrikayla olan bağlarının giderek kuvvetlendiği bu dönem, ilerleyen bölümlerde detaylı olarak inceleyeceğimiz 1950'li yıllar boyunca işçi devir oranlarında yaşanan azalmayla yakından ilişkilidir. İşçi konutlarının işçiyi fabrikaya bağlama, işgücünü istikrarlı ve kalifiye bir düzeyde tutma amacıyla başlayan inşa süreci kısa süre içinde işçide çalıştığı fabrikaya kurumsal bağlılık hissetme, kendini onunla özdeşleştirme, bir tutma, onunla birlikte hareket etme sonucunu da beraberinde getirdi (Cengizkan, 2009: 270-271). Fabrikaya bağlı bir topluluğun üyesi olmak, oradaki düzenin bir parçası olmak, yemekhane, yüzme havuzu, kantin, revir, sağlık ocağı gibi ortak mekanları kullanmak, fabrikada yaşamak, hayatını geceli-gündüzlü orada geçirmek, oradaki komşu ve arkadaşlarla hayatı paylaşmak fabrika içini ve dışını birbirinden tamamen ayırarak kurumsal kimliğe bağlı bir toplumsal grup kimliği yaratılmasına yol açmıştır. Fabrika içi ve dışının birbirinden ayrılarak üretim ilişkileri dışındaki sınıfsal ilişkilerin oluşmaya başladığı ve çalışanların ortak düşünce ve

kültürleri paylaşan gruplar haline gelmeye başladığı bu süreç Katznelson'un sınıf oluşum kuramında ikinci katmandan üçüncü katmana doğru bir geçiş sürecidir. İşçi konutlarıyla işçi mahallelerinin oluşumu orada yaşayanların aynı eğilimlere ve yaşam tarzlarına sahip, kendilerini ortak bir bütünün parçası olarak gören topluluklar haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Üretim süreciyle doğrudan bağlantısı olmasa da bu alanlarda paylaşılan aidiyet ve ortaklık duygusu sınıf oluşumu ve proleterleşme süreçlerini hızlandırmaya yardımcı olur.

3.6.2. SEKA'da Spor Etkinlikleri

İzmit'teki ilk spor kulübü 1937 yılında Mehmed Ali Kağıtçı tarafında Kağıtspor Kulübü adıyla Kağıt Fabrikası bünyesinde kurulmuş ve değişik spor dallarında önde gelen sporcular yetiştirmiştir. Kağıtspor Kulübü'nün kuruluşunun dikkate değer ve önemli tarafı 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu'ndan (1938) yaklaşık bir yıl önce kurulmuş ve faaliyete geçmiş olmasıydı.[52] Bu tarihlerde hali hazırda İzmit Kağıt Fabrikasında futbol, voleybol, basketbol sahaları, atletizm sahası ve tenis kortu bulunuyordu. Bunların yanı sıra güreş, boks, yelken, kürek ve ritmik jimnastik gibi spor dallarında faaliyet gösteren Kağıtspor özellikle güreş ve boksta 1950'li yılların başında itibaren çok başarılı olmuş; Türkiye, Balkan, Olimpiyat ve Dünya şampiyonları yetiştirmiştir. Uluslararası başarılara imza atan Kağıtspor Kulübü 1940 gibi erken bir tarihte Bulgaristan'da yapılan Balkan Atletizm Şampiyonası'nda Galip Yaman'ın üçüncülüğü ile adını duyurmaya başlamıştı (Kocabaşoğlu vd.,1999: 176).

1945 yılında fabrikanın deniz kıyısında 2 yarış kayığı ve 3 adet şarpisinin bulunduğunu, ekibin "planlı ve muntazam olmamakla beraber" spor yaptıklarını öğreniyoruz (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 16). Fabrikanın denize kıyısı olmasına rağmen su sporları için bu imkandan yeterince faydalanmadığı denetleme raporlarında sıkça dile getirilmiş ve "her iki cinsten tüm işçilerin bir nezaret ve program dahilinde yüzme ve sair egzersizlerinin, güneşlenmelerinin tanzim edilmesi" tavsiye ediliyordu

[52] 3530 Sayılı Beden Terbiyesi Kanunu, 16.7.1938 gün ve 3961 sayılı Resmi Gazete. Bu kanuna göre memur ve işçi sayısı 500'den fazla olan müesseselerle fabrikaların, Beden Terbiyesi Kanunu'nun 21. Maddesi gereği birer adet açık spor alanı, kapalı jimnastik salonu, yüzme havuzu ve kapalı atış poligonu tesis etmeleri ve hizmete açmaları gerektiği bildiriliyordu.

(BUMHR, Ek Rapor, 1945: 16). 1958 senesinde SEKA mensuplarının "deniz banyosu yapabilmelerini sağlamak üzere" 1 numaralı lokal önüne bir yüzer havuz konulmuştu. Geçmiş tecrübelere dayanılarak oldukça büyük inşa edilen ve her türlü su sporlarını yapmaya elverişli olan bu yüzer havuzda daimi bir sıhhiye ve kurtarma ekibi yer alıyordu (SEKA Postası, 15 Temmuz 1958).

Spor faaliyetlerinin teşvik edilmesi, salt çalışanların sağlıklı olması gayretinin ötesinde bir anlama sahipti. Yirminci yüzyılda ortaya çıkan yönetim ideolojileri üretimin rasyonalizasyonunu işyeri ve fabrika duvarının ötesine taşıyarak, fabrikanın işçilerin ve makinelerin bir araya gelmesinden çok daha fazlası olduğu anlayışını yaygınlaştırmıştı (Biggs, 1996: 3). Bu çerçevede fabrika yalnızca bir üretim birimi değil bütünsel bir oluşum olarak ele alınmaya başlandı. 20. yüzyıla hakim olan bu anlayışı Maier'in sözleriyle özetlemek gerekirse (1984: 147):

> "Yöneticiler önce üretim bölümüne hükmetmeliydiler, sonra çalışanların kalplerini ve akıllarını kazanmalı, son olarak da ekonomik ve toplumsal önceliklere şekil vermeliydiler."

Bu yaklaşımın Sümerbank fabrikalarında kurulmak istenen yönetim anlayışıyla birebir örtüştüğünü söylemek mümkündür (BUMH, Ek Rapor, 1945: 16):

> "İşçinin spor faaliyeti ve mümasil dinlendirme işleri; fabrika müdürlerinin ve diğer idarecilerinin dahi iştiraki ve fırsat bulundukça beraberliği ile yürütüldüğü takdirde işçide işin şeref ve zevkini, işletmeye muhabbeti de artırabilir. İdarecilerin yetiştirmekle mükellef oldukları işçi kütleleriyle daha ahenkli ve kaynaşıcı bir hayat tarzı idame ettirmelerinde büyük fayda vardır."

Uygun sosyal ve fiziki çevrenin işçinin verimini artırırken aynı zamanda ahlaki çöküntünün ve siyasi hareketlerin önüne geçeceği düşüncesi, işçilerin fabrika içi spor faaliyetlerine, kültürel ve diğer boş zaman aktivitelerini yönlendirilmesinde etkili oluyordu. Sümerbank'ın da bu konuya yaklaşımı gerek yaptığı yasal düzenlemeler gerekse fabrika denetleme raporlarında yer alan ifadelerden anladığımız üzere benzer bir çerçeveye sahipti (BUMHR, Ek Rapor, 1945: 16):

> "Spor işletmeciliği son derece faydalı bir vasıtadır. İyi ve usullü bir spor ve egzersiz faaliyeti, sıhhati ve neşeyi arttırmakla kalmayıp, işletmede aile duygusu, beraberlik ve bilhassa başarıda disiplin yaratabilir.".

Bu nedenle kulüp çatısı altında spor faaliyetlerinin yapılmasının yeterli olmadığı ve spor işlerinin genele yayılması gerektiği her fırsatta tavsiye ediliyordu. Ancak Kağıtspor Kulübü yıllar içinde güçlenerek büyüdü ve hem ulusal hem uluslararası arenada büyük başarılara imza attı. Kağıtspor'un kulüp başkanlığını kuruluşundan 1952 yılına kadar Müessesenin eski Müdürü Mehmet Ali Kağıtçı yürüttü. 1952-54 yılları arasında Müessese Müdürü Adnan Berkay; 1954-58 yılları arasında Genel Müdür A. Naci Ortabaşı, 1958-59 yıllarında Genel Müdür Enver Atafrat, 1959-61 yılları arasında ise Personel Müdürü İbrahim Taylan başkanlık yaptı.

Ulus inşası ve modernleşme süreci yalnızca devletin yapılanmasında değil günlük hayata ve yaşam şekillerine de nüfuz ediyor ve modern bir kamusal alan yaratma hedefi doğrultusunda hızlı adımlar atılıyordu. Kadınların kamusal hayata, sosyal ilişkilere tam bir yetki ve kişilik özgürlüğü içinde katılmaları Cumhuriyet kadroları için kurulan modern Türkiye imajıyla oldukça yakından ilişkiliydi. Kız öğrencilerin okuması kadar meslek sahibi olması ve çalışan kadın imajı Cumhuriyet'in kadın kimliğini oluşturuyordu (Göle, 1998: 108). Bütün farklılıkların bir üst kimlik – Türklük ve laik birey- altında eritildiği ve kadının kamusal alanda görünürlüğünün artmasının hedeflendiği Cumhuriyet Türkiye'sinin yeni ulusal karakteri İzmit Kağıt Fabrikasında yansımalarını bulmaya başlamıştı. 1937 yılında kurulduğunda Kağıtspor Kulübü'nün kürek ve yelken takımları vardı. İzmit'te ve belki Türkiye'de de bir ilk olan 1938 yılında kurulan kadın kürek takımı döneminin çok ilerisinde bir yapılanmaya sahipti. Kadınlar da erkekler kadar bu spor faaliyetlerine dahil oluyor hatta "her iki cinsten tüm işçilerin" bu faaliyetlere dahil edilmesi teşvik ediliyordu.

Fotoğraf 10: İzmit Kağıt Fabrikası'nın Kadın ve Erkek İşçileri Su Sporlarında, 1938.
Kaynak: SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

1960'lı yıllara kadar faaliyet gösteren Kağıtspor Kulübü Yelken Şubesi'nden Bülent Özet-Ahmet Özdil ikilisi 1957 yılında İzmir'de yapılan Türkiye şampiyonasında şarpi dalında bir birincilik iki de üçüncülük kazanmışlardı (Dölen, 2015(a): 495). 1958 yılının 22, 23 ve 24 Ağustos günlerinde yapılan Kocaeli Yelken Bölge Birinciliklerine Kağıtspor, Hereke Gençlik ve İzmit İhtisas kulüpleri katılmış ve Kağıtspor Şarpi dalında Bülent Öget ve Ahmet Özdil'in ekibi ile birinci olmuştu (SEKA Postası, 1 Eylül 1958).

Fotoğraf 11: Kağıtspor'un Şarpi Alanında Aldığı Birincilik.
Kaynak: SEKA Postası, 1 Eylül 1958.

Kulübün en büyük başarısı 1950'li yıllarda güreş dalında oldu. Kağıtspor'un serbest stil güreşçisi Hasan Gemici, 1951 yılında Akdeniz Oyunları Şampiyonu ve 1952 yılında Helsinki Olimpiyatları'nda 52 kiloda şampiyon oldu. Bir başka Kağıtspor'lu güreşçi Osman Kambur tam on kez 68 kiloda Türkiye şampiyonluğu elde etti. Kambur, 1954 yılında İstanbul'da yapılan Dünya Şampiyonası'nda ve 1959 senesinde Bulgaristan'da yapılan Balkan Şampiyonası'nda ikinci oldu. Kırkpınar güreşlerinde de başarılar elde eden Kağıtspor güreşçilerinden Rafet Sarı 1951 yılında "Deste" birincisi oldu (Dölen, 2015(a): 493). Kağıtspor futbol takımı da 1950-51 sezonunda Türkiye Amatör Futbol Şampiyonası'nda dördüncü olarak futbol alanında da başarısını kanıtlamıştı.

1951 yılında Müdür A. Naci Ortabaşı'nın destekleri ile fabrikada basketbolun temeli atılmış ancak Kağıtspor Kulübü bünyesinde bir takım oluşturulması 1959 yılında o yıllarda kulüp başkanı da olan Müessese Personel Müdürü İbrahim Taylan'ın çabalarıyla gerçekleşmişti. Kız ve erkek sporculardan oluşan 60 kişilik bir Basketbol Okulu açılarak altyapı çalışmaları başlatılmıştı (Kocabaşoğlu vd, 1999: 191). Kağıtspor Kulübü boks alanında da pek çok başarılara imza atmıştı. Kulüp boksörlerinden Mesut Sarper 1957 yılında İstanbul'da yapılan Türkiye Şampiyonası'nda 54 kiloda şampiyonluk elde etmişti (Kocabaşoğlu vd, 1999: 191).

Dönem Türkiye'sine göre bu kadar çeşitli spor dallarında bu kadar başarılara imza atan bir spor kulübünün kendini fabrika kimliğiyle özdeşleştiren, amirleri ve arkadaşlarıyla güçlü bağlar kuran bir ekibi olduğunu görmek çok zor değildir. Kurulan bu güçlü ilişkilerle çalışanların fabrikaya olan bağlılıklarının giderek arttığını ve kendilerini fabrikayla özdeşleştirdiklerini söyleyebiliriz. Çalışanların ortak bir kimlik içinde kendini tanımladığı fabrikada, rızaya dayalı kurulan çalışma ilişkileri düzeni paternalist bir yapı sergilemektedir. Bu yapı Cumhuriyet'in yaratmayı hedeflediği uygar vatandaş kimliğinin yaratılması için de uygun bir zemin sağlıyordu. Marx'ın dediği gibi "eğitim tohumları fabrika sistemi içinde atılmış ve filizlenmeye başlamıştı". Üretimin spor ve diğer boş zaman aktiviteleri ile birlikte yürütülmesi üretimdeki etkinliği artırırken "tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde" oldukça etkili oluyordu.

3.6.3. SEKA'da Kültür Sanat Etkinlikleri

20. yüzyılın başlarında sinema, hemen her yerde işçi sınıfının başlıca eğlencesi olarak ön plandaydı (Kaynar, 2009: 191-192). 1910 yılında New York sinema salonlarının müşterilerinin yüzde 70'inin fabrika işçisi olduğu tahmin ediliyordu. Aynı dönemde Alman işçi sınıfı, halihazırda en ucuz eğlence aktivitesi olarak algılanan sinemanın ana izleyici grubuydu. İngiltere'de ise sinemanın yirminci yüzyılın başlarında işçi sınıfı sitelerinde boş zaman aktivitesinin en belirgin özelliği olduğu gözlemlenmişti. Türkiye'de ise sinemanın işçi sınıfı için kitlesel bir eğlence ve birincil boş zaman aktivitesi olması ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk düşer

(Özden, 2011: 88). 1931 yılında Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün 1931 tarihli istatistiklerine göre Türkiye'de ülke genelinde bulunan 144 sinema salonunun 35 tanesi İstanbul'daydı. 1930'larda sinemanın diğer eğlence aktivitelerinden daha popüler hale geldiği ve İstanbul'da günlük yaklaşık 10 bin kişinin sinemaya gittiği bilinmektedir (Kaynar, 2009: 193-196).

Sinema insanların boş vakitlerini eğlenceli biçimde geçirmelerinin en kolay yolu olmasının yanında Türkiye gibi gelişme sürecinde olan ve okuma yazma oranının oldukça düşük olduğu toplumlarda görüntü ve sese dayalı olması sebebiyle öğreticilik açısından oldukça kıymetliydi. İşçilere çeşitli konularda genel bilgiler vermek için klasik ders ve konferanslardan ziyade filmlerden faydalanmak oldukça pratik bir yöntem olarak tercih ediliyordu (Dinçer, 1947: 25). Sinema aracılığı ile halka yaşam ve sağlıkla ilgili bilgiler eğlendirerek veriliyor ve oldukça düşük maliyetlerle bu eğitimlerin köylere kadar ulaşması sağlanıyordu. Örneğin Almanya'da her sinema seansı öncesi programa ek olarak kısa bir eğitici film göstermek zorunluydu (Eren, 2019: 378).

Sinema aynı zamanda Cumhuriyetin ilk yıllarında modernleşme çabalarının belirli kültürel faaliyetler üzerinden yürütülmesi hedefleri arasında önemli bir yer tutuyordu (Öztürk, 2005: 127). Bu nedenle Sümerbank, fabrikalarını kurarken sinemanın eğlendirici bir boş zaman aktivitesi olarak fabrikayı çekici kılmasının yanında çalışanların kültürel anlamda gelişebilme olanaklarını de dikkate alarak fabrikalarla birlikte sinema salonları açmıştı. Nazilli, Kayseri, Ereğli, Bursa, Gemlik ve Malatya fabrikalarında kuruluşlarından itibaren "yalnız fabrikanın değil, bölgelerinin sosyal hareketlerine merkez olacak genişlikte kantin ve sinema salonları" yer alıyordu (Eren, 2019: 379).

İzmit Kağıt Fabrikasında da spor faaliyetlerine olduğu kadar kültür-sanat etkinliklerine de oldukça önem veriliyor ve hem çalışanların hem de İzmit halkının mümkün olduğu kadar bu etkinliklere katılımı teşvik ediliyordu. 1940'lı yılların başında İzmit'te çeşitli yazlık ve kışlık sinema salonları bulunmaktaydı. Halk Sineması İzmit'in ilk sinema salonuydu. Kağıt Fabrikasının sinema salonu hariç kentte toplam üç sinema salonu vardı (Balkı, 2010: 160). SEKA Sineması İzmit'te sinemanın

tarihine en büyük katkı yapan oluşumlardan biriydi. Fabrikadaki sinema salonu ilk faaliyete geçtiğinde işçi yemekhanesinde gösterimler olurdu. Gündüzleri yemek yenir akşamları da sinema salonu olarak kullanılırdı. Yemekhane binası değiştikten sonra bu geniş salon başka etkinlikler için de kullanılmaya başlandı. Bu salon sinemanın yanı sıra tiyatro temsillerine, düğünlere, konferanslara, eğitim toplantılarına, balo ve konserlere ve hatta bir zaman boks ve güreş müsabakalarına ev sahipliği yaparak fabrika çalışanlarıyla ailelerinin ve İzmit halkının anılarında önemli bir yere sahipti. İlerleyen yıllarda salon geniş bir sinema salonuna uygun olacak şekilde yeniden düzenlenmiş, geniş bir perdeye kavuşmuş ve tiyatro sahnesi olarak da ünlü tiyatro topluluklarına ev sahipliği yapmıştı. SEKA'nın sosyal ve kültürel işler birimi, tiyatro temsilleri konusunda çok hassas davranır ve İstanbul'un en nitelikli tiyatro toplulukları ve ünlü kumpanyaları ile anlaşmalar yaparak onları İzmit'e davet ederdi (Balkı, 2010: 161-162). Sarıoğlu, bu girişimlerde bütün SEKA genel müdürlerinin teşvik edici yaklaşımlarının ve SEKA'nın üst yönetimi ile şehrin yönetici elitinin de sanatsal etkinliklere destek olarak her gösteriyi izlemek istemelerinin SEKA'nın kent yaşamında sanatsal faaliyetlerde öncü olmasında büyük rolü olduğunu söyler (2013: 63). Çok amaçlı tasarlanan bu salonlarda yapılan türlü etkinlikler yalnız fabrika çalışanlarına değil tüm İzmit halkına getirdiği çağdaş yeniliklerle modernleşme yolunda atılan önemli adımlardı.

Şakir Balkı SEKA'yı büyük, geniş ve donanımlı bir iş ve ekmek kapısı olmasının yanında bir kültür ve etkinlikler meydanı olarak tarif eder (2010: 160). Gerçekten de fabrikanın ilk yıllarından itibaren kültür ve sanat etkinliklerine oldukça önem veriliyordu. Etkinlikler yalnızca tiyatro ve sinema gösterimleri ile sınırlı değildi. Aynı salonda balolar, konserler ve resitaller de yapılırdı (SEKA Postası, 1 Mayıs 1957). 1940'lı yıllarda var olan, İzmit'in az sayıdaki salonları arasında en büyüğü olan fabrika sineması salonunda haftada iki film birden gösterilirdi. "Bu sinema çok seçkin bir yerdi. Hep seçkin filmler oynatılıyordu (...) perde ve ses düzeni, koltukları, ışıklandırması da yerindeydi." (Balkı, 2010: 166). İsmail Meçkeli SEKA'nın sinema salonunu şöyle anlatıyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012):

> "SEKA'nın sinema salonuna oturup film izlemek gurur verici bir şeydi. SEKA'ya girmek ayrıcalıktı. İstanbul'daki ünlü tiyatro toplulukları SEKA'ya

> gelmek için can atardı. Parasını alacağını bilirdi. Düzgün bir seyirciyle karşı karşıya kalırlardı. Salon 478 kişilikti. Dolardı ve kimseden çıt çıkmazdı."

Fabrika sineması ilk yıllarda ücretsizdi ve kartla giriliyordu. Memur ve işçiler için ayrı günler belirlenmişti. Balkı, bu ayırımın çalışanlar arasında rahatsızlık yarattığından bahseder (2010: 163):

> "Bu tür farklı tutumlar kimi eleştirilere neden olmuştu. Bir memur ve işçi ayırımıydı çünkü bu durum. O dönemin en kötü ayırımcılığı sayılıyordu bu uygulama. Ayıp bir şeydi aslında."

Daha sonra bu ayrım uygulamasına son verilmiş, sinema paralı hale getirilmiş ve tüm İzmit halkına açılmıştı. SEKA Sinemasının tam teşkilatlı bir sinema salonu olarak faaliyete geçmesi 2 Kasım 1956 senesinde olmuştu. SEKA çalışanları 3, 4 ve 5 kişilik aylık abonman davetiyelerden alır ve ay boyunca filmlerini izlerlerdi. 230, 300 ve 350 kuruş olan abonman ücretlerini, çalışanlar dilerse bir taahhütname imzalayarak maaşlarından kestirebiliyordu (SEKA Postası, 15 Kasım 1956). Salon "huzur ve sükunet içinde ve hep bir arada sinema seyretmek" maksadıyla filmin değiştiği ilk gece işletme mensuplarına tahsis edilmiş ve çalışanların kültürel ve sosyal anlamda gelişmesine katkı yapacak türden filmlere ağırlık verilmeye başlanmıştı (SEKA Postası, 1 Aralık 1957). SEKA Sinemasında aile, kadın ve çocuk matineleri de düzenlenirdi. Aile matineleri her akşam, kadın matineleri çarşamba öğleden sonra ve çocuk matineleri cumartesi ve pazar sabahları yapılırdı. Sinema yönetimi izleyicilere arada anketler yapar ve matineler ve filmlerle ilgili istekleri değerlendirirdi. İhtiyaca göre gerekli değişiklikler ve düzenlemeler yapılırdı (SEKA Postası, 15 Mart 1958). Fabrikalarında sinemanın yaygınlaşmasını teşvik eden Sümerbank: "Filmle yetiştirme ve öğretme usulünün faydaları göz önünde tutularak, çeşitli mevzularda öğretici filmler ve portatif makineler temin olunmuştur." diyerek bu konuya verdiği önemi ve desteği ifade etmişti (Cumhuriyetin 25. Yılı, 1948: 57). Bu yönüyle filmler yalnızca seyir ve eğlence aracı değildi. İzleyenlerde bir kültür ve dünya görüşü yaratmaya başlamıştı. Filmlerdeki karakterlerin giyim ve konuşma tarzları, hal ve hareketleri izleyenlerin sosyal yaşamlarını zenginleştirerek yeni kültürel ve sosyal yaşam kodları oluşturmaya başlamıştı. Diğer taraftan tüm bu etkinlikler kadın ve erkeklerin bir arada

bulunduğu, dolayısıyla kadının sosyal hayatta görünür olmasını da teşvik eden uygulamalardı.

Sanatın, her türü rahatlatıcı ve sosyalleştirici etkisiyle insanlar arasında uyum, anlayış ve yapıcılık gibi olumlu özellikleri artırdığı biliniyordu. Bu çerçevede çalışma hayatında işçi ve işveren arasındaki uyuşmazlıkların iki tarafın istekleri doğrultusunda yapıcı bir anlaşmayla uzlaştırılması amacında olan sosyal politikanın güzel sanatlardan mümkün olduğunca geniş ölçüde yararlanması gereği üzerinde duruluyordu. Çalışanların boş zamanlarını etkili şekillerde değerlendirebilmeleri bir yönüyle onların toplum yaşamında olumsuz etkiler yaratabilecek bağımlılıklardan uzak durmalarını sağlarken diğer taraftan işçilerin zevk ve kültür seviyelerinin yükselerek duygu, düşünce ve davranışlarının da olgunlaşmalarını sağlıyordu. Bu olgunlaşma ise sosyal düzen ve ahengin sağlanması bakımından son derece önemliydi (Kazmaz, 1947: 27-30).

Sinema ve tiyatronun yanı sıra müziğin insan ruhu üzerinde yaptığı olumlu etkilerin "sinirleri yorulan, dikkati gevşeyen işçinin çalışma gücünü, dikkat hassasını kamçılamak ve böylece iş randımanını artırmak" gibi etkileri olduğu dile getiriliyordu (Dinçer, 1947: 26). İzmit'te 2020'lerde kent halkına yabancı olsa da 1950'li yıllarda klasik batı ve caz müziği konserleri verilmekteydi. 25 Nisan 1957 tarihinde SEKA Sinema salonunda İstanbul Belediyesi Konservatuarı hocalarından Ayhan Turan ile son sınıf öğrencisi Belkıs Baltacıgil birlikte bir piyano-keman resitali sergilemişlerdi. SEKA sinemasında ve belki İzmit'te ilk kez Schubert, Bach ve Chopin gibi sanatçıların notaları yankılanmış ve seyircilerin oldukça ilgi ve beğenisini çekmişti (SEKA Postası, 1 Mayıs 1957). 22 Ocak 1958 tarihinde İstanbul Üniversitesi Konservatuarı öğrenci ve öğretmenlerinin SEKA Sinema salonunda seçkin bir davetli grubuna verdiği konser de yine büyük beğeni toplamıştı (SEKA Postası, 1 Şubat 1958): "Salonu dolduran dinleyiciler büyük tezahüratlarda bulundular. Bu konser Kocaeli'nde batı müziği konserinin artık bir ihtiyaç haline geldiğini göstermektedir." Klasik Batı Müziği yanında Türk Sanat Müziği konserleri de oldukça ilgi görüyordu. 1956'da dönemin Kocaeli Valisi ve Belediye Başkanı Ekmel Çetiner'in destekleriyle kurulan İzmit Türk Musikisi Derneği çeşitli vesilelerle sıklıkla SEKA Sinema salonunda konserler verirdi. Zaman zaman ünlü sanatçılar da konser için davet edilirdi.

Safiye Ayla'nın 20 Aralık 1958 tarihinde SEKA sinema salonunda konser vereceği haberi sevinçle karşılanmıştı (SEKA Postası, 15 Aralık 1958). Çalışanların sosyal ve kültürel etkinliklerine oldukça önem veren ve yakından ilgilenen SEKA Yönetimi'nin teşvikleriyle işletme içinde Türk Halk Oyunlarını Yaşatma ve Yayma Birimi oluşturulmuştu. Folklor ekibinin başına geçen Ferruh Arsunar'ın ifadesiyle Türkçede Halk Bilgisi anlamına gelen folklor bir milleti oluşturan bütün sosyal ve kültürel değerleri ifade ediyordu. Arsunar her toplumun kendi geçmişinden gelen bir folklor birikimi olduğunu ve Türkiye'nin ülke olarak bu alana önem vermesi ve folklorik zenginliklerinin ortaya çıkarılması düşüncesindeydi (SEKA Postası, 15 Mart 1957). Kurulan SEKA folklor ekibi hem düzenledikleri folklor geceleriyle hem de sahneye çıktıkları diğer sosyal etkinlilerde izleyenlere coşkulu ve neşeli anlar yaşatırdı (SEKA Postası, 1 Nisan 1957).

Fotoğraf 12: SEKA Caz Topluluğu.
Kaynak: SEKA Postası, 1 Ağustos 1972.

SEKA, İzmit'te kültürel olaylarda her zaman öncü bir rol oynamaktaydı. İşletme içinde gençlerden oluşan ve sanatsal etkinliklerle ilgilenecek bir gençlik teşkilatı kurulması planlanmış ve SEKA kütüphanesi yeniden düzenlenerek okuyucuların hizmetine açılmıştı. SEKA Boru ve Trampet Takımı ve SEKA Caz Topluluğunun[53] kurulması işletme içinde farklı bir hareket yaratmıştı. SEKA

[53] SEKA Boru ve Trampet Takımı ve SEKA Caz Topluluğunun kuruluş tarihi hakkında bilgi edinilemedi. Ancak SEKA çalışanları ile yapılan görüşmeler ve *SEKA Postası* gazetesinin 1960 sonrası yayınlanan sayılarından edindiğimiz bilgilere dayanarak bu tür etkinliklerin 1960'lardan sonra da devam ettiğini söylemek mümkündür.

İlkokulu'nda düzenlenen okuma bayramı eğlenceleri herkese açık yapılırdı. Bir dönem işletme içinde küçük çocuklar için bale kursları bile açılmıştı. SEKA Sosyal İşler Birimi'nin ara ara düzenlediği satranç turnuvaları da oldukça heyecanlı ve çekişmeli geçerdi (Sarıoğlu, 2013: 179).

Kamu işletmelerinde ve özellikle Sümerbank fabrikalarında örnekleri görülen sosyal ve kültürel etkinlikler zamanla çalışma yaşamının geneline yansımaya başlamıştı. İşçilerin manevi yönden gelişiminde önemli bir yeri olduğu düşünülen müzik, sinema, tiyatro gibi alanlar çalışma yaşamına kattıkları renkle işçilerin dinlendirilmesi, fiziksel ve ruhsal sağlıklarının korunması yanında neşe ve verimlerinin artmasına da yardımcı oluyordu. Bu noktada sosyal ve kültürel alanlara verilen önem kalkınma sürecinde ihtiyaç duyulan işyerine bağlı, nitelikli ve verimli işgücünün oluşmasına katkı sağlıyordu (Sönmez, 1946: 63). Diğer yönüyle insanların estetik zevklerini geliştiren ve çok yönlü eğiticiliği bulunan sanata çalışma yaşamında yer vermek, devletin kültür ve sanat politikası açısından bakıldığında çalışanların modern ve çağdaş Cumhuriyet'in temel değerleriyle buluşturulması hedefini de taşıyordu.

3.6.4. Fabrikada Yemekhane ve Beslenme Olanakları

Yemekhaneler ve yemek salonları, fabrika yerleşkelerinde inşa edilen sosyal mekanlar arasında önemli bir yere sahiptir. Bu mekanlar, yemek saatlerinde çalışanların beslenme ihtiyaçlarını karşıladıkları yer olmanın yanında, fabrikayı ziyaret edenlerin ağırlandığı, bir takım etkinliklerin gerçekleştirildiği, çalışanların kendi aralarında iletişim kurabildiği ve ailelerin kaynaştığı yerler olarak da sosyal açıdan oldukça işlevsel alanlardı.

Gıda ve beslenme konusu Sümerbank için sosyal işler arasında önemli bir yer tutuyordu. 1940'lara gelirken işgücü devrinin yüzde 85'lerde seyrettiği Sümerbank fabrikalarında işçiye, çalışmak için ihtiyaç duyduğu gıdanın sunulması onun fabrikayla olan bağını güçlendirme yollarından bir diğeriydi. Sanayi hayatına alışmaya çalışan işçilerin ücret seviyelerinin düşüklüğü göz önüne alındığında ihtiyaç duydukları kalori miktarını alabilmeleri kritik önemdeydi. İktisadi, sosyal ve sıhhi

açıdan ortaya çıkabilecek olan sorunların önüne geçebilmek için bazı gıda yardımı uygulamalarının hayata geçirildiğini görüyoruz. Bunlar arasında ücretsiz ve sanayi çalışmasının ihtiyaç duyduğu kalori miktarına sahip gıda yardımı; kooperatif, ekonoma,[54] satış mağazaları gibi çalışanların uygun fiyatlı alışveriş yapabileceği yerlerin açılması gibi uygulamalar bulunmaktadır (Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı, 1944: 16-17, 24).

Sümerbank fabrikalarında 1941 yılına kadar yemekler tüm çalışanlara ücretli olarak veriliyordu. Ancak işçilerin aldığı ücretlerin yeterli olmayışı, fabrikaya uzak yerlerde ikamet etmeleri ve çalışma koşulları gibi nedenlerle beslenme konusunda kendi hallerine bırakıldıklarında ihtiyaçları ölçüsünde beslenemedikleri kısa sürede anlaşıldı. İşçi sağlığı ve verimliliğini doğrudan ilgilendiren beslenme meselesi 1941 yılı Haziran ayında Nazilli Fabrikasında yapılan müdürler toplantısında gündeme gelmiş ve işçiye asker kalorisi esas alınarak sıcak yemek verilmesi kararlaştırılmıştı (BUMH, Sümerbank 1941 Yılı Raporu: 29). 1941 yılı Ağustos ayında Sümerbank Umum Müdürü Burhan Zihni Sanus bir açıklama yaparak düşük ücret alan işçilere ücretsiz yemek ve bazı giyim eşyaları verileceği müjdesini vermiştir (Cumhuriyet, 3 Ağustos 1941): "En büyük davamız işçinin terfihi, iyi yemesi, iyi giyinmesi, iyi yaşaması ve iyi şartlar içinde çalışmasıdır."

Umum müdürün açıklamasından bir ay sonra 1941 Eylül ayında diğer KİT'lerde olduğu gibi İzmit Kağıt Fabrikasında da ücretsiz yemek dağıtımına başlandı. Yılın son dört ayında günlük 150 kuruştan az alan işçilere ücretsiz dağıtılan yemek, daha yüksek ücret alan diğer işçilere de isterlerse öğünü 10 kuruştan veriliyordu. Kalori değeri 860 olan bu yemek, ekmek ve tek kaptan oluşuyordu. Ertesi yıl uygulama genişletilerek 200 kuruşa kadar ücret alanlara ücretsiz yemek verilmeye başlandı. 1942 yılında işçilerin yaklaşık yüzde 90'ı ücretsiz yemek yer durumdaydı (BUMH, 1941 Yılı Raporu: 8). Müessesede 1942 yılında, görevi başta yemek işi olmak üzere "çalışanlarla ilgili diğer hareketleri yürütmek" olan bir İçtimai Teşkilat Servisi kuruldu (BUMH 1942 Yılı Raporu, 1943: 13). Bu servisin kurulması ile yemek işleri daha düzenli ve

[54] Bir iktisadi kurum personelinin gıda maddelerini ve diğer zaruri tüketim ihtiyaçlarını uygun fiyatlarla tedarik eden satış mağazası.

tüm işçiler için kapsayıcı hale geldi. Ancak İzmit Kağıt Fabrikasında işçiler için yemekhane olarak kullanılan uygun bir yer olmasına rağmen, işçiler 1946 senesi martına kadar evlerinden getirdikleri kaplarla yemek yiyebilmişlerdi. 1946 senesinde yemeğin günlük kalori miktarı ise 860'tan bin 774'e yükseltildi (BUMH, 1945 Yılı EK Rapor: 14). Günlük kalori miktarı iki katına çıksa da bu tür işlerde çalışanlar için günlük gereken kalori miktarının 3 bin - 3 bin 500 civarı olduğunu düşündüğümüzde öğünlerin yetersiz kaldığını söylemek mümkündür (Kocabaşoğlu, 1999: 179).

Selüloz Sanayi Müessesesinde günlük yemek servisi 12 Mart 1945 tarihinden itibaren kazançlarına bakılmaksızın tüm işçiler için ücretsiz hale geldi. Bu uygulama hem dağıtım ve hem farklı işlem yönetimi bakımından müesseseler için kolaylık yaratırken hem de akort ücretle çalışan işçilerin psikolojilerini ve verimini olumlu yönde etkiledi (BUMH, 1945 Yılı Raporu, 1946: 7). Diğer taraftan yemek dağıtımı konusunda ayırımın ortadan kalkması hem işçiler arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmış hem de işçilerin geçim durumlarına önemli ölçüde katkılar yapmıştı. KİT'lerin, her tür gıda ihtiyacının görece yokluğunun yaşandığı savaş koşullarında çalışanlarına sunduğu ücretsiz beslenme imkanları çalışanlar için oldukça önemli bir meseleydi (Makal, 2007: 141).

Daha sonraki dönemlerde bu imkanların arttırılması konuları gündeme geldi. Bu talepler 25.4.1947 tarihli Çalışma Meclisi Raporu'na da yansımış ve raporda şu değerlendirmelere yer verilmiştir (Çalışma Dergisi, 1947: 58):

"Parasız yemek tatbikatının bütün işyerlerine teşmili:

a- Umumiyetle devlete ait işyerlerinde ve bir kısım hususi müesseselerde işçilere verilmekte olan parasız yemek tatbikatının bütün iş hayatında uygulanması temin edilmelidir.
b- Parasız yemek gerek miktar gerek tıbbi bakımdan esaslara bağlanmalıdır."

İşçilerin düzgün beslenme imkanlarının kademeli olarak ücretsiz hale getirilmesi ve sonrasında bu olanakların özel kesim de dahil olmak üzere tüm işyerlerine genişletilmesine yönelik dile getirilen bu talepler, Kamu İktisadi Teşekküllerinin

mikro ölçekte sosyal politikaların oluşumuna yaptıkları katkı bağlamında değerlendirilebilir. Kamu işletmelerinde başlayan ücretsiz yemek uygulamasının daha sonra özel sektörde de yaygınlaştığı görülmektedir. Batı uygulamasında pek görülmeyen ücretsiz yemek uygulamasının hegemonik fabrika rejiminin ve paternalist yaklaşımın önemli bir unsuru olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışanların ve aynı zamanda işletmenin de lehine olan ücretsiz yemek yardımı uygulamaları İzmit Kağıt Fabrikasında diğer KİT'lerde olduğu gibi benzer şekilde sürdürülmeye devam etti. Ancak yemeğin kalitesi ile ilgili zaman zaman işçilerden şikayetler geldiğini de görüyoruz. Bunlar işçilere bayat ve bozuk ekmeklerin verildiği, işçilerin fabrikada çıkan yemekten zehirlendiği gibi yemeğin kalitesine ilişkin bir takım şikayetlerdir.[55]

İlerleyen yıllarda çalışanların ihtiyaç duydukları gıdaya erişebilmeleri konusunda daha detaylı uygulamaların gündeme geldiğini görüyoruz. Fabrikada 2 Kasım 1958 yılında çıkarılan 77 sayılı genelge ile "muayyen hastalıklardan dolayı doktor raporu ile rejimden yemek yiyen işçilerin yemeklerinin hastalıklarına uygun bir şekilde hazırlanabilmesi için" üç tür rejim yemeği verileceği duyurulmuştu. Mide diyeti, karaciğer ve safra yolları diyeti ve tuzsuz rejim olmak üzere üç çeşit diyet yemeği listesi İşletme Tabipliği tarafından hazırlanıp her Pazartesi gıda dağıtım şefliğine verilecek ve bu listeye uygun yemekler çıkarılacaktı (SEKA Postası, 15 Aralık 1958).

Fabrikanın erken dönemlerinden itibaren çalışanların ihtiyaç duydukları tüketim maddelerini daha ucuz, kolay ve kaliteli bir şekilde temin edebilmeleri amacıyla da çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bunlardan ilki 1937 senesinde fabrikada kurulan tüketim kooperatifidir. "Hayat pahalılığına karşı işçi ve memurları korumak için yiyecek ve giyecekleri ucuza temin etmek" amacıyla kurulan kooperatifin 500 civarında üyesi bulunuyordu. Kooperatif üyeleri fabrika kantininden kredi ile alışveriş yapabiliyor ve her ay maaşlarından 2.5 lira kesiliyordu. Üye olmayanların ise peşin

[55] Hürsöz, "Ekmek mi Çamur mu? İşçiler Diğer İnsanlardan farklı mıdır?". 8 Ağustos 1950; "Selüloz Sanayi ve Tekel Ekmekleri Bozuk Çıkıyor". 12 Mayıs 1951; "Fabrikada İşçiler Yemekten Zehirlendi". 12 Mart 1953.

para ile kantinden alışveriş yapabilme olanağı vardı (Türk Yolu, 23 Eylül 1937). 1957 yılında fabrikada yeni bir kooperatif satış mağazası kurulması gündeme geldi. Ancak kurulması ve faaliyet geçmesi 1962 yılında gerçekleşen SEKA Tüketim Kooperatifi Ekonoma, uzun yıllar hem SEKA çalışanlarına hem İzmit halkına ihtiyaç duydukları tüketim mallarını ucuz ve kaliteli bir şekilde sağlanmasına aracılık etti.

Fotoğraf 13: EKONOMA Marketi.
Kaynak: SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

3.6.5. Giyim Olanakları

İplik ve dokumada dışa bağımlılığın yüksek olduğu, giyim gibi temel bir ihtiyacın dar gelirli Türk halkı için bir lüks sayıldığı 1930'larda Sümerbank'a sanayi planı çerçevesinde bu bağımlılıktan kurtulma ve Anadolu halkını "giydirme" görevleri verilmişti. Sümerbank'ın bu görev doğrultusunda doğrudan dokumacılık alanında faaliyet göstermeye başlaması devletçilik boyutuyla ulusal ekonomiyi güçlendirmek, halkçılık boyutuyla ise halkın ucuza giydirilmesi ve dolayısıyla Sümerbank bünyesinde çalışanların da giydirilmesi anlamında geliyordu (Eren ve Tuna, 2018: 181).

Kamu İktisadi Teşekküllerinde sosyal yardımlar arasında çalışanların giydirilmesi ve çalışmalarına uygun iş elbiselerinin verilmesi önemli bir yer tutuyordu.

1941 yılında Nazilli'de yapılan müdürler toplantısında işçilere ücretsiz iş elbiseleri verilmesi kararlaştırılmış ve yıl sonuna kadar tüm Sümerbank fabrikalarındaki 17 bin 620 işçiden 14 bin 114'üne yani yaklaşık yüzde 80'ine kıyafetleri dağıtılmıştı. Bunlara ek olarak İş Kanunu'na göre işin gereklerinden doğan tahta sabo[56] (ayakkabı), eldiven gibi koruyucu ekipmanlar da dağıtılmıştı (BUMH, Sümerbank Raporu, 1941: 29). Böylece iş güvenliği, temizliği ve sağlığı açısından da önlemler alınmıştı. "İş başında düzgün ve temiz giydirilmiş bir işçi, asrın sıhhi ve iktisadi ihtiyaçlarını göz önünde tutarak çalışan modern bir endüstrinin tipi ve örneğidir." (Endüstri, 1941: 227 Akt: Eren ve Tuna, 2018: 182). Giyim yardımları işçilerin işe uygun kıyafetler giymesinin ötesinde anlamlar da taşıyordu. Bu yolla hem genç Cumhuriyetin modernleşme süreci içinde ülke çapında modern çizgilere sahip ulusal bir giyim zevki oluşturmak ve çalışanları bu medeni kıyafetlerle donatmak hem de bu yolla işçilerin çalıştıkları fabrikalarla bağlarının güçlendirilmesi hedefleniyordu.

İşçinin yapılan işe uygun şartlarda çalışmasını sağlamak için başlatılan iş elbisesi dağıtma uygulaması ilerleyen zamanlarda geliştirilerek yılda iki kat iş tulumu, ıslak yerlerde çalışanlar için kauçuk çizme ve sıcak alanlarda çalışanlar için özel ayakkabıların dağıtımı şeklinde gerçekleşti. Bunun yanında Sümerbank fabrikalarında çalışan işçilerin fabrika dışında giyeceği iç çamaşırı, kışlık yün süveter ve yün çorap gibi giysileri ucuza temin edebilmeleri için Feshane fabrikasında bir atölye tesis edilmişti. İşçilere iş elbisesi verilmesi yanında kendilerinin ve ailelerinin günlük giyim ihtiyaçlarının düşük fiyatlarla karşılanması için Sümerbank elbise, gömlek, fanila, çamaşır, ayakkabı ve çorap üretimine başlamıştı (BUMH, Sümerbank 1940: 30). Giyim yardımları beklenildiği gibi işçileri fabrikayla olan bağlarını güçlendirerek uzun vadede işgücü devri üzerinde de azaltıcı etki sağlayan adımlardan biri oldu (BUMH, Sümerbank, 1943: 6).

İzmit Kağıt Fabrikasında da 1940 yılından sonra işçilere iş elbisesi ve ayakkabı gibi bir takım giyim eşyaları verilmeye başlandı. Bu harcamalar için yapılan toplam

[56] "Bilinçli olarak bir eylemi bozmak" anlamına gelen *sabotaj* kelimesinin kökeni, 15. yüzyılda Hollanda'da dokuma işçilerinin teknolojinin gelişimiyle makinelerin işçilerin yerini alacağı endişesiyle, ayaklarındaki dayanıklılığıyla ünlü tahta *sabo* terlikleri makine çarklarına fırlatarak kırmalarına dayanmaktadır. Uçkan, 2018: 179.

maliyet 1945 yılında 50 bin TL'yi aşmıştı (BUMH, Ek Rapor, 1945: 17). Ancak dönemin yerel gazetelerinde yer alan haberlere baktığımızda, kağıt fabrikasında işçilere verilmesi beklenen bu giyim eşyalarının, Sümerbank tarafından belirlenen periyotlara uygun şekilde verilmediğini anlıyoruz. 30 Mart 1950 tarihli *Hürsöz* gazetesinde çıkan bir haberde işçilere altı ayda bir verilmesi gereken iş elbiselerinin senede bir bile verilmediği, bu yüzden işçilerin yırtık elbiselerle ya da kendi paraları ile dışarıdan satın aldıkları elbiselerle işe gittikleri belirtiliyordu.

Sümerbank'ın devlet fabrikalarında başlattığı giyim yardımı uygulamasının o dönem yasal olarak zorunlu olmamasına rağmen bazı büyük özel işyerlerinde de hayata geçirildiği görülmektedir. 17 Nisan 1947 tarihli Çalışma Meclisi Raporunda bazı işyerlerinin çalışanlarına "iç çamaşırı, pijama, elbise, ayakkabı" gibi giyim eşyalarını temin ettiği rapor edilmişti (1947: 67). Gıda konusunda olduğu gibi giyim yardımı konusunda da KİT'lerde başlayan uygulamaların özel sektör işletmelerinde teamül haline gelmesi mikro düzeyde sosyal politika örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu durum ayrıca kamunun çalışma ilişkilerinde eğilim oluşturucu rolünü de ortaya koymaktadır. Kamu işyerlerindeki olanaklar özel sektör işçileri tarafından duyulmakta ve bu yönde bir talep oluşmasına yol açmaktadır. Böylece kamu işçilerinin kazanımları daha geniş bir işçi kitlesinin de kazanımı haline gelmekteydi.

3.6.6. SEKA'da Sağlık Hizmetleri

Devlet fabrikalarında çalışanlara yönelik sağlık hizmetlerinin anlaşılabilmesi için dönemin sağlık koşulları ve Cumhuriyet'in çalışma yaşamına da yansıyan genel sağlık politikalarından söz etmek yerinde olacaktır. Cumhuriyet dönemi öncesi istikrarlı bir sağlık politikasının ve koruyucu sağlık hizmetlerinin bulunmaması bağışıklık sistemi zayıf kalan Türk toplumunun, savaş koşullarının da etkisiyle uzun yıllar bulaşıcı ve salgın hastalık tehdidi altında yaşamasına neden olmuştu.

Sağlık hizmetlerinin zayıf olması yanında sağlık çalışanlarının nicelik açısından yetersizliği de büyük sıkıntılar yaratıyordu. 1920 ve 30'larda yaklaşık 13 milyon kişilik ülke nüfusuna karşılık bin kişilik bir doktor kadrosu ve 10 binden az hastane

yatağı mevcuttu. Nüfusun çoğunun kırsal bölgelerde yaşadığı düşünüldüğünde bu kadar sınırlı bir kadroyla ülkenin her köşesine sağlık hizmeti götürebilmek oldukça zordu. Sağlık hizmetlerine ulaşım güçlüklerine bir de yoksulluk, bilgisizlik ve yetersiz beslenme eklenince tifo, tifüs, sıtma, frengi, tüberküloz gibi pek çok salgın hastalık insan ve dolayısıyla işgücü kaybına neden oluyordu (Tezel, 1986: 89). Sağlık hizmetlerindeki yetersizlik nedeniyle insan kaynağının heba olması Cumhuriyet kadrolarını harekete geçirmişti. Çünkü çağa yakışmayan bu manzara aynı zamanda kalkınmada ihtiyaç duyulan kol ve beyin gücü eksikliği demekti ve ekonomik ilerlemenin önündeki en büyük engellerden biriydi. Bu nedenle eldeki kaynakların en verimli şekilde kullanılması için çalışmaların devletin sağlık politikası doğrultusunda ilerletilmesi çalışmaları hız kazandı. Bu doğrultuda sağlık hizmetlerinin kapsayıcı ve etkili olabilmesi için yöntem olarak gelişmiş ülkelerde de tercih edilen koruyucu hekimliğe ağırlık verilerek, salgın hastalıkların çıkarılan yasal düzenlemelerle devlet eliyle önüne geçilmesi planlanmıştı. O dönem ilk olarak toplum sağlığını en çok etkileyen sıtmayla mücadele için 13 Mayıs 1926'da 839 sayılı Sıtma Mücadele Kanunu kabul edildi.[57]

Koruyucu hekimlik ve sağlık hizmetleri adına atılan ilk büyük adım 17 Mayıs 1928'de 1267 sayılı yasayla kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun'dur.[58] Bu kanunla Ankara'da kurulan Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesi halk sağlığının korunması üzerine bilimsel araştırmalar yapmak, aşılar ve serumlar üretmek, doktorlar başta olmak üzere sağlık çalışanlarının bilgilerini artırmakla görevlendirildi. Devletin sağlık politikasının o zamana kadarki en geniş kapsamlı çerçevesini çizen, sağlık hizmetlerinin devlet tarafından merkezi ve yerel yönetimler eliyle yürütülmesini öngören koruyucu hekimlik adına ve halk sağlığı için atılmış diğer devrim niteliğindeki adım 24 Nisan 1930'da kabul edilen Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'dur.[59] Uygulama konusunda

[57] TBMM ZC, İkinci Devre, XXV. Cilt, 13 Mayıs 1926, 98. Birleşim, 95-96. Koruyucu sağlık yöntemleri çerçevesinde bu kanunla sıtma kaynağı olabilecek bataklık ve yararsız su birikintilerinin kurutulması, sıtma ilaçlarının dağıtılması için Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı başta olmak üzere devlet organlarının sorumluluklarının belirlenmesi ve mücadele süresince vatandaşlardan beklenen davranışlar ve yaptırımlara ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 2021'de Covid-19 pandemisi döneminde daha işlevsel bir kanun olarak kullanıldığının altını çizmek gerekir.
[58] TBMM ZC, Üçüncü Devre, IV. Cilt, 17 Mayıs 1928, s.153-154. Resmi Gazete: 24 Mayıs 1928.
[59] TBMM ZC, Üçüncü Devre, XVIII Cilt, 24 Nisan 1930, s.121-122. Resmi Gazete: 6 Mayıs 1930.

belediyelere ve yerel yönetimlere asli görev veren kanun ülke genelinde sıhhi durumun iyileştirilmesi, vatandaşların tıbbi ve sosyal yardıma ulaşımlarının sağlanması ve sağlıklarının korunması ve sağlıklı nesiller yetiştirilmesi konusunda devletin sorumluluklarını belirliyordu. Kanun, özellikle bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele etme, doğumu kolaylaştırma ve çocuk ölümlerini azaltma konusuna özel bir önem vermişti. Kanun salgın ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle geçimini sürdüremeyen ailelerin geçiminin hükümetçe sağlanmasını hükme bağlamıştı. Bunun dönem açısından önemli bir sosyal politika adımı olduğunu vurgulamak gerekir.

Tüm bu düzenlemeler sağlık alanında yürütülen mücadelede devletin elini güçlendirerek önemli adımlar atılmasını sağladı. İlk olarak Ankara Merkez Hıfzıssıhha Müessesi tarafından pek çok bulaşıcı hastalığa karşı geliştirilen ve üretilen aşılar ve serumlar sağlık alanında dışa bağımlılığı önemli ölçüde ortadan kaldırdı. Bu aşılar ülkenin dört bir yanına ulaştırılarak bulaşıcı hastalıklara karşı vatandaşların bağışıklıkları güçlendirildi. Diğer taraftan toplum yaşamını ilgilendiren özellikle su ve gıda gibi pek çok alanda sağlığa uygunluk testleri yapılarak vatandaşlar sağlık alanında bilgilendirildi. Sağlık alanında kararlılıkla verilen ve ileriki yıllarda çok olumlu neticeler alınan toplum sağlığını iyileştirme ve insan kaynağını yeniden ayağa kaldırma mücadelesinin oldukça kısıtlı bir bütçe ve insan kaynağıyla yapıldığı göz ardı edilmemelidir.[60]

Toplum sağlığını koruma ve iyileştirme yönünde atılan bu önemli adımları Türkiye'deki sanayileşme süreci açısından değerlendirecek olursak tüm bu yasal çerçevenin çalışma hayatı ile ilişkisine bakmamız gerekir. Bu noktada Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun çalışanların sağlık açısından korunmasına ilişkin yaptığı düzenlemeler öne çıkar. Yasa, doğrudan çalışma yaşamına yönelik olmasa da toplum sağlığının korunması kapsamında işçi sağlığı ve iş güvenliğine ilişkin hükümleriyle bu alandaki bir boşluğu doldurmuştur. [61] Çalışma yaşamı alanında Umumi Hıfzıssıhha

[60] Sağlık Bakanlığı bünyesinde 1928 yılında 1078 doktor, 1059 sağlık memuru, 377 ebe, 130 hemşire ve 128 eczacı bulunuyordu. 1949 yılında ise doktor sayısı ancak 2.617'ye, sağlık memuru sayısı 2.938'e, ebe sayısı 1.326'ya, hemşire sayısı 643'e yükselebilmişti. İstatistik Yıllığı 1939-1940, C.11, s.153.

[61] Kanunun *İşçiler Hıfzıssıhhası* başlıklı bölümünde yer alan 173-179. maddeleri çalışma yaşamına ilişkindir. Buna göre; 12 yaşından küçük çocukların üretim yerleri ve her tür sanayi kuruluşunda, madenlerde işçi ya da çırak olarak istihdamı yasaklanmıştır. 12 ile 16 yaş arasındaki çocukların gündüz

Kanunu ve İş Kanunu sonrasında doğrudan işçi sağlığı ve iş güvenliği konusunda yapılan ilk düzenleme 5 Şubat 1941'de kabul edilen İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesidir.[62] İş Kanunu kapsamındaki tüm işyerlerini dolayısıyla Sümerbank'ı da kapsayan bu yasa iş başında ve iş dışında zaman geçirilen bütün alanların (yemekhane, konut vb.) işçi sağlığı ve iş güvenliğine uygun biçimde ayarlanmasına ilişkin düzenlemeler getirmiştir.

Dönem boyunca çalışma yaşamına ilişkin yapılan diğer önemli düzenleme İş Kanunu'nda öngörülen işçi sigortalarının hayata geçirilmesidir. 27 Haziran 1945 tarihinde kabul edilen[63] ve Türkiye'de işçiler için ilk sosyal sigorta düzenlemesi olan 4772 sayılı İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu ile çalışanların ücretlerinden yapılacak prim kesintisi ile sigorta sistemine dahil edilmeleri yasal olarak zorunlu hale gelmiştir. İş kazaları, meslek hastalıkları ve analık kavramlarını ayrı ayrı tanımlayarak sigortalının hangi hallerde sigortaya hak kazanacağı detaylı olarak düzenlenmiştir. Çalışanlara yeni güvenceler getiren kanun iş kazaları ya da sakatlanmalarda işçiye tazminat ödenmesi için işveren ihmali ya da dikkatsizliği sonucu olması şartını ortadan kaldırmıştır. Çalışma Bakanlığı'nın kurulması ve işçileri koruyucu sosyal sigorta uygulamalarının kurumsallaştırılmasıyla işçilik bir nevi devletin garantisi altına alınmıştır.

Sümerbank dönem boyunca devletin sağlık alanındaki düzenleme ve politikalarına uygun olarak çok sayıda işçinin çalıştığı fabrikalarında gerekli sağlık hizmetlerini sunabilmeye özen gösteriyordu. Kalabalık çalışma ortamlarının olduğu büyük fabrikalar o dönem toplumda çok yaygın olan salgın hastalıkların kolayca yayılması için oldukça elverişli ortamlardı. Bu nedenle Umumi Hıfzıssıhha Kanunu belirli sayıda işçi çalıştıran işverenlere sağlık önlemleri alma konusunda yükümlülükler getiriyordu.[64] Özellikle fabrikaların ilk kurulduğu yıllarda ülke

---

8 saatten fazla ve geceleri çalıştırılmaları yasaklanmıştır. 18 yaş altı erkeklerin ve her yaştaki kadınların madenlerde çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Günlük çalışma süresi tüm işçiler için 8 saat olarak belirlenmiştir.

[62] Kararname no: 2-15156. Resmi Gazete: 17 Şubat 1941. Sayı: 4736

[63] TBMM TD, Yedinci Devre, XVIII. Cilt, 27 Haziran 1945, s.435-451. Resmi Gazete: 7 Temmuz 1945, Sayı: 6051.

[64] Madde 180: "Devamlı olarak en az elli işçi çalıştıran bütün iş sahipleri, işçilerinin sıhhi ahvaline bakmak üzere, bir veya mütaaddit tabibin sıhhi murakabesini temine ve hastalarını tedaviye mecburdur. Büyük müessesatta veya kaza ihtimali çok olan işlerde tabip daimi olarak iş mahallerinde yahut

genelindeki sağlık hizmetlerinin de yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı düşünüldüğünde işçilere sağlanan düzenli sağlık hizmetleri oldukça önemliydi. Devlet fabrikalarındaki sağlık imkanlarının bu yasa ile getirilen asgari sınırların üzerinde olduğu görülse de (Makal, 2007: 141) özellikle 1940'lı yıllara gelene kadar çalışma koşullarının insan sağlığına uygunluğu, sağlık, bakım ve tedavi imkanları tüm fabrikalarda yetersiz düzeydeydi. 1940 yılında yapılan bir araştırmaya göre Sümerbank fabrikalarında her işçi yılda altı kez hasta oluyor ve işçilerin yüzde 6'sı iş kazası geçiriyordu (Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat Raporu, 1940: 23).

Bu durum yıllar geçtikte tüm Sümerbank fabrikaları ve elbette İzmit Kağıt Fabrikası için de olumlu yönde değişti. Selüloz Sanayi Müessesesinde 1941 yılında dahiliye, hariciye uzmanları ve diş doktorunun bulunduğu bir revir faaliyete geçti. Doktorlar henüz müesseseye daimi olarak bağlanmamışlardı ve yatak ve cihaz sayısı konusunda eksiklikler vardı (BUMH, 1941: 8). 1940'lı yıllarda sıtma hastalığı işçiler arasında çok yaygındı. 1941 yılında müessese revirinde yatarak tedavi gören 79 kişinin 49'u sıtmaya yakalanmıştı. Ertesi yıl yatarak tedavi görenlerin oranı yüzde 59, ayakta tedavi görenlerin oranı ise yüzde 53 civarında artmıştı. Revirde ayakta tedavi görenlerin sayısı 1942 yılında 8 binin üstüne çıkmıştı (BUMH, 1942: 22).

1945 yılına gelindiğinde fabrika revirinin yatak sayısı 15'e çıkmıştı. Sağlık personeli ise 5'i hekim olmak üzere 10 kişiden oluşuyordu. Bir yılda yapılan sağlık harcamalarının toplamı 67 bin lirayı geçmişti. Ancak işçi ve memur toplam sayısının 2500'e yaklaştığı bir işletme için bu kapasite yeterli değildi ve artırılması gerekiyordu (BUMH, 1945, Ek Rapor: 15). 1945 yılında fabrikada yatarak yada ayakta tedavi görenlerin sayısı aşağıdaki gibiydi:

civarında bulunur. Hastanesi olmayan mahallerde veya şehir ve kasabalar haricinde bulunan yerlerdeki iş müesseseleri bir hasta odası ve ilk yardım vasıtalarını ihzar ederler. Yüzden beş yüze kadar daimi amelesi olan müesseseler bir revir mahallî beş yüzden yukarı amelesi olanlar yüz kişiye bir yatak hesabiyle hastane açmağa mecburdurlar." Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, Kanun no: 1593, Resmi Gazete: 6 Mayıs 1930.

Tablo 19: 1945 Yılında Müessese Revirinde Tıbbi Bakım ve Tedavi

	Muayene	Ameliyat	Çeşitli Hasta	Sıtma	Doğum	Kaza	Diş Tedavisi	Ölüm	Toplam
Memur	271	13	295	38	-	2	290	2	911
İşçi	4402	32	1908	347	1	194	1647	-	8531
Toplam	4673	45	2203	385	1	196	1937	2	9442

Kaynak: BUMH, "İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri", 1945 Yılı Raporu, s.15.

1951 yılında Müessese sağlık teşkilatında değişiklikler yapıldı. Eksikleri tamamlanan hastahane 65 bin lira kira karşılığında İşçi Sigortaları Kurumuna devredildi. Müessese çalışanlarının sağlık hizmetleri bundan böyle yeni kanun[65] gereği İşçi Sigortaları Kurumunca yapılacaktı. Müessese bünyesindeki sağlık hizmetleri fabrika içinde faaliyetine devam eden fabrika reviriyle artık daha sınırlı hale gelmişti. Revirde istihdam edilen bir doktor ve bir operatör işçi ve memurlara hizmet veriyordu (BUMH, 1950: 16). 1954 yılında işçilerin sağlık durumlarına baktığımızda 5500'e yakın işçinin viziteye çıktığını ya da muayene olduğunu, 32 kişinin revirde ve 5 kişinin diğer hastanelerde yatarak tedavi olduğunu, 6 binin üstünde de ufak cerrahi operasyonların yapıldığını görüyoruz (BUMH 1954, Ek:9).

1943-46 yılları arasında İktisat Vekili olan Fuat Sirmen 1943 yılında Meclis'te yaptığı konuşmasında devlet fabrikalarında gerçekleştirilen sağlık yatırımlarının her fabrika için henüz istenilen seviyeye gelmemiş olmakla birlikte konu ile ilgili çalışmalarının devam ettiğini belirtiyordu. Bakan konuşmasının devamında fabrikaların ekonomik kalkınmanın yanında sosyal kalkınmaya da hizmet ettiğini vurgularken Türkiye'de uygulanan devletçiliğin mahiyeti hakkında da ipuçları verir:[66]

> "Biz memleket dahilinde sanayi kalkınmasını yaparken aynı zamanda bunun vesilesiyle de içtimai kalkınmamıza da büyük yardım ettiğimize kaniyiz. Onun

[65] İşçi statüsünde çalışanların sosyal güvenliği için gerekli kurumsal altyapıyı hazırlayan 4792 Sayılı İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu 1946 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 4772 Sayılı ve 1945 tarihli Kanun ile iş kazası, meslek hastalıkları ve analık; 5417 Sayılı ve 1949 tarihli Kanun ile ihtiyarlık; 5502 Sayılı ve 1950 tarihli Kanun ile hastalık ve analık; 6900 Sayılı ve 1957 tarihli Kanun ile maluliyet, ihtiyarlık ve ölüm sigortaları düzenlenerek koruma sağlanan risklerin kapsamı aşamalı olarak genişletilmiştir (Gökbayrak, 2010: 145).

[66] TBMM ZC, Yedinci Dönem, Cilt:2, 27 Mayıs 1943, s.278-279.

için her kurduğumuz fabrikanın yanında o fabrikanın amelesini oraya bağlamak için gereken sıhhi ve içtimai ihtiyaçlarını karşılayıcı tesisleri vücuda getirmekten bir an fariğ [vazgeçmek] olmamaktayız."

Türkiye'nin sanayileşme sürecinde en büyük itici güç olan Sümerbank insan kaynağının sağlığının korunması meselesini ciddiyetle ele almış ve kararlılıkla sürdürmüştür. Sümerbank ve diğer devlet kurumları pek çok alanda olduğu gibi çalışma koşullarının çağın gereklerine uygun hale getirilmesi yönünde attığı adımlarla diğer işletmelere de örnek olmuştur.

3.6.7. SEKA'da Kreş Olanakları

Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme adımları kapsamında kadınların en az erkekler kadar kamusal alanda ve çalışma hayatında yer almaları teşvik ediliyordu. Hem gelişen sanayi ve artan işgücü ihtiyacı hem de hem de savaşlar nedeniyle kaybedilen erkek nüfus dolayısıyla ihtiyaç duyulan kadın işgücü çalışma hayatında giderek daha görünür hale gelmeye başlamıştı. Çalışan kadınları iş hayatında tutabilmek ise onların bakım vermekle yükümlü oldukları okul çağına gelmemiş çocuklarının bakımı ile doğrudan ilişkiliydi. Çalışmak isteyen ancak çocuk bakımı konusunda destek alamayan kadın ya çocuk doğurmaktan ya da iş hayatından vazgeçiyordu (Dinçer, 1946: 28). Çocuk bakımı çalışan anneyi işe bağlanması konusunda teşvik etmesi yanında ülkenin ihtiyaç duyduğu insan kaynağının Cumhuriyet'in uluslaşma ve çağdaşlaşma hedefleri doğrultusunda yetiştirilmesi anlamında da önem taşıyordu. Cumhuriyet'in kurucu kadroları bu meseleye başından beri yakın ilgi gösterdi. Öyle ki CHP'nin 1931 tarihli Nizamnamesinde bu konuya yer verilmişti (1931: 37): "Amele mıntıkalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına devam olunacaktır." İş Kanunu ve İş Kazaları Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu gibi kanunlarla kadınlara ve çalışan annelere yasal güvenceler getirilirken bir yandan da doğum evleri ve kreşler açılarak doğacak çocukların sağlığı, bakımı ve yetiştirilmesi devlet tarafından ciddiyetle ele alınıyordu.

Kadın işçilerin istihdamını artırabilmek ve kadınların işlerine ve işyerlerine olan bağlılığını arttırmakta önemli bir rol oynayan kreşlerin Sümerbank fabrikalarında yer almaya başlaması 1944 yılı itibariyle gerçekleşti. İlk kreşler kadın işçilerin en yoğun olduğu Nazilli, Kayseri, Ereğli ve Malatya fabrikalarında açıldı (Eren, 2019: 295). SEKA bünyesindeki ilk kreş ise 29 Ekim 1956 tarihinde faaliyete geçti (SEKA Postası, 1 Şubat 1957):

> "İşletmemizde çalışan kadın arkadaşlarımız, mesai saatleri içinde, yavrularını hemşire ve doktorlarımızın şefkatli kucağına bırakmakta, gönül huzuru ile vazifelerine devam imkanı bulmaktadırlar."

Fabrikadaki kreşte haftada üç gün hizmet veren bir çocuk doktoru gözetiminde, en çok 6 yaşına kadar olan işçi çocuklarına bakılmaya başlanmıştı. Açıldığı ilk birkaç yıl yalnızca kırk çocuk kapasitesi olan kreş, İzmit için de bir ilkti. Başhemşire Mürüvet Eren ile birlikte kreşte bir diyet hemşiresi, bir çamaşır ve ütücü, üç bakıcı ve iki hizmetli görevliydi (SEKA Postası, 1 Haziran 1957). Çocukların düzenli sağlık kontrollerinin yapıldığı ve düzgün beslenmelerine özen gösterilen kreşe çok fazla ilgi gösteriliyordu. Bu nedenle kapasitesinin artırılması yönünde çok yoğun talep vardı. 1959 yılında Çalışma Bakanlığı görülen ihtiyaç üzerine kreşin genişletilmesine karar verdi. (BUMH, 1959 Yılı Raporu: 1960). Çalışırken çocuklarını bırakabilecekleri güvenli bir kreşin olması çocuğu olan kadın işçiler için yaşamsal önemdeydi. Çoğu kırsal kökenli olan işçiler için fabrikada karşılaşılan bu tür pratikler aynı zamanda modernleştirici bir işlev de görüyordu. Diğer taraftan işçi çocuklarının düzenli gıda ve sağlık kontrollerinin karşılandığı bu kreşler Cumhuriyet'in sağlıklı nesiller yetiştirme hedefleriyle de uyumlu bir yapıdaydı.

Fotoğraf 14: SEKA Kreşi.
Kaynak: SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

3.6.8. SEKAlının Hawaii'si: SEKA Kampı

> "Bizim barakanın ismi MAVİŞ. Gölün hemen üstünde. Onu pek sevdik. Komşularımızla şakalaşıyoruz. İş sıkıntıları masamızda, üzüntüler evde kaldı sanki. Ay başı hesabı yapmaktan da -şimdilik- vazgeçtik. Tatile kavuşmuş okul çocuklarına döndük. Neredeyse şapkalarımızı havaya atacağız. Burada ne zil sesi var ne boru."
>
> Naci Girginsoy (SEKA Postası 15 Ağustos 1958).

SEKA Kampı 20 Temmuz 1957 tarihinde "uzun ve yıpratıcı bir mesai devresini idrak eden [SEKA] mensupları[mızın]nın sükunet içinde istirahatlerini temin etmek ve tabiatın bahşettiği nimetlerden faydalanmak suretiyle sıhhat ve enerji kazanmış bir halde yeni mesai devresine başlamalarını sağlamak gayesiyle" resmen açılmıştı. 29 Eylül 1955 tarihli *Hürsöz* gazetesindeki "SEKA Kampı: Bir İşçi Babasının Te[a]hassüsleri [Hissiyatları]" başlıklı yazı ile kampın aslında daha önce de var olduğunu ancak birkaç baraka ve çadırdan oluşan kampın biraz daha geliştirilerek 1957 yılından itibaren düzenli olarak çalışanların hizmetine sunulduğunu anlıyoruz. Sapanca Gölü'nün Kazakburnu mevkiinde kurulan kamp katılımcılara çocuk bahçesi, spor sahaları, su sporları, iki günde bir gösterilen ücretsiz eğitici ve öğretici filmler, müzikli eğlenceler ve yakın yerlere turistik geziler gibi pek çok imkan sunuyordu

(SEKA Postası, 15 Temmuz 1957). İlk açıldığında 12 barakası bulunan kampın kapasitesi 1958 yılında, eklenen 36 baraka ile toplamda 48 baraka ve 54 çadıra ulaşmıştır (SEKA Postası, 1 Ağustos 1958). 1958 yılında kamptan onar günlük sekiz dönemde toplamda 357 işçi, 274 memur ve ailesi faydalanmıştı (SEKA Postası, 15 Ağustos 1958).

Fotoğraf 15: SEKA Kampından Kareler-1.
Kaynak: 1 Ağustos 1958 ve 15 Ağustos 1960, SEKA Postası.

Her on günlük dönemde ortalama 200 kişinin katıldığı bu yaz kampında, işçilere bir öğün yemek ücretsiz olarak verilmekteydi. Memurlara ise uygun fiyatlı tabldot çıkarılıyordu. Bunun dışında isteyenlerin yemeklerini kendilerinin hazırlayabileceği her türlü imkan mevcuttu. Katılımcıların günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere kamp alanında bir kantin ve bir büfe de bulunuyordu (SEKA Postası, 15 Temmuz 1958).

SEKA Kampı, çalışanlar için doğayla iç içe, aileleri ve diğer SEKA'lılarla sosyalleşebildikleri, dinlenebildikleri ve daha önemlisi ücretsiz tatil yapabildikleri bir imkan olması sebebiyle SEKA'lıların anılarında mutlulukla bahsettiği bir yerdi. "Eskiden Bodrum Marmaris yoktu bizim SEKA'mız vardı." diyen Halil Karaoğlu (Akgüner ve Bilecen, 2012) ile "SEKA kampına gitmek Avrupa'da bir yere gitmek demekti SEKA'lı için." diyen Sefer Debreli (SEKA Kağıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması, 2014) bu ifadeleriyle kampın o dönemde çalışanlar için ne kadar kıymetli olduğunu ifade ediyorlardı. SEKA'da kütüphane memuru olarak çalışan ve SEKA Postası Gazetesi'nin yayıncısı Naci Girginsoy'un kızı Sunay Girginsoy (SEKA Kağıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması, 2014) ise çocukluğunun hatıralarında kalan SEKA Kampı için şöyle diyordu: "SEKA kampı göl kıyısında bizim için olağanüstü bir yerdi.

Hep birlikte paylaştığımız bir alandı. Kahvaltılar, akşam yemekleri birlikte yenir. Akşam yazlık sinemada bir film yada canlı müzik olurdu.”

Fotoğraf 16: SEKA Kampından Kareler-2.
Kaynak: 1 Ağustos 1958 SEKA Postası

1960 yılında daha fazla çalışanın faydalanabilmesi için hem kampın kapasitesi arttırılmış hem de katılımcıların çok az bulduğu on günlük devreler on beş güne çıkarılmıştı. (SEKA Postası, 15 Ağustos 1960). Kampa katılım koşulları arasında memur ve daimi işçi olmak şartı bulunuyordu (SEKA Postası, 15 Temmuz 1957). Yani tali birimlerde bulunan (örneğin matbaa) işçiler bu imkandan faydalanamıyordu. Yukarıda fabrikada konut sorunu meselesini anlattığımız bölümde lojman dağıtımı konusunda da çalışanlar arasında benzer bir ayırım gözetilmişti. Eski SEKA çalışanlarından Ersin Kadir Büyükbaş’ın ifadesine göre işçiler arasında da daha çok üst kademede olan teknisyenler kamp imkanından faydalanabiliyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012): “Bugün Hawaii adalarına gitmekti kampa gitmek. O zaman bu kadar güzel eğlenilecek, kalınacak, rahat, yemeğimiz hazır nerde görecektik? Ama SEKA işçisi oraya gittiği zaman görüyordu. SEKA işçisi derken işte o zamanki teknisyenler.” On yıl boyunca kampta çalışmış olan Tayyar Orak ise kamp içinde ast-üst ayırımı olmadığını, yalnızca ön taraftaki on barakanın daire başkanları ve müdürlere ayrıldığını, kalan doksan barakanın işçilere ayrıldığını söylüyordu. Ömer Akın ise Tayyar Orak’ın söylediklerine paralel olarak kampta birkaç tip baraka olduğunu ve ön taraftakilerin görevi daha yüksek olan yöneticilere ayrıldığını, kalan barakaların ise

işçi-memur ayrımı gözetilmeksizin kura çekilerek dağıtıldığını söylüyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012).

SEKA Kampı'ndan faydalanmak için daimi işçi ve memur olmak şartı bulunsa da çalışanların söylemlerine dayanarak bu iki grup arasında kamptan yararlanma konusunda adil bir dağılım olduğunu söylemek mümkündür. Fabrikada çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak, hayatlarını kolaylaştırmak için ve bir yandan da işe olan bağlılıklarını arttırmak için kurulan sosyal altyapılar arasında SEKA Kampı'nın diğerlerinden bir adım öne çıktığını söylemek mümkündür. Çalışanların diğer çalışanlarla ve onların aileleriyle birlikte tatil yaptıkları ve ilişkilerini güçlendirdiği bir ortam yaratan kampın SEKA'lılık kimliğinin oluşması noktasında da büyük katkıları olmuştur. Bu tür ortak paylaşımlar hem çalışanların birbirleriyle hem de fabrikayla olan bağlarını güçlendirirken Katznelson'un sınıf oluşum kuramının üçüncü aşamasında sözünü ettiği ortak bilinç, düşünce ve kültürleri paylaşan grupların ortaya çıkmasını sağlar.

3.7. Kentleşmede KİT'lerin Rolü: SEKA – İzmit İlişkisi

Modern çağdaşlaşma projesi, politik müdahale ile sosyal alanın radikal bir biçimde dönüştürülebileceği varsayımına dayanır. Erken cumhuriyet döneminde sosyal ve mekânsal değişim üzerinde doğrudan etkiler yaratan sanayileşme söylemi, bir yanıyla da ulusu sosyal ve ekonomik olarak dönüştürmeyi böylece rejimin öngördüğü kalkınmayı hızlıca gerçekleştirmeyi hedefliyordu (Zeybekoğlu, 2009: 222-223). Planlı ekonomik kalkınma yaklaşımı sonucunda hızlıca kurulan Cumhuriyetin ilk fabrikalarının ülkenin farklı bölgelerine yayılmış ve demiryolu ağı ile birbirilerine ve merkez bölgelere bağlanmış olduklarını görürüz (Örneğin Nazilli, Kayseri, Bursa, Eskişehir, İzmit). Fabrikaların kurulacakları yerler seçilirken ulaşım, hammadde ve işgücüne yakınlık gibi faktörler yanında kurulacakları yere istihdam getirmek ve askeri olarak savunma olanaklarının yüksek olduğu bölgelere kurulmaları gibi stratejik kararlar da etkili olmuştur (Zeybekoğlu, 2009: 223-224). Bu fabrikalar ekonomik faaliyetlerinin yanında kuruldukları bölgelerde yaşayan ve fabrikalarda çalışan insanların sosyal yaşantılarında da büyük değişimlere yol açmıştır. Bu yönüyle fabrikaların, yeni kurulan cumhuriyetin modernleşme ülküsü kapsamında geçmişin

izlerini silerek yeni bir ülke ve kent yaratma yolunda önemli birer araç olarak görüldüklerini söylemek mümkündür.

Kurulan fabrikalar çalışanların pek çok ihtiyacını karşılayacak şekilde tasarlanmıştı. Öte yandan tüm bu hizmetler zaman içinde sadece çalışanların değil tüm kent halkının faydalanabileceği geniş bir kapsama yayıldı. Fabrikaların kent yaşamı üzerinde ilk bakışta göze çarpan etkisi sağladığı istihdam ve ekonomik gelişme olanakları olsa da bundan çok daha fazlası vardır. Örneğin altyapı, eğitim ve sağlık hizmetleri bunların başında gelmektedir. Yukarıda işgücünün eğitimi bölümünde detaylı olarak anlattığımız devletin kamu işletmelerinde çalışanların eğitimi için uygulamaya koyduğu politikalar sayesinde yetişen nitelikli işgücü kurulacak yeni fabrikalarda eğitici işgücüne dönüşmüştür. Bu anlamda kamu fabrikaları Türkiye'nin ulusal modernleşme projesinin bir parçası olmasının yanı sıra diğer kurumlara da hizmet veren birer merkez haline gelmiştir. Yine fabrikalardaki zorunlu okuma yazma kursları yeni alfabe kullanımına geçilen dönemde oldukça önemliydi. Fabrika kreşlerinde bakımı sağlanan çalışan çocukları daha sonra fabrikanın kurduğu ilkokullarda eğitimlerine devam ediyordu. Bu okullara yalnızca çalışanların çocukları değil kentte yaşayan diğer çocuklar da gidebiliyordu.

Fabrikaların sağladığı altyapı hizmetleri de kuruldukları bölgede modernleşme yolunda atılan önemli adımlardı. Bunlardan en önemlisi fabrikaların sahip olduğu elektrik santralleri ile bölge halkının elektrik ihtiyacının büyük bir bölümü karşılamasıydı. Nazilli Basma Fabrikası, Eskişehir Şeker Fabrikası ve Bursa Merinos İşletmesi örneklerinde olduğu gibi pek çok fabrikada kurulan ek santrallerle fazla elektriğin bir kısmı şehir şebekesine veriliyor ve şehirlerin elektrik ihtiyacı karşılanıyordu. Aynı şeklide SEKA'da da fabrikanın su ihtiyacı için çekilen boru hattından şehre su dağıtımı yapılıyordu. Yine Nazilli'de kurulan basma fabrikası yıllardır devam eden sıtma hastalığına neden olan bataklığın kurutulması rolünü üstlenmişti. Fabrikalar sağlık hizmetleri açısından da kent yaşamına dokunuyor, hastaneleriyle sadece çalışanlara değil bölge halkına da hizmet veriyordu. Örneğin, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın kurduğu hastane kuruluşundan itibaren Eskişehir halkına sağlık hizmeti vermeye başlamıştı (Zeybekoğlu, 2009: 226).

Modernitenin ekonomik boyutunu oluşturan tarımsal ekonomiden kapitalist sanayi üretimine geçiş çalışma mekanlarının ve yaşamsal mekanların birbirinden ayrılması da demekti. Perrot'nun yirminci yüzyıl Fransa'sında çalışma ve yaşamsal mekanların ayrışmasına ilişkin değerlendirmesi bu durumu şöyle anlatır (2012: 98): "Hayat, mekanın – fabrika, ev ve kasaba- ve buna bağlı olarak zamanın – sekiz saat iş, sekiz saat uyku, sekiz saat eğlence- üçlü bölünmesinin etrafında düzenlenir oldu." İşçiler, onlara kalan eğlence ya da boş zamanlarını fabrikalardaki sportif ve kültürel etkinliklerle geçirmeleri için teşvik ediliyordu. Sinema salonları, bu salonlarda yapılan balolar, gösterilen filmler, tiyatrolar, futbol, yüzme, yelken gibi spor etkinliklerinin yapılabildiği spor kulüpleri bu faaliyetlerin başında geliyordu. Bu etkinlikler ağırlıklı olarak çalışanlara yönelik olsa da kent halkının katılımına da açıktı. Özellikle fabrikalarda açılan sinema salonları çoğunlukla kentte açılan ilk sinema salonu oluyordu. Buralar halkın bir araya gelerek sosyalleşmesi ve kültürel anlamda ortak paydada buluşmaları için yaratılan alanlardı. Bu yönüyle fabrikaların, işçilerin ve kent halkının modernleşme adımları doğrultusunda yeni kültürel ve sosyal yaşam kodlarına uyumlanmalarını sağlayan bir mekânsal stratejiler bütünü olarak tasarlandıklarını söylemek mümkündür.

Devlet fabrikalarının çalışanlarına ve bölge halkına sağladığı tüm bu hizmetler yanında fabrikaların kuruluşundan itibaren uzun yıllar boyunca tam anlamıyla çözüme kavuşturulamamış barınma meselesi kentleşme tartışması içinde önemli bir yer teşkil eder. Fabrikaların kurulması bir işgücü hareketliliğini beraberinde getirmişti. Toprağa bağlı köylülerin çözülerek hareketlilik kazanması, toplumun bireylerinin ekonominin ihtiyaç duyduğu emeği gerekli yerde ve ilişkiler içinde sunabilmesinin yolu kentleşmeden geçiyordu. Bu kentleşen nüfustan, kurduğu yeni ilişkiler ve benimsediği yeni değerlerle adına kentlileşme denilen bir kültürel dönüşüm gerçekleştirmesi beklenmekteydi (Tekeli, 2009b: 106). Ancak bu hareket halindeki nüfusun fabrikada sürekli hale gelebilmesi ve kendinden beklenen dönüşümü gerçekleştirebilmesi uygun barınma olanaklarına sahip olmasıyla yakından ilişkiliydi. 1940'lı yıllardan önce yeni kurulan fabrika ve sanayi bölgelerine kentleşme sürecini hızlandıracak yoğun bir göç yaşandığını söyleyemeyiz. Özellikle de İkinci Dünya Savaşı yıllarında savaş koşulları nedeniyle oldukça yavaşlayan göç ve kentleşme hızı, savaşın ve buna bağlı yaşanan savunma kaygılarının ortadan kalkmasıyla artmıştı (Keleş, 2004). Türkiye'de 1945-

1950 yılları arasında 214 bin olan köyden kente göç eden sayısı 1950-1955 yılları arasında 904 bine çıkmıştı. Kentleşme oranları en yüksek olan bölgeler Marmara, Çukurova ve Ege Bölgeleri'ydi. Göç edenler arasında en yüksek orana sahip kesim ise yoksul köylülerdi. Koçak'ın ifadesiyle "emek gücünün kentleştiği" bir dönemdi (2014: 421). Kentlere niteliksiz işçi olarak gelen bu grup, iş buldukları takdirde iş başında çeşitli nitelikler kazanarak sanayi işçisi olmayı öğreniyordu (Keleş, 1972). Köyden kente çalışmaya gelen insanların en büyük sorunu ise barınmaydı. Devlet fabrikaları temelde çalışanların bir arada yaşayıp bir arada çalıştıkları mekanlar olarak kurgulanmıştı. Bu nedenle fabrika arazilerine imkanlar dahilinde lojmanlar, bekar işçi pavyonları inşa edilmeye başlanmıştı. Genelde tek katlı, bahçeli yığma yapılar olarak inşa edilmeye başlanan bu lojmanlar aynı zamanda Türkiye'deki ilk toplu konut örnekleriydi (Zeybekoğlu, 2009: 227). İşçilerin, memurların, müdürlerin aynı çatı altında birlikte yemek yemesi, çalışması ve yaşaması idealiyle başlayan bu süreç önce işçi lojmanları ve müdür lojmanları ayırımıyla mekânsal olarak sonra da fiziki ve maddi imkansızlıklar dolayısıyla işçilerin büyük bir kısmının barınma meselelerinin çözümünde kendi başlarına bırakıldıkları bir yöne evrildi. İşçilerin fabrikalara bağlanması yolundaki en önemli ancak en masraflı yöntem olan işçilerin fabrika etrafına yerleştirilmesi yalnızca Sümerbank'ın değil tüm KİT'lerin sorunuydu. Devlet işletmelerinde yapılan çeşitli inceleme ve araştırmalar sonucu mevcut koşullarda bu sorunu çözebilmenin tek yolunun kooperatifler olduğuna karar verildi. 1949 yılında 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Yasası'yla İşçi Sigortaları tarafından işçilere verilmeye başlanan konut kredileri ile de kooperatifçilik 1950'lerde çok yaygınlaştı. İhtiyaçları doğrultusunda kooperatifler kuran işçiler fabrika çevresindeki arazilerde yeni mahalleler kuruyorlar ve bu mahalleler etrafında kuruldukları fabrikaya göre isimler alıyordu (Sümer Mahallesi, Yeni Mahalle, Şeker Mahallesi vb.) (Zeybekoğlu, 2009: 228). Fabrikalar etrafında kurulan kooperatifler aracılığıyla inşa edilen evler fabrikanın, bölge yerleşiminde belirleyici bir unsur olarak öne çıkmasında da etkili oluyordu. Geleneksel kent dokusundan farklı olarak planlanan bu yapılar kentlerin şekillenmesinde doğrudan rol oynuyordu.

Kooperatifler çok sayıda işçinin uygun fiyatlar ve kredi olanaklarıyla ev sahibi olmalarını kolaylaştırsa da işçilerin tamamı için bir çözüm olduğunu söylemek zordur. Üstelik kooperatiflerin yaygınlaşmasının 1950'lerde başladığını göz önüne

aldığımızda bu zamana kadar geçen sürede kentlere yığılan ve barınma sorunlarıyla baş başa kalan işçilerin bu sorunlarını büyük ölçüde gecekondular aracılığıyla çözdüklerini görürüz. Gecekondulaşmanın konut sorununun çözümünde oynadığı tampon rolü devletin üstü kapalı verdiği desteklerle giderek artmıştı. Öyle ki gecekonduların meşrulaştırılması ve ıslah edilmesi yönünde yasalar çıkarılmaya başlanmıştı. İlki 1948 tarihli bu yasa çıktığında büyük kentlerde yapılmış gecekondu sayısı 25 ila 30 bin civarındaydı (Keleş, 1972). 1947 yılında ülkenin sanayi bölgelerini gezerek işçilerin çalışma koşullarını inceleyen milletvekillerinin hazırladığı Meclis Komisyonu raporundan İzmit Kağıt Fabrikası işçilerinin de barınma sorunlarının çözümü için fabrika civarındaki boş arazilerde gecekondu evleri yaptıklarını öğreniyoruz (1947: 33).

Sanayileşme süreciyle birlikte üretim alanları ve yaşam alanlarının ayrışmasıyla ortaya çıkan mekânsal dönüşümler fabrikaların kurulduğu kentlerde artan işçi nüfusuyla birlikte işçi mahallelerini ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu yerleşimler Katznelson'un sınıf oluşum süreci şemasında yer alan dört boyuttan ikincisine tekabül eder. Buna göre üretim ilişkileri dışında kurulan bu sosyal ilişkiler, sınıf ilişkilerinin sadece işyerinde değil işyeri dışında da tecrübe edilmesini sağlayacaktır. Perrot'nun ifadesiyle, "sınıf bilinci" işyerinde -büyük modern fabrikada- şekillenirken yerel toplulukla ve devletle bütünleşmek, aile hayatının ve tüketimin merkezi olan meskenin yeri aracılığıyla gerçekleşmektedir (2008: 91). İşçi mahalleleri zaman içerisinde örgütlü emek hareketine dönüşecek sınıf bilincini besleyen sosyal ilişkilerin merkezi olacak olan yerlerdir (Katznelson, 2012: 25).

3.7.1. 1930'ların İzmit'i

2021'de on iki ilçeden oluşan Kocaeli ilinin merkez ilçesi İzmit, aynı adla anılan İzmit körfezinin doğu kıyısında, Marmara Bölgesi'nin Çatalca-Kocaeli bölümünde denize bakan yüksek tepelerin yamacında yer alır. Kuzeyinde Kandıra, doğusunda Adapazarı, güneyinde Kartepe, güneybatısında İzmit körfezi ve batısında Derince ile çevrilidir. Hava, kara, demir ve özellikle deniz yolları açısından Türkiye'nin önemli geçiş noktalarından ve ticaret merkezlerindendir. İzmit özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde sanayi, ticaret ve nüfus açısından hızlı bir gelişme

göstermiştir (Demiraslan ve Demiraslan, 2016: 109). 1934 yılında Belediye başkanlığının daveti üzerine İzmit'e gelen Berlin Üniversitesi şehircilik profesörü Hermann Jansen İzmit için ilk imar planını hazırlamıştı (Türk Yolu, 15 Ekim 1934). İzmit'in coğrafi durumu ve sahip olduğu kara ve demir yolu bağlantıları nedeniyle şehir çizgisel yönde gelişme göstermiş ve yerleşim bölgeleri kara ve demiryoluna paralel olarak gelişmiştir.

1930'larda şehre denizden bakıldığında büyüklü küçüklü ahşap iskeleler, istasyondan itibaren tersane, gümrük, sahil sıhhiye, belediye oteli bahçesi, eski Düyunu Umumiye binası, prenslere ait müskirat deposu, işlemeyen iki un fabrikası, hapishane binası ve mezbaha görünmekteydi. Bu binalarla istasyon arasında az sayıda apartman ve ev bulunmaktaydı. Cumhuriyet'le birlikte bayındırlık işleri hız kazanmıştı. Osmanlı'dan kalan gemi tersanesinin yeni bir görünüme kavuşması, yeni Hükümet Konağı inşası, İstasyon yolunun düzeltilmesi, yeni parkların yapılması gibi çalışmalarla kentin görüntüsü Osmanlı dönemindeki halinden farklılaşmaya başladı. İzmit'in batısına kurulan Kağıt Fabrikası kentte gerçekleşmeye başlayan bu değişim ve dönüşümün adeta tetikleyicisi olacaktı. Kent, fabrikanın üst taraflarında kalan eski bağ yerlerine yapılan evlerle genişliyordu (Türk Yolu, 29 Nisan 1937).

Sanayileşme serüveni Cumhuriyet öncesine uzanan Kocaeli'de Osmanlı Dönemi'nden kalma Hereke Fabrika-i Hümayun ve İzmit Çuha Fabrikası olmak üzere dört dokuma ve iplik fabrikası ile iki çimento fabrikası bulunuyordu (Dölen, 2015(b): 665). Bunların yanında hem İzmit'in coğrafi konumu hem de bitki örtüsünün sağladığı olanaklar nedeniyle antik dönemden itibaren gemi yapımı ve denizcilikle ilgili faaliyetlerin önem kazandığını görürüz. 14.yy'da küçük boyutlu teknelerin yapılmasına elverişli olan İzmit tersanesi ilerleyen dönemlerde genişletilerek Karamürsel ve Kefken'de bulunan tersanelerle birlikte Gelibolu Tersanesi ve Tersane-i Amire'deki üretime destek olarak imparatorluk donanmasına hizmet etmişti (Dölen, 2015(b): 666). 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımına göre Kocaeli'nin nüfusu 286.600, İzmit'in nüfusu ise 55.778'di (28 Teşrinnievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, f. I, s. II-XVII). 1927 Sanayi Sayımına göre ise Türkiye genelinde bir kişi ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran 65.245 işyerinin 1.215'i Kocaeli'de bulunmakta ve bu işyerlerinde toplam çalışan sayısı 3821 olarak hesaplanmıştı (DİE, 1969).

Tablo 20: 1927-1960 Yılları Arası Kocaeli, İzmit ve Türkiye Nüfusu

Sayım Yılı	Kocaeli	İzmit**	Türkiye
1927	286 600	55 778	13 648 270
1935	335 292	71 776	16 158 018
1940	375 530	79 793	17 820 950
1945	416 058	83 564	18 790 174
1950	474 644	98 507	20 947 188
1955*	253 174	118 803	24 064 763
1960	297 463	142 159	27 754 820

Kaynak: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü 1927-1960 Yılları Genel Nüfus Sayımları.
*Sakarya 1954 yılında il statüsü kazanarak Kocaeli'den ayrılmıştır.
**Kağıt Fabrikası Kocaeli ilinin İzmit ilçesinde yer almaktadır.

Kağıt Fabrikası'nın kurulduğu 1936 yılını takip eden dönemlerde Kocaeli'nin nüfusu ülke ortalamasından daha yüksek hızlarla artış göstermeye başladı. Örneğin 1935-40 yıllarında ülke nüfusu ortalama binde 17 artarken, Kocaeli binde 22.5 artmış; 1940-45 yıllarında ise ülke nüfusu binde 10.6 artarken Kocaeli'de bu artış binde 20.5 olmuştur. Kuşkusuz bu artışta en büyük pay yeni kurulan kağıt fabrikasının yarattığı istihdam olanaklarıydı. Kağıt fabrikası ülkenin sanayileşmesine olduğu kadar Kocaeli'nin gelişmesinde de öncü rolü üstlenmeye başlıyordu.

3.7.2. Bir Kent Fabrikası Olarak SEKA

İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası (SEKA), Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet eliyle kurulan ve işletilen bir sanayi yerleşkesi olmasının yanında sadece üretim yapan bir mekan olmanın çok ötesinde anlamlar taşıyan özel bir endüstri mirasıdır. Fabrika, kent belleğiyle bütünleşmesi ve her yönüyle gelişme gösteren bir yaşam alanı olması açısından da özgün bir örnektir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında 1934 yılında inşasına başlanan İzmit SEKA, beş kağıt fabrikası, iki oluklu mukavva, bir selüloz ve bir klor-alkali fabrikası ile entegre bir sanayi tesisi haline gelirken; lojmanları, çıraklık okulu, ilköğretim okulu, spor salonu, sinema salonu, hastane, kreş, yaz kampı gibi sosyal tesisleri yanında deniz, demiryolu ve karayolu bağlantılarıyla 1960'lara kadar büyük ölçüde tamamlanmış ve kentle bütünleşen modern bir yerleşke haline gelmiştir. Bu yerleşke, kentte hem SEKA çalışanları hem kent sakinleri için eğitim, kültür, sanat ve spor alanları açarak bütünleştirici bir kültür mirası

oluşturulmasını sağlamıştır. SEKA sosyal, kültürel ve ekonomik yaşama olan etkileriyle kentin modernleşmesi yolunda öncü rolü üstlenmiş ve bu kanallar sayesinde kentte yaşayan herkesin hayatına mutlaka bir şekilde dokunmuştur.

SEKA'nın İzmit üzerindeki sosyo-kültürel etkilerini anlatmadan önce kentin gelişmesi noktasında kritik önemi olan iki temel ihtiyaca -elektrik ve suya- düzenli erişim sağlanmasında fabrikanın rolünden bahsetmek yerinde olacaktır. 1930'lu yıllarda İzmit şehrinde evlerde elektrik ve su imkanları çok sınırlıydı. Mangal kömürü ile işleyen gazojen motoru şehir elektriğini sağlayan dinamoyu çevirirdi. Gazojen motorunun gücüne göre azalıp çoğalan elektrik çoğu zaman kentin karanlıkta kalmasına engel olamıyor, çarşı ve sokaklar gaz lambalı fenerlerle aydınlatılıyordu (Kağıtçı, 1966: 6). 1937 yılında Fabrikada ek santraller devreye girince elde edilen elektriğin fazlası şehir şebekesine verilmeye başlandı. Suya erişim de yine evlerde oldukça kısıtlıydı. Merkeplere yüklenen sular evlere fıçılarla taşınırdı. Birinci Kağıt Fabrikasının su ihtiyacı Kilez deresinden sağlanıyordu. Buradaki 94x5, 5x5 boyutlarındaki iki durultma havuzu ve filtre sisteminden 40 cm çapındaki borularla 150-200 litre su alınıyordu. İkinci Kağıt ve Selüloz Fabrikasının kurulması kesinleştikten sonra bu suyun yetmeyeceği anlaşılarak Sapanca Gölü'nden su getirilmesine karar verildi. Yirmi dört kilometre uzaktaki Sapanca Gölü'nden 80 cm çapındaki borularla saniyede 600 litre su getiren boru hattı 23 Haziran 1943'te açıldı. Bu suyun 250 litre/saniyelik kısmı Kağıt Fabrikasına, 250 litre/saniyelik kısmı Selüloz Fabrikasına veriliyor ve 100 litre/saniyelik kısmı da Klor Alkali Fabrikası, Devlet Demiryolları, Donanma Komutanlığı ve İzmit Şehri arasında bölüştürülüyordu (Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi, 1950: 9-10).

Boru hattı çekildikten iki yıl sonra Mayıs 1945'de fabrika şehre su vermeye başladı. *Türk Yolu* gazetesi bu önemli haberi 31 Mayıs 1945 tarihli sayısında şöyle duyuruyordu:

> "Büyük bir memnunlukla haber aldığımıza göre şehrimiz Selüloz Sanayi Müessesesi Sapanca suyundan şehrimize su vermeyi kararlaştırmıştır. Belediye derhal lüzumlu tesisat kurarak şehre su verecektir. Bu suretle İzmit halkının yıllarca çektiği susuzluk sıkıntısı da tamamıyla ve ebediyen önlenmiş

olacaktır. Yıllardan beri çektiğimiz susuzluk sıkıntısının bu suretle giderilmiş olması halkımızın sonsuz memnunluğu mucip olmuş sevindirmiştir. İzmit halkını elektrik nuruna kavuşturan kağıt fabrikamız onu bir kerbela olmaktan da kurtarmıştır. İzmit halkına su verenler onun gibi aziz olsunlar."

1936 senesinde üretilen ilk kağıt, henüz bir kasaba görüntüsünde olan kentin sokaklarında faytonlarla gezdirilirken yaşanılan bayram havası (Fotoğraf 3), fabrikanın kente yapacağı katkıların ön kutlamasıydı adeta. Fabrika yıllar içinde binlerce insana iş imkanı sağlarken, İzmit de SEKA ile birlikte modernleşmeye, dönüşmeye ve büyümeye başlamıştı. Fabrikanın yarattığı etkileri kentin her yerinde görmek mümkündü: SEKA reviri, SEKA Sineması, SEKA ilkokulu, SEKA Camii bunlardan sadece birkaçıydı. İzmit'te ilk spor kulübü Kağıtspor adıyla SEKA'da kuruldu. Türkiye'nin kadınlardan kurulu ilk kürek takımı 1937 yılında İzmit Körfezi'nde kürek çekiyordu. İzmitliler ilk sinema ve tiyatroyla fabrikada tanıştı. Fabrika sadece iş ve ekmek kapısı değil bir kültür ve etkinlikler meydanı olarak görülüyordu. SEKA sineması İstanbul'un en büyük tiyatro topluluklarına ev sahipliği yapıyor ve başyapıt niteliğinde olan filmler sahneleniyordu (Balkı, 2010: 162). Filmler, ev gezmelerinde insanların sohbetlerine konu olarak farklı boyutta bir etkileşim de yaratıyordu. Balkı filmlerin yalnızca boş zaman geçirme ve eğlence aracı olarak görülmediğini; filmlerdeki artistlerin kıyafet ve saç modellerinin kent sakinlerinin giyim kuşamını etkilediğini ve günün modasına yenilikler getirdiğini vurguluyordu (2010: 164).

SEKA'nın gerek mesleki eğitim gerekse kültürel ve sosyal anlamda çalışanları için sunduğu ortam SEKA'lıları İzmit halkının gözünde saygın kişiler haline getirmişti. Eski SEKA çalışanlarından Engin Gençoğulları'nın sözleri SEKA'lıların kent sakinlerinin gözündeki yerini anlamamız açısından dikkate değerdir (Akgüner ve Bilecen, 2012):

"Fabrika kurulduktan sonra bir sene yabancılar geldi. Başlangıçta İstanbul'dan çalışmaya gelenler vardı. İyi ustalar olarak tersaneden buralara gelenler oldu. Bunlar hep İzmit'e örnek teşkil etti. Ben ilkokula giderken hep bakardık

> SEKA'lılar acaba ne yapıyor, nasıl giyiniyor, nasıl konuşuyor. Her zaman örnekti ve çoğu zaman da iyi örnekti."

İzmit esnafı da SEKA'lıları severdi. SEKA'lı olmak esnafın gözünde artı puandı. "İzmit esnafı SEKA çalışanına taksitle mal verirdi. Eskiden kredi kartı yoktu ama SEKA çalışanı diye güvence vardı." diyordu Şaban Işık. Ersin Kadir Büyükbaş ise mahalle bakkalları için SEKA'lıların önemini şöyle anlatıyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012): "SEKA kapandıktan sonra darbeyi en çok yiyen mahalle bakkalları oldu. Maaşın ilk günü herkes gelir parasını verirdi. SEKA'da çalışıyorsanız sözünüz senettir. Bakkal deftere yazardı, senet filan imzalamak yok."

SEKA'daki sosyal imkanların çoğu sadece çalışanlar değil kent sakinleri için de erişilebilir durumdaydı. Bu nedenle SEKA'nın kendi içinde yarattığı sosyal ve kültürel ortam kent kültürünün gelişmesinde öncü bir rol oynamıştı. Sinema, tiyatro, sosyal tesisler halka açık durumdaydı. İzmit halkı SEKA'nın salonlarında sinema tiyatro izlemeye gelebiliyor, akşamları ailesiyle birlikte sosyal binada yemek yiyebiliyordu. Bugün bildiğimiz anlamda her şeyin bir arada olduğu market anlayışının ilk örneğini İzmitliler ilk defa SEKA'da görmüşlerdi. EKONOMA adındaki bu kooperatif marketi temel tüketim mallarının piyasaya göre daha ucuza alınabildiği bir yerdi. İzmit'teki herkesin SEKA'da bir tanıdığı olduğundan fabrika dışından insanlar da onların kartlarıyla alışveriş yapabiliyorlardı (SEKA Kağıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması, 2014). SEKA'nın işçi ve memur lokali olmak üzere iki lokali bulunuyordu. Sonraları dışarıdan insanların da kiralamasına uygun hale getirilen bu salonlarda SEKA çalışanları düğünlerini, nişanlarını yapabiliyordu (Akgüner ve Bilecen, 2012). Şehrin ilk spor kulübü 1937 yılında Kağıtspor adıyla SEKA bünyesinde kuruldu. İzmit'in gençleri jimnastik salonunda, tenis kortunda, sahalarında farklı spor dallarını öğrendi. Kağıtspor'un 1937 yılında kürek ve yelken takımları vardı. Atletizm, güreş, boks gibi spor dallarında uluslararası başarılar elde edildi. SEKA, kente ve kent insanına dönemine göre oldukça ileri uygulamalarla dokunmaya devam ediyordu. Yalçın Arslan SEKA ve kent arasındaki güçlü ilişkiyi şu sözlerle anlatır (SEKA Kağıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması, 2014):

> "SEKA'nın İzmit'in kültürel, sosyal, ekonomik yaşamında ayrı bir yeri var. Kağıdın başkenti, sanayi anlamında bir farklılığın dışında her evde bir

SEKA'lılık gerçekliği vardı. İzmit'e elektrik su veren başka fabrika yoktur. Ayakkabı delikleri SEKA'da kullanılmış keçelerle yamanırdı, her evde sobalarda SEKA talaşı yanardı. SEKA kampı, SEKA radyosu, SEKA'nın sosyal tesisleri ve tesislerin İzmit'le bütünleşmiş olması. İstanbul'daki bütün kültür sanat, edebiyat etkinliklerinin İzmit'e taşınmış olması. 1940'lı ve 50'li yıllarda bırakın futbolu, basketbolu SEKA Kağıtspor'un kürekte, yelkende takımlarının olması; SEKA'nın kortlarında İzmit halkının tenis oynaması; Cumhuriyet Balolarının SEKA salonlarında yapılmış olması SEKA'nın kentle etle tırnak gibi iç içe olmasının göstergesidir. SEKA deyince İzmit, İzmit deyince SEKA akla gelirdi."

Tezde incelediğimiz dönem aralığı dışında kalsa da SEKA tarihinde çok önemli bir yeri olan SEKA Çocuk Dostları Derneği'ne kısa da olsa yer vermek SEKA'nın İzmit'in toplumsal yaşantısına yaptığı katkıyı anlamamız açısından değerlidir. SEKA Çocuk Dostları Derneği 1961 yılında SEKA'da çalışanların eşlerinin SEKA'lı işçilerin çocuklarına yardım amacıyla kurulmuştur. Dernek fabrika bünyesinde kurulmamış olmasına rağmen fabrikayla maddi ve manevi anlamda ilişkileri her zaman iyi olmuştur. Başlarda yalnızca SEKA'lı ailelere sunulan yardımlar sonradan yapılan tüzük değişikliği ile İzmit'te yaşayan tüm yardıma muhtaç ailelerin çocuklarını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Çok sayıda ihtiyaç sahibi çocuğu ameliyat ettiren, giyim ve okul ihtiyaçlarını karşılayan dernek İzmit'te iki okul yaptırmıştır. Bunun yanı sıra devlet hastanesinin konferans salonu ve ameliyat odasının yapılması gibi yardımlarda da bulunmuştur. Bağışlarla, özellikle SEKA'dan gelen bağışlarla faaliyetlerini yürüten dernek kendi etkinlikleriyle de gelir elde etmekteydi. 1980 sonrası müessese müdür Fahri Atun'un eşi Yüksel Atun'un dernek başkanı olduğu dönemde İzmit'te ilk kez geri dönüşüm seferberliği başlamıştı. Bizzat Yüksel Atun kapı kapı dolaşıp evlerden, okullardan ve işyerlerinden atık kağıtları toplayarak fabrikaya satıyor ve dernek için gelir elde ediyorlardı. Bunun yanında dernek çalışanları SEKA'lı olduğu için, SEKA'nın lokalinde dernek adına indirimli olarak balo, çay günleri gibi çeşitli etkinlikler düzenliyor ve buralardan da gelir sağlıyorlardı (Akgüner ve Bilecen, 2012). Dernek, İzmit'teki ihtiyaç sahibi çocukları öğretmenleri ve aileleri aracılığıyla tesbit ederek imkanlar dahilinde ihtiyaçlarını giderirdi. Gerek Yüksel Atun'la yapılan görüşmede gerekse de diğer çalışanlarla yapılan görüşmelerde

SEKA çalışanlarının hem birbirleriyle hem kent sakinleriyle aralarında olan yardımlaşma ve dayanışma ruhunun ne kadar güçlü olduğunu görmek mümkündür. Babası da fabrika çalışanı olan İsmet Çiğit kendi çocukluk ve işçilik yıllarında SEKA'da içinde bulunduğu ortamı şöyle tarif ediyordu (SEKA Kağıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması, 2014):

> "Güzel insanlardı SEKA'lılar. Birbirleriyle dayanışan, dayanışma içinde komşuluğun olduğu, amirin memuruna memurun amirine saygı duyduğu özel bir kültüre sahipti. Bu SEKA kültürünün İzmit'in kültürünün gelişmesinde de önemli katkıları olmuştur."

İzmit denince ilk akla gelen SEKA'ydı. SEKA, uzun yıllar boyunca İzmit için her şey demekti. İnsanlar SEKA'nın salonlarında evlendi, plajında denize girdi. Kentin girişinde yer alan üst geçitte "Kağıt Medeniyetin Hamurudur" yazısıyla, SEKA ile anılan duraklarıyla, fabrikanın kurucusunun adının verildiği meydanlarıyla, kreşi, spor kulübü, bandosu, tiyatrosu, sineması, radyosu, gazetesi, Çocuk Dostları Derneği ve daha pek çok şeyiyle İzmit halkının eğitim, kültür, ekmek-aş kapısı olmasının yanında, Balkı'nın ifadesiyle Üniversitesi'ydi (2010: 166). SEKA bu yönüyle kurum ve mekan olarak hem işçilerin hem de İzmit halkının yaşamında merkezi bir rol oynadı. Çok sık duyulan "İzmit'te herkes mutlaka SEKA'nın ekmeğini yemiştir" cümlesi tüm bu anlatılanların özeti niteliğindedir.

Tüm bu kolektiflik ve kendini bir bütünün parçası olarak görmek, sanayileşme ve modernleşme süreçlerinin getirdiği değişimlere ayak uydurmayı kolaylaştıran ve hızlandıran araçlardı. Sınıf oluşumu açısından bakıldığında ise kolektifliğin, ortak düşünce ve kültürleri benimseyen grupların aynı çıkarlar ve değerler doğrultusunda birlikte hareket etme kabiliyetlerini giderek artırdığını görürüz. Bu aynı zamanda Katznelson'un sınıf oluşum kuramında üçüncü katmandan dördüncü ve son katmana doğru bir geçiştir. Ortak eğilimlere sahip gruplar belli bir eylem ve örgütlülük çerçevesinde sınıfsal çıkarları doğrultusunda harekete geçmeye başlarlar. İşçi kenti olarak anılan İzmit'te SEKA çalışanlarının 1960'lara kadarki sınıf mücadelesi alanındaki deneyim ve birikimlerini dördüncü bölümde aktarmaya çalışacağız.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SEKA'DA ÇALIŞMA İLİŞKİLERİ

Katznelson'un sınıf oluşumunun üçüncü katmanı aynı eğilimlere sahip, ortak düşünce ve kültürleri paylaşan grupların sanayileşme sürecinde yaşadıkları dönüşümlere verdikleri tepkileri ele alır. Ancak bu eğilimler düzeyi sınıf temelli yaşam tarzları ile aynı kapsamda değildir. Eğilimler daha çok işçilerin yaşadıkları dönüşüme verdikleri uyum sağlama ya da yeni düzene direniş şeklindeki tepkilerdir. Sınıfsal çıkarlar doğrultusunda belli bir eylem ve örgütlülük çerçevesinde başvurulan kolektif hareketler ise Katznelson'un dördüncü ve son sınıf oluşum katmanıdır. Bu kolektif hareketler sınıf bilincinin kapitalizmin sömürüye dayalı yapısına karşı bir direniş örgütlenmesi olarak tarif edilir. İşçi sendikaları ise bu direnişlerin en önemli yürütücüleridir.

Bu bölümde SEKA işçilerinin kolektif bir örgütlenme oluşumu içine girmeden önce ve girdikten sonra sınıf olma yolculuklarının geçirdiği aşamaları değerlendirmeye çalışacağız. Fabrikanın ilk kurulduğu yıllarda sanayi işçisi tanımına uymayan işçilerin, yeni bir çalışma düzeni karşısında verdikleri tepkileri, direniş ve uyum süreçlerini işçi sicil dosyalarından faydalanarak göstermeye çalışacağız. 1946 itibariyle fabrikada sendikanın kurulmasıyla birlikte başlayan yeni örgütlü dönem ise sınıf bilincinin oluşmaya başladığı ve kolektif eylemlilik aşamasına girilen süreçtir. Fabrikada 1946-60 arasında kurulan sendikalar, faaliyetleri ve toplu iş ihtilafları tüm bu süreçlerin bir devlet fabrikası çatısı altında gerçekleştiği unutulmadan ve kendine has özellikleriyle ele alınacaktır.

4.1. Emek Sürecinde Denetim

Marx, kapitalist üretim sürecinin tarihini toplumsal üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümlerin ürünü olarak değerlendirirken her bir aşamayı artı değerin elde edilişi ve buna karşılık gelen denetim modeliyle birlikte ele alır. Bunu yaparken bize üretim sürecinin feodalizm koşullarında tabi olduğu politik ve fiziksel açıdan baskıcı denetim tarzından kapitalizm koşullarındaki ekonomik denetim modeline doğru gerçekleşen

bir dönüşümün tarihini sunar. Üretim süreci denetimindeki bu dönüşüm baskıcı, ataerkil, politik ve zaman zaman dinsel bir modelden görünüşte gönüllü ve tümüyle ekonomik temellere sahip bir satma ve satın alma ilişkisine evrilmiştir (Balkız, 2013: 191). Marx bu ilişkide işçinin işi üzerindeki denetimden ziyade kapitalistin işçi üzerindeki denetimine dikkat çeker. İşin düzgün yapılması ve üretim araçlarının akıllıca kullanılmasını isteyen kapitalist işçiyi denetimi altında çalıştırır. Bu denetimin amacı hammadde israfı ve üretim araçlarının zorunlu yıpranması dışındaki yıpranma ve aşınmaların önüne geçmektir (Marx, 2007: 77). Marx'ın kapitalist toplum ve üretim tarzına yönelttiği eleştirilerin bir sonucu olarak ortaya çıkan emek süreci kavramı kendinden sonraki kuramcılara kaynaklık etmiş ve 20. yüzyıl boyunca üretim ve çalışma ilişkilerinin örgütlenmesinde ortaya çıkan değişimlerle özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren emek denetim süreçleri çalışmaları açısından verimli bir dönem başlatmıştır.

1974 yılında yayınlanan *Emek ve Tekelci Sermaye* isimli kitabında kapitalist emek süreçlerinin işleyişine dair önemli katkılar sunan Braverman, işçilerin nasıl vasıfsızlaştırılarak denetim altına alındıklarını anlatır. Kapitalist üretim hızının artmasıyla karmaşık bir hale gelen denetim süreçlerini çözümlemeye çalışırken Braverman'ın başlıca inceleme alanı ABD'li işletmeci Taylor'un "bilimsel yönetim ilkeleri" ismini verdiği ve 20. yüzyıl başlarında uygulamaya konan emek organizasyonu ve sistematik yönetim uygulamaları olmuştur. Sonradan Taylorizm olarak anılan ve tüm dünyada yaygınlaşan bu uygulamaların emeğin kapitalist üretim sürecindeki konumunu nasıl etkilediğini araştıran Braverman'a göre Taylorizm, emeği sermayenin ihtiyaçlarına göre şekillendirerek denetim altına almak anlamına gelir (2008: 106).

Braverman'dan birkaç yıl sonra emek sürecinin denetimine ilişkin bir diğer katkı Andy Friedman'dan gelmiştir (1977: 43-55). Braverman'in ihmal ettiği Taylorizmin doğrudan denetim mekanizmalarına işçiler tarafında gösterilen dirençler, Friedman'a göre kapitalizmin gelişimini etkileyebilecektir. Friedman, işyerindeki işgücü farklılıklarını gözeten iki türlü denetim mekanizmasına değinir. Bunlardan ilki vasıfsız ve istikrarsız işgücünün sermaye tarafından devamlı baskı altında tutulmak istendiği doğrudan denetim yaklaşımı; diğeri ise vasıflı işçiler için uygulanan "sorumlu

otonomi" yaklaşımıdır. Bu bağlamda doğrudan denetim işçilerin bağımsızlıklarının baskı altında tutulduğu, hareket ve sorumluluk alanlarının kısıtlandığı Taylorist ilkelerle uyum içindedir. Ancak bu yaklaşımın işçilerin insani sınırlarını zorladığını belirten Friedman, sorumlu otonomi yaklaşımıyla işçilere hareket alanı tanımanın ve onlara sorumluluk vermenin işletmeye olan bağlılıklarını artıracağını söyler. İşçiler emek sürecine becerileri ve ihtiyaçları doğrultusunda katılır böylece kendi ideallerini işletmenin idealleri ile özdeşleştirirler (1977: 43). Friedman'ın doğrudan denetim ve sorumlu otonomi yaklaşımları Richard Edwards tarafından da paylaşılmaktadır. Edwards emek süreçlerinin denetimi konusunu kapitalizmin tarihsel süreçte değişen yapısına uygun olarak sırasıyla üç kontrol biçimiyle ele alır: basit kontrol, teknik kontrol ve bürokratik kontrol (Sewell, 1998: 406). Denetim kavramını işverenlerin ya da yöneticilerin işçilerden beklenen iş davranışını elde edebilme yeteneği olarak ele alan Edwards bu beklentinin aslında işçiler ve işverenler arasındaki güç mücadelesi olduğunu söyler. Üretimi durduran her eyleme karşı mücadele eden kapitalizmde, üretim devam ettiği müddetçe denetim her zaman vardır ancak burada esas mesele denetimin derecesi ve nasıl sağlanacağıdır. Edwards bu noktada kontrolün üç şekilde gerçekleştiğini söyler (1979: 17-18). Birinci yöntem işverenin talimatlar ya da çeşitli mekanizmalar aracılığıyla yapılan işi tüm detaylarıyla belirlemesidir. İkinci yöntem, üretim sürecinde yapılan hataların değerlendirilmesi ve hata yapan işçilerin tespit edilmesidir. Üçüncü yöntem ise üretim sürecinin işverenin talepleri doğrultusunda ilerlemesi için disiplin veya ödül yöntemleriyle uygun ortamın oluşturulmasıdır.

Littler ve Salaman, Friedman ve Edwards gibi kuramcılar tarafından geliştirilen bu yaklaşımların Braverman'ın tek yönlü bakış açısına önemli bir açılım getirdiğini düşünseler de bu yazarların daha kapsamlı ve kontrol dışı mekanizmalar tarafından yönlendirilen denetim dinamiklerini kavramsallaştırma noktasında başarısız oldukları görüşündedirler. Littler ve Salaman'ın, daha işlevsel bir emek süreci kuramının ortaya çıkması için önerdiği üretim sürecinde emek faaliyetlerine yoğunlaşmak yerine özellikle organizasyonun dışında alınan kararların içeride yarattığı denetim atmosferine yaptığı etkiye yoğunlaşılması gerekliliğidir (1982: 266). Yazarlar, yönetsel politikalara karşı gösterilen direnişlerin detaylara ilişkin olduğunu ve işçilerin tahakküm altında olmalarını normal kabul ettiklerini dolayısıyla karar alma mercileri ve sermaye yatırımı gibi esas meselelerin direniş alanı dışında kaldığına vurgu yaparlar

(1982: 259). Emek sürecindeki rıza işçilerin alternatif istihdam olanaklarına sahip olup olmamalarıyla doğrudan ilişkilidir. İstihdam alternatiflerinin olmaması direnişlerin ortaya çıkışını zorlaştırır (Littler-Salaman, 1982: 261). Koçak, işçilerin direniş kapasitesini belirleyen iki önemli etkenin varlığından söz eder. Bunlar sermaye-devlet ilişkileri ve işçi sınıfı içindeki ayrımlardır (2014: 52). Devletin sendikal örgütlenme karşısında göstereceği tolerans direniş kapasitesini yükseltici rol oynarken; işçi sınıfı içindeki vasıf, yaş, cinsiyet, etnisite gibi ayrımlar tarih boyunca direniş kapasitesini zayıflatıcı rol oynamıştır. Kuşkusuz emek denetim süreçlerini ve işçilerin bu denetim süreçleri karşısında geliştirecekleri direniş kapasitelerini kamu işletmeleri açısından ayrıca ele almak gerekir. Emek denetim süreci literatürünün esas olarak Batı kapitalizmine ve özel sektöre yoğunlaştığını dikkate alacak olursa kamu çalışma ilişkilerinin özgünlüğünün altını çizmek ve kamu işvereninin rasyonellerindeki farklılıklara dikkat çekmek önemlidir. Kamu işvereninin kâr maksimizasyonu değil devletin/siyasal iktidarın önceliklerine göre hareket ettiğini ve kamu işletmelerinde rızaya dayalı çalışma rejiminin daha baskın olacağı şüphesizdir.

Burawoy, geliştirdiği üretim politikaları (politics of production) kavramıyla üretim noktasını sadece iktisadi değil, ideolojik ve politik yönleriyle ele alarak emek süreci kuramına yeni bir bakış getirmiştir (2015: 17). Burawoy'a göre üretim noktası malların üretimi anlamında iktisadi; toplumsal ilişkilerin üretimi anlamında politik; bu ilişkilere dair deneyimlerin üretimi anlamında ideolojik boyutlara sahiptir (Özuğurlu, 2008: 48-49). Emek rejimlerinde denetimin baskı ve rızayı içinde barındıran karmaşık bir yapı olduğunu söyleyen Burawoy, baskının rızaya üstün geldiği rejimleri despotik, rızanın baskıya üstün geldiği rejimleri hegemonik olarak tanımlar (2015: 165). Hegemonik emek rejimleri sistemin devamı için devletin üretim sürecine müdahil olmasıyla despotik emek rejimlerinden ayrılır. Devletin üçüncü bir aktör olarak fabrika rejiminin düzenlenmesi ve emeğin yeniden üretilmesindeki rolü belirgin hale gelmiştir. İşgücünün yeniden üretiminin üretime katılımdan bağımsız olarak güvence altında alındığı sosyal güvenlik uygulamaları ile işçinin ücrete olan bağımlılığından yararlanan idari tahakküm yöntemleri sınırlanmış olur. Diğer taraftan sendikaların tanınarak toplu pazarlık mekanizmalarının devreye girmesiyle işçilerin kendilerini yeniden üretebilecekleri asgari ücret düzeyleri garanti altına alınırken keyfi işten çıkarmalar, örgütlenme çalışmalarının engellenmesi, ücret kesintileri gibi despotik

üretim rejimlerinin özellikleri olan uygulamalar sınırlandırılır. Bu noktada baskının rızaya üstün geldiği erken kapitalizmin despotik rejimleri yerini, işçilerin yönetimle ortak hareket etmesi için ikna edildiği, baskının tümüyle dışlanmadığı ama rızanın hüküm sürdüğü hegemonik rejimlere bırakmıştır (Balkız, 2013: 195). Devletin bizatihi işveren olma halinde de despotik fabrika rejimlerinin ihtimal dahilinde olmadığını söylemek mümkündür. İşçilerin adeta patronsuz devlet işletmelerinde milli işletmelerde çalıştığı, dolayısıyla bu işletmelerde yaptıkları işin aslında bir devlet işi, bir milli görev olduğu ideolojisi işçilerin rızasının sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Emek ve sermaye arasındaki ilişkiyi incelerken üretim alanı olan işyerindeki politik ve ideolojik mücadelenin önemini her fırsatta vurgulayan Burawoy'dan hareketle biz de incelediğimiz fabrikada emek süreci denetimi uygulamalarını "işyerinin kapısından içeri" girerek emek sürecinde meydana gelen değişimlerle birlikte aktarmaya çalışacağız. Ancak bunu yaparken SEKA'nın bir devlet/kamu fabrikasını olduğunu ve özel sektördeki çalışma ilişkilerinden önemli özgünlükler içerdiğini unutmayacağız.

4.2. Selüloz Sanayi İşçisinin Fabrika Düzenine Uyum Süreci

Fabrikaların ortaya çıkışıyla birlikte emek üzerinde tüm çalışma süreçlerini kapsayan yoğun bir denetim uygulanmaya başlamıştı. Bu denetimler üretimin yanı sıra işçilerin hareketlerini, işi yapış biçimlerini, çalışma hızlarını ve davranışlarını da kapsıyordu (Aydanoğlu, 2011: 16). Emeğin fabrika disiplini ve çalışma düzenine uyum sağlaması sanayileşmekte olan bir toplumda en hayati ve zorlu dönüşümlerden biriydi. İlk fabrika sahipleri, kendileri ile rekabet edemeyip işlerini kaybeden esnaf ve zanaatkârlardan ve kırsal kesimden göçle gelen köylü işçilerden düzenli bir işgücü oluşturmada büyük zorluklarla karşılaşmışlardı. Esnaf ve zanaatkârken kimseye bağlı olmadan bağımsız çalışan fabrika sanayisinin vasıflı yeni işçileri ve tarımsal çalışmanın doğal ritmine alışık köylü işçiler, önceden belirlenmiş sabit bir süre boyunca denetim ve disiplin altında çalışmayı son derece onur kırıcı bulmuşlar ve eski adet ve geleneklerini sürdürmeye çalışmışlardır (Yıldırım, 2011: 5).

Bağımsız olan ve zaman üzerinde daha fazla kontrol sahibi olan köylü ve zanaatkarlar fabrikalarda istihdam edilmeye başlandıktan sonra doğanın yönlendirdiği çalışma, zamanın yönlendirdiği çalışmaya dönüşmüştü. Thompson'ın ifadesiyle istihdam edilenler işverenlerinin zamanı ile kendi zamanları arasındaki ayırımı yaşamaktaydılar. Bu durumda işverenin, işgücünün zamanını kullanması ve israf etmemesi gerekliliği ortaya çıktı. İşin değil zamanın değeri paraya dönüşüyordu (2006(b): 445). Sanayi devriminin işgücünün eş zamanlamasını talep etmeye başladığı dönemde bunu sağlayacak bir mekanizma olan saatlerin yaygınlaştığını görürüz. Sanayi hayatının yeni ritmini ayarlayan bu küçük aletler aynı zamanda sanayi kapitalizminin gelişmesi için enerji sağlayacak yeni ihtiyaçlardan biriydi (Thompson, 2006(b): 456). Bu nedenledir ki, modern endüstri çağının ana makinesinin buhar makinesi değil saat olduğu söylenir.

18.yüzyılda İngiltere'de zaman disiplinini sağlama ile ilgili görebileceğimiz ilk örneklerden biri *Crowley Demir İşletmeleri Yasa Kitabı*'dır. Bu kitap, imalat sanayinde büyük ölçekli işletmelerin ortaya çıktığı dönemde John Crowley'nin, işletmesindeki işgücünü yönetmek ve düzene sokmak için çıkarılan "bir vatandaşlık hukuku ve ceza yasası külliyatıdır" (Thompson, 2006(b): 471). Fabrika amiri, katip ve gözetmenlerin görevlerinin ayrıntılı bir biçimde yazıldığı bu kitapta işçiler için günlük "geldi" ve "gitti" diye dakikasıyla not edilecek bir zaman cetveli tutmaktan, saati kimsenin değiştirmemesi için sıkı bir kilit altında tutulmasına kadar işçilerin denetlenmesine ilişkin pek çok madde vardır. Zaman tutumluluğu, endüstri çağında işçilerden beklenen ve onlara çeşitli kontrol mekanizmalarıyla kazandırılmaya çalışılan en önemli özellikti (Cunningham, 2014: 56).

1936 yılında kurulan İzmit Kağıt Fabrikası da Türkiye'de sanayileşme ve işçileşme hamlesinin ilk adımlarının atıldığı müesseselerden biri olarak zaman disiplininin sağlanması konusunda benzer uygulamalara sahne oldu. Kuruluşunun ikinci yılında fabrikanın iç işleyişini belli kurallarla bir düzene sokmak amacıyla çıkarılan 1938 tarihli Dahili Talimatname'nin işyerindeki zaman kontrolüne ilişkin bazı düzenlemelerinin Crowley işletmesindeki *Yasa Kitabı* ile benzerlikleri dikkat çekicidir. Örneğin çalışma ve dinlenme süreleri İzmit Postanesinden ayarlanan saate göre merkezi olarak belirlenecektir (m.10). İşçilerin fabrikaya giriş ve çıkış saatleri ise

Crowley işletmesine benzer bir yöntemle, kendilerine verilen devam kontrol kartlarıyla denetlenecektir. Çalışma saatleri miktarının tesbit edilmesini sağlayan bu vesikaları, işçiler işe başlarken ve paydos zamanı işten ayrılırken kontrol saatine basmakla mükellefti. Kartını okunaksız şekilde basan ya da basmayı unutan işçi bunun sebebini mensup olduğu kısım şefine haber vererek kartını imza ettirmek zorundaydı. Aksi halde o günkü yevmiyesi kesintiye uğruyordu (m.29). Fabrika çalışma düzeniyle yeni tanışan ve bu rejime ayak uydurmaya çalışan işçiler için kart basmayı alışkanlık haline getirmek çok kolay olmadı. İşçiler çoğu kez işe başlarken bazen de paydos ederken devam kontrol kartlarını basmayı unutur, kısım şefine haber vererek o günkü yevmiyesinin tahakkuk edilmesi için bir dilekçe yazardı. Bu tür dilekçe örneklerine, incelediğimiz işçi sicil dosyalarında sıkça rastladık. Örneğin Hasan Akar isimli işçinin dosyasında matbaa şefinin imzasıyla Kağıt İşletme Şefliğine yazılmış ve işçinin "vazifesine tam geldiği halde çıkış kartını basmayı unuttuğundan" yevmiyesinin tam ödenmesini talep eden bir dilekçe vardır (SEKA Kağıt Müzesi Arşivi).

Michael Seidman, 1930'lardaki İspanyol Devrimi ile Fransa'daki Halk Cephesi dönemini anlattığı kitabında, işçilerin zorla çalıştırılmaya karşı gösterdikleri direnişlerden bize örnekler sunar. Seidman işçilerin çalışmaya karşı gösterdikleri direnişleri doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki gruba ayırır. İşçilerin doğrudan direnişlerine resmi olmayan tatiller yapmak, işe geç gelip erken çıkarak çalışma saatlerinden kaçmak, grevler, hasta numarası yapmak gibi örnekler verilebilir. Doğrudan direniş stratejilerinin yanı sıra iş yavaşlatma, disiplinsizlik, itaat etmeme, hırsızlık gibi endüstriyel kumanda zincirine meydan okuyan dolaylı direniş biçimleri de mevcuttur (Seidman, 2009: 24-30).

Tezde incelediğimiz dönem içerisinde İzmit Kağıt Fabrikası personel dosyalarında bu türden dolaylı ve doğrudan direniş biçimleri örneklerine sıkça rastladık. Perrot'nun ifadesiyle "Taylor'un bir yerlerde kınadığı 'işi ağırdan alarak vakit kaybetmek' " gibi nedenler işyerinde bazı düzenlemelerin yapılmasına meşru zemin sağlıyordu (2008: 111). Ücret kesintileri ise bu düzenlemelerin başında yer alıyordu. Personel dosyaları fabrikadaki disiplin ölçütleri hakkında detaylı bilgi vermese de ücret kesintileri ve nedenlerine ilişkin önemli detaylar bulunur. 1936-60

yıllarına ait erişebildiğimiz 201 işçi dosyasında[67] 44 ceza pusulası makbuzu yer alır. Bu cezalar genellikle ücret kesintisi şeklinde olmaktadır. Ücret kesintisi nedenlerine baktığımızda ilk sırada devamsızlık yer alır. 17 ceza pusulasında rastladığımız devamsızlığın işe geç gelme, işten erken ayrılma, izinsiz işe gelmeme gibi türleri vardır. İkinci en önemli neden ise işyerinin düzenini bozmaktır. Bu gerekçeyle kesilen 11 ceza pusulası bulunur. Üçüncü sırada ustasına karşı gelmek ya da verilen görevi yapmamak gibi direniş örneklerinin yer aldığı 9 ceza pusulası vardır. Ceza pusulaları arasında işyerinde uyumak, şarkı söylemek, işi bırakıp sinemaya gitmek, vazife başında konuşmak, işi bırakıp yatmak gibi nedenlerle verilen cezalar da vardır. Tüm bunlar zaman disiplinine uymayı gerektiren işçileşmeye karşı bir tür bireysel direnişler olarak görülebilir.

Fabrikanın ilk yıllarında etkili bir işçi kontrolü sağlanamaması ve işçilerin kolayca işi bırakabilmelerinin ardındaki temel güdü kolayca işe geri dönebileceklerini bilmeleriydi (Akgöz, 2012: 93). 19. yüzyıl sonlarında Fransa'da dokuma işçiliği yapan Norbert Truquin anılarında fabrikadaki disiplini tarif etmek için şöyle diyordu (Perrot, 2008: 96): "Geç kalmak en azından ödenecek ceza demekti ve bu üçüncü kez olursa bir daha bölgede asla iş bulamayacağınız anlamına gelen kötü sicille kovulurdunuz." Kağıt Fabrikasında ise böyle katı bir disiplin mekanizmasının varlığından söz edemeyiz. Özellikle fabrikanın ilk yıllarında işçilerin tecrübelerinin az olması ve yönetimin işe alımlarda işçileri herhangi bir seviyede denetime tabi tutmaması işçilerin hareketini kolaylaştırıyordu. Yüksek devamsızlığa bağlı ücret kesintilerinden anladığımız kadarıyla işçiler yönetimin talep ettiği çalışma disiplinini henüz içselleştirememişti. 1954 senesi Mayıs ayında 11 gün işe izinsiz gelmeyen Ekrem Çatal'ın sadece 5 yevmiye ücret kesinti cezası alması buna güzel bir örnektir. Devamsızlık kesintilerine rağmen işten atılmamaları ya da işlerine geri dönme kolaylığı işçilerin kendilerinden beklenen disipline uyum sağlamalarını geciktiriyordu. Truquin'in örnek verdiği Fransız fabrikalarıyla Kağıt Fabrikası arasında işçileşme ve disipline dair gözlemlenen farklar Katznelson'un sınıf oluşum süreçlerinin ülkeden ülkeye ve kapitalizm öncesi geleneklerin mirasına göre farklılık gösterdiğine ilişkin

[67] SEKA Dokümantasyon Merkezi Arşivi. 201 dosyanın tamamının aynı kapsamda içerik sunmadığını belirtmeliyiz. Bazı dosyalardan detaylı bilgiler alabilirken bazılarında yalnızca işçinin ismini öğrenebildik. Detaylı bilgi alabildiğimiz dosya sayısı 50 civarıdır.

yaklaşımıyla uyum içindedir. Buna kuşkusuz devlet ve özel sektör işverenlerinin yönetim anlayışları ve rasyonelleri arasındaki farkları da eklemek gerekir. Tarımla güçlü bağları olan köylü-işçileri fabrikada kalmaya ikna etmek yeterince zorken bir de katı disiplin kurallarıyla onları tamamen fabrikadan uzaklaştırmak, verimliliği artırmaktan ziyade üretimin devamını sağlamak isteyen yönetim için çok mümkün olmamıştır.

İzmit Kağıt Fabrikasında işçilerin fabrika düzenine uyum sağlama sürecinde karşılaşılan en önemli iki sorun yüksek işgücü devri ve devamsızlıktı. Örgütlü bir toplu eylemin olmadığı durumlarda çalışanların kötü çalışma koşullarına verebilecekleri tek olası tepki fabrikayı terk etmekti. Bu iki meseleye daha yakından bakmak henüz sanayi işçisi tanımına uymayan işçilerin işçileşme sürecine giden yolda yeni çalışma ve yaşam koşullarına verdikleri tepkileri anlamamız açısından önem taşır.

4.2.1. İşgücü Devri Sorunu

Cumhuriyet dönemi sanayileşme hamlesinin karşılaştığı en büyük zorluklardan biri sürekli ve düzenli bir işgücü sağlamaktı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yeni kurulan KİT'lerde çalışmak üzere yetişmiş ve hazır bir işgücü mevcut değildi. Çalışmak için gelen işçiler büyük oranda köylerden gelen tarım işçileriydi. Sanayideki çalışma koşullarını benimseyemeyen bu kesim eğitim, vasıf, çalışma alışkanlıkları, toplumsal davranış kalıpları itibariyle "sanayi işçisi" tanımına uymuyordu. Bu çalışanlar, tarım kesimiyle bağları hala devam eden, daha çok yılın belli dönemlerinde işçi olarak çalışarak ek gelir elde eden kişilerden oluşuyordu. Makal bu işçileri köylü-işçi olarak tanımlar (2002(b): 6). Ekin ise bu özelliklere sahip çalışanları "köylü-şehirli işçiler" olarak nitelendirilmiştir (Ekin, 1968: 1). Burawoy'a göre işçilerin her an köylerine dönebilme imkanlarının oluşu onlara bağımsızlık veriyor ve bu da fabrikaya olan bağlılığın korunması sorununu gündeme getiriyordu (2015: 145). Modern teknolojiye sahip sanayi kuruluşlarına ayak uyduramayan ve bir süreklilik arz etmeyen bu işgücü yapısı, erken Cumhuriyet dönemi sanayi hamlesinin gelişmesi yolunda büyük kısıtlar ve sorunlar yaratıyordu. Özeken, bu sorunu "daimi ve profesyonel işçi kıtlığı" olarak tarif eder (1948: 58).

Kamu İktisadi Teşekküllerinde karşılaşılan en büyük sorunlardan biri işçi devir oranlarının yüksekliği idi. Dönemin en büyük KİT'lerinden biri olan Sümerbank'ta, 1944 yılında 25.194 işçiden 23.578'i işten ayrılmış ve işten çıkış oranı yüzde 93.38'e ulaşmıştı (Sümerbank, 1944: 44). Diğer KİT'lerde de benzer sıkıntılar vardı. Örneğin, 1932 yılında kurulan Nazilli Bez Fabrikasında 1943 yılı başında 1569 yeni işçi işe girerken yıl sonunda ayrılanlar 1399 kişiye ulaşmıştı. Bu da işgücü devir oranının yüzde 176'lara vardığını gösteriyordu (Akgöz, 2012: 90-91). Eti Bank Ergani Bakır İşletmesinde 1941 yılında, aynı senenin ortalama işçi kadrolarına nazaran yeniden işe girenlerin oranı yüzde 247'ye ve işten ayrılanlar yüzde 165'e ulaşmıştı. Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketinde de 1940 yılında işçi devir oranı yüzde 300 civarındaydı (Makal, 2002(b): 7).

İşçi devir oranlarındaki bu yükseklik hem işletmelerin üretim kapasiteleri hem de işçilerin örgütlenme kapasiteleri açısından oldukça önemli sorunlar teşkil ediyordu. İşyerlerindeki yüksek hareketlilik kolektif bir işçi hareketinin oluşmasının önündeki en büyük engellerden biriydi (Koçak, 2014: 172). Diğer taraftan yüksek işgücü hareketliliği nedeniyle gelecekte ortaya çıkabilecek işten ayrılmalar düşünülerek işletmeler gereğinden fazla işçi istihdam etme mecburiyetinde kalıyorlardı. Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi 1945 yılına ait denetleme raporunda işçi sayılarındaki artışın nedenleri şöyle açıklanmıştı (İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri Ek rapor, 1946: 4):

> "Tebarüz ettirilen (işçi kadrosu) artışı yalnız işletme sahası ve hacminin genişlemesiyle izah etmek kabil değildir. Bu daha ziyade işçi hünerinin on sene zarfında ehemmiyetli bir terakki kaydetmemesinden ve işçi kadrosunun planlı, bilgili ve disiplinli bir yetiştirme, bakım ve çalışma sistemine sokulmamış bulunmasından ileri geldiği söylenebilir."

Yüksek işgücü devri meselesi, diğer KİT'lerde olduğu gibi İzmit Selüloz Sanayi Müessesesinin de kuruluşunun ilk yıllarından itibaren uzunca bir süre aşılması gereken sorunlar arasında yer aldı. Fabrika işçiliğiyle yeni tanışan ve çoğu vasıfsız olan çalışanların çalışma koşullarından ücretlere, eğitimden barınmaya pek çok sorunları

vardı. Sanayi geleneği olmayan bir toplumda bunların zamanla ve daha çok deneme yanılma yoluyla aşılması bekleniyordu (Kocabaşoğlu vd., 1996: 144).

1939 tarihli Umumi Murakabe Heyeti Raporunda, fabrikanın açıldığı yıl olan 1936'dan 1939 yılı sonuna kadar fabrikaya giren memur sayısı 328 olarak tespit edilmişti. Oysa ki aynı dönem için fabrikanın ihtiyacı olan memur kadrosu ortalama 80 kişi civarındaydı. Benzer şekilde aynı dönemde fabrikaya giren işçi sayısı 6 bin 204 iken ortalama işçi kadrosu 744'tü. Bu hesaba göre memur 12 ayda bir, işçi ise 5 ayda bir devir yapıyordu. Askere alınma, çalışanların tarım kesimiyle ilişkilerini sürdürmeleri, ücret azlığı, sosyal güvence ve sigorta sisteminin olmayışı yüksek devir oranlarının başlıca nedenleriydi (BUMH 1941 Yılı Raporu, 1942: 7). Bu devir hızı, nitelikli uzman yetiştirmenin önündeki en önemli engellerden biri olarak görülüyordu (BUMH 1939 Yılı Raporu, 1940: 17). Eğitim düzeyi zaten düşük olan işgücünün belirli bir süre sanayi kuruluşlarında çalıştıktan sonra nitelikli hale gelmesi beklenmektedir. Ancak işçilerin kısa süre istihdam edildikten sonra işten ayrılmaları, işgücünün gerekli bilgi ve beceri kazanmasına engel oluyordu. Bu sürecin devamlılığı yalnızca işgücü sorunuyla da sınırlı kalmıyordu. İşgücünün yeterli nitelikte olmaması fabrikanın verimliliğini de etkiliyordu. Bunun yanı sıra "acemi işçilerin makineleri yıprandırması, hammadde ve malzemeyi israf etmesi, eğitim ve sosyal yardım masraflarının çoğalması, işin bozulması, hataların artması, kaza ihtimallerinin fazlalaşması" bu sürecin yarattığı önemli olumsuzluklardı (Zaim, 1956: 309).

İzmit Kağıt Fabrikasının kuruluşunun ilk yıllarından itibaren yüksek işgücü devri ve yarattığı olumsuzlukların farkında olunmasına rağmen uzun süre çözüme yönelik ciddi ilerlemeler kaydedilemedi. 1945 senesine gelindiğinde ortalama işçi kadrosu mevcudu bin 796 kişi iken bin 622 kişi işten ayrılmış, 2 bin 10 kişi de işe girmişti. Yani 3 bin 632 kişilik bir giriş-çıkış hareketi olmuştur. Buna göre işgücü devir oranı yüzde 90'larda seyretmişti (BUMH 1945 Yılı Raporu, 1946: 7). 1945 senesinde kadronun kıdem durumuna bakıldığında yüzde 85.40'ının üç sene ve daha az kıdemli işçilerden oluştuğu görülür. Bu grubun yüzde 67.54'ü bir senelik kıdeme sahip işçilerdir. Bu oran bize kadronun yarıdan fazlasının iş için gereken bilgi ve beceri seviyesine ulaşamadan işten ayrıldığını gösterir (BUMH 1945 Yılı Raporu, 1946: 7).

1946 yılı işgücü devir oranları, 1945 yılına kıyasla daha düşük olsa da yine de yüzde 55'ler seviyesinde kalmıştır (BUMH 1946 Yılı Raporu, 1947: 14). 1945 yılında işçilerin işten ayrılma nedenlerine baktığımızda sırasıyla çalışma şartları (%36), devamsızlık yüzünde işten çıkarma (%23), geçici işlerin bitişi (%10), meskensizlik (%9) ve memlekete dönüş (%9) işten ayrılma sebepleri arasında yüzde 87'lik payı oluşturuyordu. 1946 yılında ise geçici işlerin sona ermesi (%42), devamsızlık yüzünden işten çıkarma (%22) ve askerlik (%12) toplamda yüzde 82'lik bir oranla en önemli üç madde haline gelmişti.

Tablo 21: Yıllara Göre İşgücü Devir Oranları

Yıl	İşgücü Devir Oranları
1945	%69
1946	%55
1947	%32
1949	%24
1950	%12
1951	%10
1952	%11
1953	%10
1954	%21
1956	%5
1957	%6,8

Kaynak: Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1943-1945-1946-1947-1950-1951-1953-1954-1956 Yılı Raporları.

İşçilerin kıdem durumlarına baktığımızda 1946 yılında, işçilerin yüzde 61'lik kısmını bir aydan iki yıla kadar kıdemi olanlar oluştururken, yüzde 22'sini 2 yıldan 4 yıla kadar kıdemi olanlar oluşturuyordu. Bu durumda 4 yıl ve daha fazla kıdemi olanlar toplam işçi sayısının yüzde 17'si civarındaydı. Denetleme raporuna göre fabrikanın kalifiye işçi sorunu geçmiş yıllardakinden çok da farklı olmayıp henüz çözülmekten çok uzaktı. Bu konuya daha fazla önem ve aciliyet verilmesi ve sorunun çözüm yollarının aranmasının vurgulanıyordu (BUMH 1946 yılı Raporu, 1947: 15). 1947

yılına gelindiğinde 5 sene ve daha az kıdemi olanlar mevcudun yüzde 83.09'la çoğunluğunu oluşturmaktaydı.

1945 senesine ait raporda gerçekleşen işe giriş-çıkış hareketlerinin daha çok kimler tarafından -çocuklar mı yaşlılar mı, evliler mi bekarlar mı, İzmitliler mi yoksa uzak yerler ahalisi mi, yeni işçiler mi yoksa kıdemli işçiler mi- yapıldığına dair bir istatistik tutulmadığı; yine aynı şekilde çıkanların yerine kimlerin girdiğine ilişkin bilgilerin de bulunmadığı konusu eleştirilmiş, bu tür bilgilerin alınacak tedbirler bakımından kritik önemde olduğu dile getiriliyordu (BUMH 1945 Yılı Ek Rapor İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri, 1946: 7).

Tablo 22: 1945-1957 İşçilerin İşten Ayrılma Sebepleri

%	1945		1946		1947		1950		1951		1952		1953		**1954**		**1956**		**1957**	
	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
Ücret Azlığı	27	2	45	4	**106**	14.70	**35**	15	**31**	15	22	9	17	7	**27**	9	2	1	-	-
Zirai mevsim işleri	50	3	54	5	**212**	29.40	**28**	12	**36**	17	**24**	10	16	7	**29**	10	-	-	-	-
Sağlık durumu	44	3	26	3	21	2.91	16	7	17	8	16	7	19	8	18	6	3	2	18	9
Askerlik	56	3	**126**	12	22	3.05	**53**	22	**53**	26	**64**	27	19	8	**52**	18	**26**	19	**33**	17
Meskensizlik	**153**	9	11	1	**135**	18.73	31	13	23	11	21	9	**31**	13	**33**	11	-	-	-	-
İş şartları	**588**	36	46	4	13	1.81	5	2	2	1	10	4	2	1	20	7	-	-	-	-
Memleketlerine dönüş	**142**	9	55	5	5	0.69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
İşten çıkarma	25	2	14	2	10	1.39	9	4	-	-	8	3	4	2	6	2	-	-	1	1
İşten çıkarma (devamsızlık)	**370**	23	**237**	22	**136**	18.86	**23**	10	**37**	18	-	-	**35**	14	18	6	**21**	15	**38**	19
Diğer sebepler (çoğu muvakkat işlerin hitamından)	**169**	10	**449**	42	61	8.46	21	9	3	1	**27**	12	**42**	18	-	-	-	-	-	-
Ölüm	-	-	-	-	-	-	9	3	3	2	12	5	4	2	4	1	1	1	10	5
İstikbal emniyetsizliği	-	-	-	-	-	-	7	3	2	1	7	3	7	3	12	4	-	-	-	-
Aylık ücrete nakil	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**26**	10	1	-	2	1	4	3	3	2
Kendi isteği ile çıkan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1	**40**	17	**71**	24	**65**	47	**76**	40
Tasfiye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1	17	12	13	7
Yekun	1622	100	1063	100	721	100	237	100	207	100	240	100	237	100	295	100	139	100	192	100

Kaynak**:** Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1946-1947-1951-1953-1954-1957 Yılları BUMHR.

1947 yılına gelindiğinde işçi devri sorunu hala çözülememiş olmakla beraber, yüzde 32 civarında bir oranla bir önceki yıla göre azalma göstermişti. Başlıca işten ayrılma nedenleri sırasıyla yüzde 29.40 zirai mevsim işleri, yüzde 18.86 devamsızlık, yüzde 18.73 meskensizlik ve yüzde 14 ücret azlığıydı. Ayrılma gerekçeleri ve oranları yıllara göre farklılıklar gösteriyordu. Ancak değişmeyen nedenleri önem sırasına göre şöyle sıralamak mümkündür: zirai mevsim işleri, devamsızlıktan çıkarma, muvakkat işlerin hitamı, meskensizlik ve ücret azlığı (1947 yılı BUMH Raporu, 1948: 15).

Yaygın kanının aksine Kamu İktisadi Teşekküllerinde ücret miktarının düşüklüğü işten ayrılma nedenleri arasında birinci sırada değildi. Saffettin Pınar, 1951 yılında yayınlanan makalesinde sanayii işçisi tanımına uygun olmayan tarım kökenli çalışanların beslenme düzenlerinin dahi endüstri çalışmasına uygun olmadığını söyleyerek farklı bir noktaya değiniyordu (1951: 39). Pınar, günde sekiz ile on saat çalışmayı gerektiren endüstri işinde alınması gereken kalori miktarı ve uyulması gereken beslenme düzeninin "ziraatle meşgul olan köylü bünyesinin" alışkanlıklarına göre devam ettiğinin altını çiziyordu. Sanayi işinde harcanan enerjiyi karşılamaya yetecek miktarlarda kalori alınmadığında işçiler fiziksel olarak zayıf düşmeye başlıyor ve bu durum iki şekilde sonuçlanıyordu: ya işçiler hastalanıncaya kadar çalışıyor ya da işi bırakıp tarımsal uğraşlarına geri dönüyorlardı. Ücretleri daha yüksek olan usta ve ustabaşıların da benzer beslenme alışkanlıkları göstermesinden bu durumun ücret miktarının azlığı ile bir ilişkisi olmadığını söylemek mümkündür (Pınar, 1951: 39-40). Bu durum yoksunluktan kaynaklanan bir mecburiyet değil bir alışkanlık sorunu idi. İşçilerin hastalanmadan çalışmaya devam edebilmelerini sağlamak için bu alışkanlığın değiştirilmesi gerekti ve bu gerekçeyle devlet sanayiinde ücretsiz yemek uygulamasına geçilmeye başlandı (Pınar, 1951: 40). Yeni kurulan Türkiye sanayiinde yemek ve diğer sosyal yardımlar tek taraflı bir yardım meselesinin ötesinde bir anlam içeriyordu. Sanayi işçisi yetiştirmek için alınan sosyal tedbirler iş veriminin artması anlamına geliyordu. Erken dönem Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk uygulamaları sayılan bu uygulamalar işçi sağlığı, barınma meselesi, mesleki eğitim gibi pek çok alana yayılmaya başlıyordu.

Tablo 23: 1945-57 İşçilerin Kıdem Durumu

Kıdem Müddeti	1945		1946		1947		1950		1951		1952		1953		1954		1956		1957	
	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
1-6 ay			582	27	309	15.15			135*											
6-12 ay	1.151*	67.54*	238	11	153	7.50	214*	11.40*	103	6.55*	67*	3*	184*	8*	306*	12*	201*	7*	241*	8*
1-2 yıl	175	10.26	500	23	420	20.59	185	9.86	142	5	126	5	63	3	201	8	276	10	254	8
2-3 yıl	133	7.8	319	14	378	18.53	140	7.46	202	6.89	147	6	137	6	160	6	230	8	290	11
3-4 yıl	73	4.3	173	8	292	14.31	201	10.71	224	9.80	215	9	327	14	186	8	144	5	225	7
4-5 yıl	27	1.5	83	4	143	7.01	190	10.12		10.88	267	11	425	18	468	19	198	7	219	7
5-6 yıl	18	1	56	2	78	3.82														
6-7 yıl	38	2.2	33	1	69	3.38			1254**											
7-8 yıl	31	1.8	40	2	28	1.37	947**													
8-9 yıl	58	3.4	33	1	30	1.47		50.45**		60.8**	1505**	66**	1173**	51**	1186**	47**	1774**	63*	1801**	59**
9-10 yıl			36	2	24	1.18														
10-11 yıl			78	4	25	1.23														
11-12 yıl			15	1	71	3.48														
12-13 yıl			-	-	20	0.98														
Yekun	1704	100	2.186	100	2040	100	1877	100	2060	100	2327	100	2309	100	2507	100	2823	100	3030	100

Kaynak: Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1945-1946-1951-1953-1954-1957 Yılları BUMHR, s.9-15-141-27.
*1 yıldan az kıdemi olanlar
**5 yıl ve daha fazla kıdemi olanlar

1950 yılına gelindiğinde ise işgücü devir oranları bakımından önceki yıllara göre belli bir istikrar sağlandığı söylenebilir. Programlanan ortalama işçi sayısı bin 980 iken fiili işçi sayısı bin 877 olarak hesaplanmıştı. Yıl sonunda fiili mevcuda göre yüzde 9.56 oranıyla 180 kişi işe girmiş, yüzde 12.62 oranıyla 237 kişi işten çıkmıştır. Buna göre ortalama işgücü devir oranı yüzde 2.6'dır. İşten ayrılma sebepleri arasında ücret azlığı ve meskensizlik bu yıl da önemli bir oranı oluşturur (BUMH 1950 Yılı Raporu, 1951: 14-15). 1950 yılında müessese işçi sendikasının ücretlere yüzde 50 zam talebiyle yönetim ile aralarında çıkardıkları iş uyuşmazlığı (İş İhtilafları başlığı altında ayrıntılarına değinilecektir), ücretler konusunda yaşanan rahatsızlıkların bir yansıması olarak karşımıza çıkar.

1951 yılında işgücü devir oranı bir önceki yıla göre gerilemiştir. 2060 kişi olan işçi mevcudu ve sene sonu 207 işçi noksanıyla, işgücü devir oranı yüzde 10 civarındadır. Ayrılma sebepleri arasında yine geçen yıllarda olduğu gibi askere alınma, ücret azlığı, zirai mevsim işleri, meskensizlik ve devamsızlık başı çekmektedir. İşçiyi fabrikaya bağlamak açısından Sümerbank'ın konut meselesinde tedbirler alması önerilmiştir. (BUMH 1951 Yılı Raporu, 1952: 98). Ayrılan işçilerin kıdem durumuna baktığımızda toplam işçilerin yüzde 38'ini oluşturan iki seneden fazla kıdemi olanların ayrılma oranının geçen yıla göre düştüğünü görürüz.

4.2.2. İşe Devamsızlık

> «(...) sanayileşme gayretlerinin tabii bir neticesi olarak köyünden ve kasabasından ayrılan ve şehirde yeni bir hayata başlıyan işçiyi bu yeni muhitine alıştırmak, intibak ettirmek halli lâzım gelen pek çok meseleler ortaya çıkarmaktadır. Bunlar arasında üzerinde hususiyle durulması lâzım gelen bir mesele vardır: devamsızlık. Zira, devamsızlık ve işgücünün çok sık bir surette yer değiştirmesi sınaî gelişme üzerinde bir fren tesiri icra etmektedir." (Talas, 1954: 81).

Geleneksel sanayi işçisi tanımına uzak olan ve daimi bir nitelik göstermeyen Erken Cumhuriyet dönemi sanayi işçilerinin, sık sık yer değiştirmelerinin yanında, hali hazırda çalıştıkları sanayi kuruluşlarında da devamsızlık yaptıkları ve işe gidip-gelme

konusunda özensiz hareket ettikleri görülüyordu. Örneğin Beykoz Deri Fabrikasında, 1941 senesinde 18 bin 576 olan çalışılmayan iş gününün 3 bin 699'u mazeretli, 8 bin 803'ü mazeretsiz, 6 bin 77'si de sağlık sebepleri veya izinli olarak işe gelmeme şeklinde kaydedilmişti. Bursa Merinos Fabrikasında aynı yıl tespit edilen mazeretsiz devamsızlıklar 5 bin, Defterdar Yünlü fabrikasında ise ise bin 535'ti. 1 Temmuz 1942 yılında bu fabrikalarda her gün iş başı yapmayan kayıtlı işçilerin sayısı en az 150 olarak hesaplanmıştı (Özeken, 1948: 50). İşçilerin devamsızlık yapma gerekçeleri arasında çoğunlukla aynı anda iki geçim aracıyla birlikte uğraşmaları önemli bir yer tutuyordu. Toprakla bağı hala devam işçilerin aynı anda iki ayrı işte çalışması, örneğin hem fabrikada hem de satıcılık, küçük ziraat işçiliği, rençberlik veya çobanlık gibi, devamsızlık nedenlerinin başında geliyordu. Bunun yanında fabrikalar ve işçilerin ikamet ettikleri yerler arasındaki mesafenin uzaklığı, yolların bozukluğu gibi nedenler, özellikle kötü hava şartlarında işçilerin devamsızlıkları üzerinde önemli bir role oynuyordu (Özeken, 1948: 51).

İncelediğimiz dönem içerisinde İzmit Kağıt ve Karton Fabrikasında çalışılmayan süreler ve devamsızlık oranları dikkat çekicidir. Fabrikanın ilk dokuz yılına ait devamsızlık rakamlarına ulaşmak mümkün olmasa da bu döneme ait işçi sicil kartlarında devamsızlık nedeniyle verilen kesinti cezalarının sayısının oldukça fazla olduğunu görürüz. 1945 yılında fabrikada çalışılmayan süreler ve fiili ve nazari çalışma saatleri yıllık toplamı şu şekildeydi:

Tablo 24: 1945 Senesi Fabrikada Çalışılmayan, Fiili ve Nazari İş Saatleri

	İzinli	İzinsiz	Hastalık	Toplam
Çalışılmayan İş Saatleri	63.548	331.710	37.764	433.004
Filli İş Saatleri	-	-	-	5.058.958
Nazari İş Saatleri	-	-	-	5.491.962

Kaynak: BUMH 1945 Yılı Ek Rapor, İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri, s.6

Çalışılan sürelere baktığımızda fiili iş saatlerinin nazari iş saatlerine oranının yüzde 92,1 olduğunu görürüz. Diğer bir deyişle 1945 senesinde planlanan iş saatlerinin yüzde 92,1'i fiilen çalışarak geçmiş, çalışmamak yoluyla iş saati kaybı ise yüzde 7.9

olmuştur. Bu oran toplamda 433 bin saatlik bir iş kaybına denk gelmektedir. İş saati kaybına sebep olan en büyük neden yüzde 77'lik bir oranla izinsiz işe gelmemek yani devamsızlıktır. İş saati kaybının aylık ortalaması ise 36 bin 84 saattir. Ancak iş saati kaybına neden olan gerekçeler mevsimlere göre ayrıldığında şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır (BUMH, İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri, 1946: 6):

> Hastalık: Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında en yüksek, Ocak ayında en düşük.
> İzin alma: Ocak, Eylül, Kasım ve Ekim aylarında en yüksek, Nisan ve Mayıs aylarında en düşük.
> İzinsizlik: Ocak ayında en yüksek Şubat, Mayıs, Temmuz aylarında yüksek Mart ayında en düşük.

Bu devamsızlıkların aylara göre dağılımına baktığımızda ağırlıklı olarak olumsuz hava şartları ve tarım mevsimleriyle ilgili bir karakter gösterdiğini söyleyebiliriz. Devamsızlık nedenleri arasında izinsizliğin yüzde 76 ile en yüksek orana sahip olması dikkat çekicidir. Bu koşullar altında üretim alanında disiplin kurulması ve sağlanması oldukça zordur. Bu eleştiri başbakanlık denetçileri tarafından da rapor edilmişti. 1945 senesinde 433 bin olan yıllık iş saati kaybı, 1950 senesine gelindiğinde 239 bine düşmüştür. Aradan geçen beş senede işçi sayısındaki artışa rağmen kaybedilen saat miktarının neredeyse yarı yarıya azaldığını görürüz (BUMH 1950 Yılı Raporu, Ek:1). Fabrikada düzenli ve istikrarlı bir işgücünün sağlanması anlamında yıllar içinde olumlu bir ivme yakalandığını söylemek mümkündür.

Ekin, işgücü devri ile devamsızlık arasında büyük benzerlik ve yakınlıklar olduğunu hatta sebepleri, sonuçları ve önlem için alınacak tedbirlerin benzer nitelikler taşıdığını söyler. Devamsızlığın işçi devrinin bir önceki safhası olduğunu, işe devamsız olarak gidip gelen bir işçinin ya başka bir iş aramakta ya da işi ile kendi arasında birtakım uyumsuzluklar yaşadığının altını çizer (Ekin, 1960b: 12-13). Perrot, "Hoş karşılanan ya da sağladığı ilave gelir için peşine düşülen sanayileşme köksüzleşmeyi ve gündelik hayat biçimlerinin yıkımını gerektirdiğinde korkutucu olur" diyerek işçilerin toprakla olan bağlarının kopmasının ve ücretlerin tek gelir kaynağı haline gelmesinin fabrikaları 'isyanın merkezi' haline getirerek işçileşme

sürecini hızlandıracağına vurgu yapar (2008: 82). Kağıt Fabrikasının ilk yıllarında işçiler arasında görülen devamsızlık ve işten ayrılmalar ağırlıklı olarak mevsimseldir. Bu da işçilerin büyük bir kısmının hala toprakla bağının devam ettiğini bize gösterir. Alternatif bir işi ve geliri olan ve henüz sınıf bilincine sahip olmayan işçiler için açık bir direnç yerine diğer alternatife yönelmek daha kolaydır ve bu yönelim işçileşme sürecini geciktiren yapısal bir faktör olarak karşımızda durur.

4.3. Fabrikada Toplu Çalışma İlişkileri

İşçi sınıfı incelenirken, emek ile sermaye arasındaki ilişkinin üretim yerinde incelenmesi kritik önemdedir. İşçilerin günlük hayatta geliştirdikleri direniş pratikleri ve örgütlü olarak devam eden işyeri düzeyindeki mücadelelerini merkeze almadan yapılan grev, işçi hareketi örgütlenmeleri ve sınıfın politik gelişmelerinin incelenmesi indirgemeci bir tanımlamaya sıkışacaktır. Diğer taraftan Burawoy, toplu sözleşme ve şikayet mekanizmaları ile işyerinde bir tür *içsel devlet* oluşumuna dikkat çeker. Çatışmaların bu mekanizmalarla yeniden düzenlendiği ve hem sendika hem de şirket için işletmenin gelişim ve varlığını sürdürmesini esas alan bir çıkar birliği oluşması sağlanır. Böylelikle işyerindeki sınıf mücadelesi kapitalizmin esasına etki etmeyen sınırlar içinde kalır. İçsel devlet tarafından oluşturulan, işçilerin kendilerini hakları ve ödevleri olan endüstriyel birer yurttaş olarak tanımladıkları bu sistem Burawoy'a göre işyerinde hegemonik bir rejimin inşasını sağlayan rızanın üretilmesini ve böylece sömürünün devamlılığını sağlar (Koçak, 2014: 206). Kuşkusuz bir devlet işletmesinde "içsel devlet" oluşumu daha sancısız ve doğrudan olacaktır.

Bir devlet işletmesi olan SEKA'da 1950'lerde fabrika yönetimi ve sendika arasında gelişen ilişkilerin oluşturmaya başladığı ücretlerle ilgili protokoller, toplulukla iş ihtilafları, akitler gibi birtakım mekanizmaların gelişmesiyle "çıkar birliği" duygusunun daha kolay oluşmaya başladığını görürüz. Diğer taraftan çalışma koşulları, işçi sağlığı ve güvenliği gibi konularda da mücadeleler verilir. Bu mücadelelerin sonuçları diğer etkenlerle birlikte fabrika rejimini şekillendirir. İlerleyen bölümlerde bunun hangi şekillerde gerçekleştiğini göstermeye çalışacağız.

4.3.1. Dönem Boyunca Sendikal Alandaki Gelişmeler ve Kamu Kesimi Sendikacılığı

1930'lu yıllardan itibaren özellikle İktisadi Devlet Teşekkülleri aracılığıyla artan sanayileşme ve işçi istihdamı, modern anlamda işçi sınıfı oluşumunu hızlandırmıştı. KİT'lerin özel kesim işletmelerine göre daha büyük ölçekli olmaları örgütlenme ve sendikal faaliyetler için de daha elverişli koşullar sağlıyordu. Ancak 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda yer alan "sınıf adına ve esasına dayalı cemiyet kurma" yasağı, 1946 yılına dek tüm işçiler için sendika kurma, sendikal faaliyette bulunma gibi imkanları ortadan kaldırmıştı. 1946 Haziran ayında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle sendikaların kurulması önündeki yasal engel ortadan kalktı. Sendika yasağı rejiminden sendika özgürlüğü rejimine geçilen bu dönemde çok sayıda sendika kuruldu. Türkiye çalışma ilişkileri yazınında *1946 Sendikacılığı* olarak adlandırılan bu dönem sendikaların yarattıkları etki, ulaştıkları örgütlenme düzeyi ve sosyalist partilerle kurdukları yoğun ilişkiler nedeniyle emek tarihi ve sendika-siyaset ilişkileri açısından özgün bir zaman dilimidir (Çelik, 2010: 86). Bu dönem kurulan sendikalar ağırlıklı olarak Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) tarafından örgütlenmişti. Bu iki sosyalist parti ve kurulan sendikaların büyük bir kısmı 16 Aralık 1946 tarihinde Sıkıyönetim Komutanlığı'nca kapatıldı.[68] Bu altı aylık sendika özgürlüğü döneminde sosyalist partiler ve kurdukları sendikaların faaliyetlerinin yarattığı tedirginlik CHP iktidarında bir müdahale ihtiyacı doğurmuş ve Cemiyetler Kanunu dışında özel bir Sendikalar Kanunu yapılması fikri gündeme gelmişti. Kanun taslağının ilk halinde "sendika" ifadesi yerine "işçi dernekleri" ifadesi yer alıyordu. Taslakta en dikkat çeken ve işçileri rahatsız eden konular siyaset yasağı ve işçi olmayanların üyelik yasağıydı (Sendika Gazetesi, 7 Aralık 1946). Esasen Çalışma Bakanı Sadi Irmak'ın açıkça beyan ettiği gibi sendikaların "siyasi cereyanlar dışında kalmalarını sağlamak" bu kanunun hayata geçirilmesini hızlandıran nedenlerden biriydi (Ulus, 18 Kasım 1946). 30 Kasım 1946 tarihli *Sendika* gazetesinde *Sendikacı* rumuzuyla yazılan bir makalede sendikalar kanunu tasarısı için şu ifadeler kullanılmıştı: "...göz kamaştırıcı Sendika hareketi vakıasını frenlemek ve bir kanun

[68] 1946 Sendikacılığı hakkında detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Çelik, 2010: 85-114; Güzel, 2016: 147-154; Toprak, 1996: 19-29.

çerçevesi içine almak ihtiyacından doğma bir teşebbüs karşısında bulunduğumuz anlaşılmaktadır."

Sendikal faaliyetleri iktidarın kendi belirleyeceği bir çerçevede denetim altında tutmak için hazırlanan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun 1947 yılında yürürlüğe girdi. Bu yasayla sendikaların kuruluşları ve faaliyetleri yasal bir çerçeveye oturtuldu. Böylece sendika özgürlüğü rejiminden sendika hakkı rejimine geçilmiş oldu. Yasa temel felsefesi itibariyle dönemin sınıf ve sınıf mücadelelerinin reddiyesi üzerinden yükselen siyasal yapısına uygun olarak hazırlandı. Sendikaların kurulması ve faaliyette bulunmaları yasal olarak mümkün hale gelmiş olmakla birlikte, faaliyetlerine getirilen kısıtlamalar sınırlı ve vesayet altında bir sendikal hareket yaratılmak istendiğinin açıkça gösteriyordu (Makal, 2002(a): 229). Bunun en belirgin ifadesi sendikalara getirilen siyaset yasağıydı. Yasanın 5. maddesi "İşçi ve işveren sendikaları, sendika olarak, siyasetle, siyasi propaganda ve siyasi yayın faaliyetleriyle iştigal edemezler ve herhangi bir siyasi teşekkülün faaliyetlerine vasıta olamazlar. Sendikalar milli teşekküllerdir. Milliyetçiliğe ve milli menfaatlere aykırı hareket edemezler." hükmünü içeriyordu. Sendikaların siyasetle uğraşmaları ve siyasi partilerle ilişki kurmaları açık bir biçimde yasaklanmıştı. Siyaset yasağı ve milliyetçilik vurgularıyla *46 Sendikacılığı* döneminin tekrar yaşanmaması için işçilerin ve işçi hareketinin sol ve sosyalist partilerle ilişkiler kurmasının önüne geçilmek isteniyordu. Buradaki yasak sonradan CHP'nin sendikalara müdahale ve onları kontrol altına alma çalışmalarından anlaşılacağı üzere her siyasi akım için değil sol akımlar için geçerliydi.[69] Yasanın bir diğer sınırlayıcı özelliği ise kapsamına ilişkindi. Üye olacaklar İş Kanunu'nun 1. maddesindeki işçi tanımıyla sınırlı tutulmuştu (Madde 2). Buna göre işçi olmayanların, fikir işçilerinin ve kamu çalışanlarının sendikaya üye olmaları engellenerek sendika üyeliğinin kapsamı oldukça daraltılmıştı. Güzel'e göre bu haliyle yasa işçilerin dörtte birini bile kapsamıyordu (2016: 155). Bianchi, yasanın kapsamının işçi hareketi liderliğini istenmeyen siyasi hareketlerden uzak tutmak amacıyla daraltıldığını belirtiyordu (1984: 122). Çelik de benzer şekilde "İşçi sıfatıyla çalışmıyan kimselerin" sendikalara

[69] Dönem boyunca CHP ve sendikalar arasındaki ilişkinin detaylı bir değerlendirmesi için bakınız: Çelik, 2010: 192-233.

üye olmalarının engellenmesinin asıl nedeninin 1946 Sendikalarında işçi olmayan sol kadroların etkinliğinden duyulan rahatsızlık olduğu görüşündedir (2010: 154-155).

5018 sayılı yasa ile sendikalara üyeleri adına genel sözleşmeler yapma yetkisi verilmişti (Madde 4). Aslında toplu iş sözleşmesi kurumu Türk iş hukukuna ilk kez "umumi mukavele" ifadesiyle 1926 tarihli Borçlar Kanunu ile girmiştir. Borçlar Kanunu'nun umumi mukaveleye ilişkin düzenlemelerini içeren 316. ve 317. maddeleri, işçiler veya örgütlerinin işverenler veya örgütleriyle umumi mukavele imzalayabilmesine olanak sağlamaktadır. Ancak bu düzenleme alana ilişkin herhangi bir düzenleme ihtiyacı ile değil, İsviçre Borçlar Kanunu'ndan yararlanılarak hazırlanan kanuna çeviri yoluyla girmiştir (Makal, 2002(a): 246-247). Gerek toplu sözleşme kurumunun karmaşık yapısı gerek o dönemde böyle bir kurumu işletebilecek bir işçi sınıfı birikimi ve sendikal yapı olmaması nedeniyle bu maddelerin hiçbir zaman uygulamaya aktarılamadığını söylemek mümkündür (Makal, 1999: 339). 5018 sayılı yasa ile gelen genel sözleşme ile esasen Borçlar Kanunu'nda yer alan umumi mukavele yapma yetkisi sendikalara da tanınmıştır. Ancak sendikal örgütlenme serbest olsa da grevin yasak ve toplu pazarlığa ilişkin düzenlemelerin bulunmadığı bir dönemde bu düzenleme de pek fazla uygulama alanı bulamamıştır. Talas'a göre bu düzenlemenin işlevsizliğinin nedenleri dört boyutludur: işçi sendikalarının yetersizliği, işveren sendikalarının yetersizliği, yasal dayanak bulunmaması ve yasal zorunluluk bulunmaması (Talas, 1955: 342-346). Gerçekten de Sendikalar Yasası ve Borçlar Kanunu hükümlerine göre umumi mukavele yapmak mümkün olsa da grev yasağı rejiminin sürdüğü ve işverenleri sözleşme yapmaya zorlayıcı yasal bir zorunluluğun bulunmadığı bir dönemde toplu pazarlık rejiminin var olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

5018 sayılı yasanın gerekçelerine ve meclis görüşmelerine bakıldığında işçi sınıfının varlığı artık reddedilmiyordu. Üstelik sendikal alanın "başıboş bırakıldığında" "kötü cereyanlara kapılma" eğiliminde olduğu da tecrübe edilmişti. O

nedenle bu alanın "devletin nâzımlığı" altında düzenlenmesi yoluna gidildi.[70] Bu amaçlarla hazırlanan yasasının bir diğer önemli özelliği de yukarıda ifade ettiğimiz gibi İş Kanunu'nda yer alan grev yasağını sürdürüyor olmasıydı. Yasanın 7. maddesi greve teşebbüs ve teşviki suç sayıyordu. Devletçi sosyal politika yaklaşımının bir uzantısı olan bu yasak 1936-1963 dönemi çalışma ilişkilerine damgasına vurmuş ve sistemin diğer kurumlarının işleyişini de yakından etkilemiştir. Dereli'ye göre yasayı hazırlayanlar sendikaları "sınıf çatışmasını destekleyecek bir kurum değil, devletle ve işverenle ülke kalkınması için işbirliği yapacak kurumlar" olarak görüyordu (1975: 329). Grev yasağı, ülkede greve karşıt olanlar ve grev taraftarları olarak iki grup oluşturmuş ve bu gruba yalnızca iktidar ve muhalefet değil sendikalar, sendika üyesi olan ve olmayan işçiler ve basın da katılmıştı. Cumhuriyet Halk Partisi ve taraftarları grev hakkına şiddetli biçimde karşı çıkıyordu. Bu karşı çıkış grevin çalışma ilişkilerinin bir kurumu olarak ele alınması tartışmalarının ötesinde "vatan, millet, milliyetçilik" gibi kavramlarla savunuluyordu (Makal, 2002(a): 260). Öyle ki bazı işçiler ve sendikalar "Memleket ve millete zarar vermeden, menfaatlarımızın grevsizde sağlanacağına inanıyor ve şahit bulunuyoruz" diyerek grev hakkı istemediklerini kamuoyunda yüksek sesle dile getiriyorlardı.[71] Bu karşı çıkışların temelinde grev hakkının geleneksel sınıf mücadelesini reddeden devletçi rejime aykırı olmasının yanında, tahkim mekanizmasının işçileri koruduğu, grev hakkının zorunlu olarak lokavtı getireceği bunun da işçilerin aleyhine olacağı gibi görüşler de vardı (Makal, 2002(a): 261).

CHP iktidarı dönemine hakim olan sendikal alandaki kısıtlayıcı ve müdahaleci tutum DP iktidarı döneminde de devam etti. Daha liberal bir söyleme sahip olmasına rağmen DP iktidarı dönemi, CHP dönemindeki sendikal devletçiliğin devamı niteliğindedir. CHP ve DP arasındaki mücadele ve gerilim 1947-1960 dönemi sendikacılarının bu etkiler altında iki ana akım parti etrafında saflaşmalarına yol açmıştı. Solun tasfiye edilmesinin yanı sıra diğer muhafazakar ve liberal partilerin de

---

[70] Tırnak içindeki ifadeler Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin 5018 sayılı yasa görüşmeleri sırasında mecliste yaptığı konuşmasından alıntıdır. TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 4. Cilt, 47. Birleşim, 20 Şubat 1947, s.297.

[71] 1 Şubat 1950 tarihli İşçi Sendikası Gazetesi Zonguldak maden işçilerinin grev istemediklerini duyurmak için yaptıkları toplantıyı "Zonguldak Maden İşçileri Grev istemiyorlar" manşetiyle haber yapmıştı. Yine başka bir grev karşıtı işçi beyanı da 20.11.1949 tarihli İşçi Sesi gazetesinde yer alan "Grev hakkının verilmesini istemiyoruz" başlıklı yazıyla basında yer aldı.

siyasi arenada varlık gösterememesi, sendikacıları aynı siyasal gelenekten gelen iki partiden birine yaslanmaya ve iktidarda olanla iyi geçinmeye itmiştir (Çelik, 2010: 282-284).

Sendika özgürlüğü rejiminden sendika hakkı rejimine geçilmesinin ardından kurulan sendikaların büyük bir kısmı bekleneceği üzere KİT'lerde örgütlüydü. İstanbul'da Bakırköy Bez Fabrikası İşçileri Sendikası, İstanbul Tramvay Elektrik İşçileri Sendikası, Tekel İşçileri Sendikası, İzmir'de İzmir Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası, Zonguldak'ta Maden Kömür Havzası İşçileri Sendikası, Adana'da Adana İplik ve Dokuma İşçileri Sendikası, Kocaeli Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası bu sendikalardan bazılarıydı. Makal, kamu işçilerine ilişkin düzenli veri serilerine ulaşılamadığının altını çizerek 1955 yılı için kamu kesiminde çalışan işçi sayısını 254 bin, 1961 yılı içinse yaklaşık 300 bin olarak verir (2002(a): 163-165). Kamu istihdamına ilişkin verilere özellikle imalat sanayi açısından bakılması gerektiğini söyleyen Makal'ın hesaplamalarına göre 1950'de imalat sanayinde kamu kesiminde çalışan ücretlilerin payı yüzde 33'tür. Büyük ölçekli işyerleri açısından bakıldığında ise 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde çalışanların 1950'de yüzde 46,7'si, 1960'ta yüzde 43,1'i kamu kesiminde istihdam edilmektedir (2002(a): 167). Bu veriler, sendikalaşmanın kamuda ve özellikle kamu imalat sanayinde ağırlıklı olarak gerçekleştiğini ve toplam istihdamın neredeyse yarısının büyük ölçekli kamu işletmelerinde yer aldığı düşünüldüğünde, Türkiye'de sendikacılığın gelişiminde kamu işletmelerinin belirleyici rolünü anlamamız açısından önemlidir. Sendika üyesi işçilerin önemli bir bölümünün kamu işletmelerinde çalıştığını belirten Güzel'e göre özel sektörde sendikalaşma oranının kamu sektöründen çok daha düşük olmasının iki önemli nedeni vardır: ilk olarak bu dönem sendikacılığının CHP ve 1949'dan itibaren DP tarafından kamu işletmelerinde teşvik edilmesi ikinci olarak da özel sektör işverenlerinin her türlü işçi örgütlenmelerine karşı çıkmasıdır (2016: 166). Koç'a göre ise kamu işletmelerinde yaygınlaşan sendikacılığın bir diğer nedeni de buralarda sendikalaşmanın engellenmediği aksine siyasal iktidarların denetimindeki sendikalar aracılığıyla işçi sınıfının bilinçlenme ve mücadeleye girme eğilimi en yüksek kesimlerini kontrol altında tutmak istemesiydi (1992: 277). Çelik, 1947 Sendikacılığı olarak adlandırılan ve 1946 Sendikacılığı dönemi ile taban tabana zıt olan bu dönemi Sendikalar Yasası'nda yer alan ağır siyaset yasağına rağmen iki ana akım partinin

egemen olduğu bir vesayet sendikacılığı dönemi olarak tarif eder (2010: 284). 1960'lardan sonra partilerüstü politika olarak adlandırılacak olan sendikaların iktidarlar karşısında kurmaya çalıştığı denge politikaları, onların vesayeti ve denetimi altında gelişen sendikal bir gelenek yaratmıştı. Bu geleneğin en önemli temsilcilerinden olan Türk-İş'in kuruluş bildirisinde yer alan "milliyetçi bir teşekkül vasfını kaybetmeyeceği ve siyasi partilerle, Hükümet karşısında mutlak istiklalini muhafaza edeceğini"[72] belirtmesi, ulusal ölçekli ilk sendikal konfederasyonun siyaset ve devletle kurduğu ilişkileri ve yarattığı geleneği anlamamız açısından kritiktir.

Türk-İş'in başından beri kendini konumlandırdığı bu uzlaşmacı çizgi, kendisine bağlı sendika ve federasyonların kamu işletmelerinde çok daha kolay örgütlenmesini sağlamıştı. Sendikalı işçiler içinde kamu işçilerinin sendikalaşma oranlarına ilişkin döneme ait bir veriye sahip olmamakla birlikte, kamu işletmelerinde sendikalaşmanın özel sektör işletmelerine kıyasla kolay olması ve hatta teşvik edilmesi bize kamudaki örgütlenme oranlarının daha yüksek olduğu çıkarımını yapmamızı sağlar. Ancak burada sözünü ettiğimiz kolaylık göreli bir kolaylıktır. Kamu işletmelerinde gerçekleşen örgütlenme çalışmaları da aşağıda *SEKA'da Sendikal Yaşam* başlığı altında anlattığımız özellikle 1950'lere kadar çeşitli baskı ve zorluklarla karşılaşmıştır. Burada sendikaların iktidarla olan ilişkileri de bu zorluğun derecesini etkilemiştir. Yine de özel sektöre göre kamu işletmelerinde daha kolay örgütlenebilmek buralardaki sendikaları belirgin bir sınıf mücadelesi alanı dışında tutarak özel sektör sendikalarından farklı sınıf refleksleri geliştirmelerine yol açtığını söylemek mümkündür. Literatürde 1947 sendikacılığı olarak bilinen kamu işletmelerinde şekillenen ve önce İİSB ardından Türk-İş tarafından temsil edilen sendikal gelenek açık bir sınıf mücadelesinin ürünü değil, hükümet ve kamu işletmelerinin yönetimleriyle uyumlu çalışmaya dayalı bir sendikacılık anlayışıydı. SEKA'daki toplu çalışma ilişkilerine bu pencereden bakmak anlamlı olacaktır.

[72] Türk-İş Kuruluş Beyanatı (3 Temmuz 1952). Akt. Çelik, 2010: 247.

4.3.2. SEKA'da Sendikal Yaşam

Kocaeli Selüloz Sanayi Müessesesinde ilk sendikal örgütlenme çalışmaları 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda yer alan yasağın kalktığı ve altı ay süren 1946 sendikacılığı döneminde başlamıştır. "İzmit selüloz sanayiinde çalışan işçi arkadaşlar ve nakliye işçileri sur'atle uyanma ve teşkilatlanma yoluna girmişlerdir." (Sendika Gazetesi, 14 Eylül 1946). Kocaeli Sendikalar Birliği başlığı altında detaylı olarak anlattığımız TKP'li İdris Erdinç (Şoför İdris) önderliğinde başlayan örgütlenme faaliyetleri, hem kağıt işkolunda hem de Selüloz Sanayi Müessesinde ilk sendikanın kurulmasıyla sonuçlanır. 1946 yılında Kocaeli Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası adıyla kurulan sendikanın kurucuları Ahmet Barın (makine işçisi), Salih Üçersaka (selüloz işçisi), Yunus Ural (pişirme işçisi), Ahmet Efe (odun selülozu işçisi) ve Zahit Boztuna (tesviyeci)'dır. (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi-II, 1998; 197). Sendikanın kuruluşundan kısa bir süre sonra Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği de kurulur (Sendika Gazetesi, 31 Ağustos 1946). Çok uzun ömürlü olmayan bu ilk sendika ve birlik kuruluşlarından birkaç ay sonra 16 Aralık 1946 tarihinde Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından diğer pek çok sendika ile birlikte kapatılır.

1947 yılında kabul edilen 5018 sayılı Sendikalar Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden 1960'lara kadar Selüloz Sanayi Müessesinde işçi sınıfı oluşumunun kurumsal ifadesi sayılacak üç sendika ve bir sendika birliği kurulmuştur. Sendikalardan ilki 1947 yılında kurulan ve 1963 yılından itibaren Kağıt-İş adıyla anılacak olan *İzmit Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası*; ikincisi 1952 yılında kurulan ve 1964 yılından itibaren Selüloz-İş adıyla anılacak olan *İzmit Makine ve Teknik İşçileri Sendikası*; üçüncüsü ise 1952 senesinde kurulan *İzmit Selüloz Sanayi Müessesi Elektroşimi İşçileri Sendikası'dır*.[73] 1946'da kapatılmasının ardından Kocaeli'de kurulan ikinci sendikal birlik *Kocaeli Bölgesi İşçi Sendikaları Birliği* adıyla 21 Kasım 1954 tarihinde kuruldu. Bu bölümde SEKA'da sendikal yaşamın tüm ayrıntıları değil, 1960'lara kadar fabrikada kurulan üç sendikanın faaliyetleri doğrultusunda bir mücadele alanı olarak sınıf oluşumu çerçevesinde yaşanan belirgin eğilimler ele alınacaktır.

[73] İşkolları Araştırması. Ajans TÜBA. İİÇB. Sayı:699. 27 Mart 1989.

4.3.2.1. Kocaeli Sendikal Birlikleri

Sendika birlikleri, yasayla tanınan ve Türkiye sınıf hareketinin erken dönemlerine damgasını vurmuş bir sendikal örgütlenme modelidir. Sonraki dönemlerde etkisini kaybetse de belli zamanlarda ve belli yerlerde enformel olarak tekrar ortaya çıkmış ve sınıf kapasitesini geliştirme işlevini yerine getirmiştir (Koçak, 2020: 22). Yerel sendika birliği geleneğinin Kocaeli'deki kökleri, sendika özgürlüğü dönemi olarak adlandırılan ve çok kısa süren 1946 sendikacılığı dönemine uzanır.

1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'ndaki sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağının 5 Haziran 1946 tarihli yasa değişikliğiyle kaldırılmasını takip eden süreçte, her ikisi de o zamana kadar faaliyetlerini gizli yürüten Türkiye Komünist Partisi'nin üyeleri tarafından kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) ve Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) öncülüğünde çok sayıda sendika kurulmuştu. İşçi hareketi tarihimizde "46 sendikacılığı" olarak anılan ve bağımsız işçi hareketinde önemli ancak kısa süreli tecrübe edilen bu dönemin Kocaeli'ye gelişi gizli Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) önde gelen işçi militanlarından biri olan İdris Erdinç (Şoför İdris) aracılığıyla gerçekleşmiştir. Şoför İdris anılarında Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin (TSEKP) Kocaeli il örgütünü ve ona bağlı olarak oluşturdukları sendikaların kuruluş süreçlerini detaylarıyla aktarır (Akgül, 2004: 118-125). İdris Erdinç, İzmit'te sendikal faaliyetlere bir kahvenin üst katını kiralayarak başlar. Sonra Selüloz Sanayi Müessesesine iş başvurusu yapar ve vasıflı olduğundan tesviye tezgahında yüksek maaşla işe girer. İş kazası geçiren insanların fotoğraflarını bastırdıkları beyannameleri fabrikaya sokarak işçilere sendika çatısı altında örgütlenme çağrısı yapar (Akgül, 2004: 121). Bu çağrı karşılıksız kalmaz. Önce Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası, ardından Nakliyat İşçileri Sendikası ve Tütün İşçileri Sendikası kurulur. Kiralanan dairede her sendika için bir masa vardır ve böylece Kocaeli Sendikalar Birliği'nin temeli atılır.[74] Şoför İdris Kocaeli İşçi

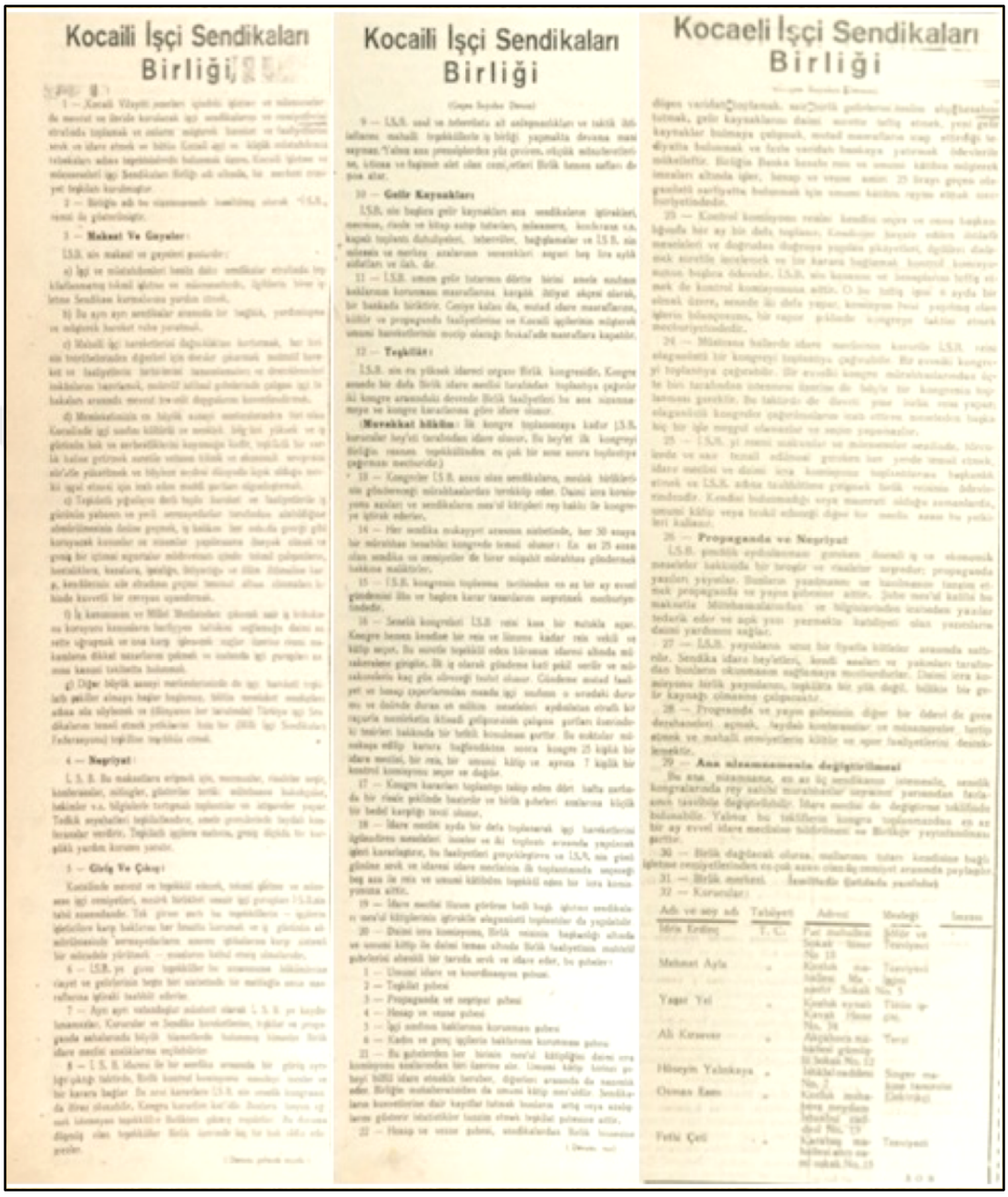
[74] 31 Ağustos 1946 tarihli Sendika Gazetesi'nde Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği'nin kurulduğu haber veriliyordu.

Sendikaları Birliği sekreteri seçilir (Akgül, 2004: 124).[75] Birliğin tüzüğü İdris Erdinç'in de yazılarının yayınlandığı Sendika gazetesinde yayımlanır (1946, Sayı: 2,3 ve 4). Kurucuları arasında Ahmet Barın (makina işçisi), Salih Üçersaka (selüloz işçisi), Yunus Ural (pişirme işçisi), Ahmet Efe (odun selülozu işçisi), Zahit Boztuna (tesviyeci)'nın yer aldığı (Sendika Gazetesi, 28 Eylül 1946) birliğin amacı şöyle belirtilmiştir (Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği Ana Nizamnamesi, 1946):

> "Kocaeli Vilayeti sınırları içindeki işletme ve müesseselerde mevcut ve ileride kurulacak işçi sendikalarını ve cemiyetlerini etrafında toplamak ve onların müşterek hareket ve faaliyetlerini sevk ve idare etmek ve bütün Kocaili işçi ve küçük müstahdemin tabakaları adına teşebbüslerde bulunmak üzere, Kocaili İşletme ve Müesseseleri İşçi Sendikaları Birliği adı altında, bir merkezi cemiyet teşkilatı kurulmuştur."

[75] İdris Erdinç, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin bastığı broşürleri işçiler arasında dağıttığı için işten çıkarılacaktı. Ancak onun işçiler arasında yaymaya çalıştığı sınıf mücadelesi bilinci giderek etkisini göstermeye başlamıştı: "İdris Erdinç gibi fedakâr ve şuurlu işçi arkadaşlar her gün artmada ve şuurlanmadadırlar." Sendika Gazetesi, 14 Eylül 1946.

Fotoğraf 17: Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği Ana Nizamnamesi

Kocaili İşçi Sendikaları Birliği

Kocaili İşçi Sendikaları Birliği

Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği

Kaynak: Sendika Dergisi (1946) Sayı: 2, 3 ve 4.

CHP iktidarı tarafından beklenmeyen bu sendikal gelişmeler, 16 Aralık 1946 günü İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın sosyalist partiler ve onlarla ilgili olduğu düşünülen sendikaları ve sendika birliklerini kapatma kararıyla son buldu. Kocaeli'de kurulan ilk yerel sendikal birlik de bu kararla kapatıldı.

Kocaeli'de ikinci kez yerel bir sendikal birliğin kurulması 1954 yılında gerçekleşti. Birliğin kurulacağı haberi 14 Ekim 1954 tarihli *Hürsöz* gazetesinde şöyle duyuruluyordu:

> "Türk işçisi milli kalkınmasında, davasında daha azimle çalışmak maksadiyle sendika liderleri kocaelinde sendikalar birliği kurmak üzere teşebbüse geçmiş bulunmaktadırlar."

Birlik 21 Kasım 1954 yılında Kocaeli Bölgesi İşçi Sendikaları Birliği adıyla kuruldu. Birliğin kurucu sendikaları Taşliman Aslan Çimento Sanayi Fabrikası İşçileri Sendikası, Kocaeli Yapı İşçileri Sendikası, Kocaeli Akaryakıt İşçileri Sendikası ve SEKA'da örgütlü Makina ve Teknik İşçileri Sendikası'ydı. Türk-İş üyesi olan birliğin ilk tüzüğünde "milli bir teşekkül" olduğu, siyasi faaliyette bulunamayacağı, herhangi bir siyasi teşekkülün faaliyetlerine vasıta olamayacağı belirtiliyordu (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi-II, 1998: 273). 8 Nisan 1956 tarihinde yapılan genel kurulda İbrahim Çetkin[76] (başkan), Sadi Gülerman, Mehmet Sevim, Salih Güngörmez, Kadir Tunalı, Razzak Çevik, Necati Cansever, İsmail Ergin, Nuri Altın, Muharrem İğdir, Nuri Güçlü, Aptullah Ata, Bahattin Köksal, Ali Kasırga, Sadettin Kınay, Hayri Akten yönetim kurulu üyeliklerine seçildiler.

Bu dönemde birliğe Gölcük Tersaneler İşçileri Sendikası, SEKA Elektroşimi İşçileri Sendikası ve Hereke Dokuma İşçileri Sendikası da katıldı. 11 Aralık1960'ta yapılan genel kurulda yönetime seçilen Halit Cansever, Necati Cansever, Sabahattin İstanbullu, Salih Güngörmez gibi isimler SEKA'da örgütlü ve rekabet içindeki sendikaların başkanlığını ve yöneticiliğini yapmış isimlerdi (Türkyolu, 19 Aralık

[76] 1927 Kandıra doğumlu olan İbrahim Çetkin, 1951 yılında İzmit Petrol Ofisi Bölge Müdürlüğü'nde çalışmaya başlamıştır. 1953'te Kocaeli Akaryakıt İşçileri Sendikası'nı kurarak başkanlık görevini yürütmüştür. Kocaeli'deki sendikaları bir birlik altında birleştirmeyi başararak 21 Kasım 1954 tarihinde kurulan Kocaeli Bölgesi İşçi Sendikaları Birliği'nin kurucuları arasında yer almış ve yedi sene başkanlık yapmıştır. 1962 senesinde Türk-İş Adana Bölge Temsilciliği'ne getirilen Çetkin, daha sonra Eskişehir Türk-İş Bölge Temsilciliği'nde eğitim müdürlüğü yapmıştır. 1963'te Türk-İş Yöneticileriyle yaşadığı fikir ayrılıkları yüzünden görevinde ayrıldı. 1964 yılında Yapı-İş Federasyonu'nun Genel Sekreterliği'ne, aynı yıl TİP'in Ankara İl Başkanlığı'na seçildi. 1966 yılında TİP Yürütme Kurulu'na seçilerek Genel Sekreter yardımcısı oldu. 1970'lerin başında bir süre DİSK Genel Sekreter yardımcılığı yaptı. Bu sırada Devrimci Yapı-İş Sendikası'nı kurdu ve 1980 yılına kadar Genel Başkanlık görevini sürdürdü (DİSK Tarihi, 2020: 209).

1960). 1962 senesinde Kocaeli Sendikalar Birliği başkanı seçilen Halit Cansever SEKA'nın o dönemdeki en büyük sendikası olan Kağıt-İş'in de başkanıydı (Hürsöz, 5 Mayıs 1962). Halit Cansever aynı zamanda yeni kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP) İzmit il örgütünün kurucu heyetinde yer aldı ve il ikinci başkanı görevine seçildi (Türkyolu, 28 Mart 1961: 3 ve 30 Mart 1961: 3).

İzmitli işçiler yürüyüş yaparlarken

İzmit'te 5 bin işçi sessiz yürüyüş yaptı

Bir saat süren yürüyüşe kadın işçiler de katıldı, şehir içinde trafik aksadı

İzmit, 16 (Telefonla) — 12 işçi sendikasına mensup 5 bin işçi, bugün saat 13.30 da sessiz bir yürüyüş yapmıştır.

Kadın işçilerin de katıldığı büyük kütle, saat tam 13.30 da SEKA önünden hareket etmiştir. İşçiler en önde bir Türk bayrağı ve Atatürk'ün portresi olduğu halde, yüze yakın döviz de taşımışlardır. Dövizlerde «Çalış, didin, sürün», «Şartlı grev istemiyoruz», «Ekmeğimize katık istiyoruz», «Kemerlerde sıkacak delik kalmadı», «Grevsiz sendika, fitilsiz lâmbaya benzer», «tek taraflı tasarruf olmaz» gibi ibareler dikkati çekmiştir.

SEKA'nın önünden ayrıldıktan sonra Atatürk anıtına gelen işçiler burada saygı duruşu yapmışlar ve

— Arkası Sa. 5, Sü. 5 te —

Doğu illerinde

Ecevit işçilere izahat verdi

—o—

Çalışma Bakanı iş mevzuatında yapılması düşünülen değişiklikleri açıkladı

—o—

Dün şehrimize gelen Çalışma Bakanı Bulent Ecevit İstanbul İşçi Sendikaları Birliğinde sendika temsilcileriyle görüşerek iş ve işçi problemleri konusunda hükümetin al-

— Arkası Sa. 5, Sü. 4 de —

Fotoğraf 18: Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği Öncülüğünde Grev Hakkı İçin Gerçekleştirilen Yürüyüş. Kaynak: Cumhuriyet, 17 Aralık 1961.

27 Mayıs sonrası, özellikle 1961 Anayasasının kabulü ile birlikte işçi hareketlerinde ortaya çıkan canlanma İzmit'te de yansıma buldu ve Birlik öncülüğünde büyük bir eylem gerçekleştirildi. 16 Aralık 1961 tarihinde İzmit'teki 12 sendikaya bağlı 5 bin işçi, SEKA önünden başlayan bir yürüyüş gerçekleştirdi. İşçilerin taşıdığı yüze yakın döviz arasında "şartlı grev istemiyoruz", "ekmeğimize katık istiyoruz", "çalış didin sürün", "grevsiz sendika fitilsiz lambaya benzer", "kemerlerde sıkacak delik kalmadı", "tek taraflı tasarruf olmaz" gibi sloganlar öne çıkıyordu. Bir saate yakın süren sessiz yürüyüş kitlenin Atatürk anıtına yürüyüp çelenk bırakmasının ardından, Sendikalar Birliğinin bulunduğu Hal Binası önünde herhangi bir olay yaşanmadan sona erdi (Cumhuriyet, 17 Aralık 1961: 1-5).

Türk-İş'in 1962 senesinde yerel birlikleri dağıtma ve yerlerine Türk-İş Bölge Temsilcilikleri oluşturma politikası, Birlik'in giderek işlevsiz hale gelmesine yol açtı.

Çalışma Bakanlığı'nın 1966 yılında Kocaeli Valiliği'ne başvurarak 1961'den beri Birlik'in faaliyetleri hakkında bilgi alamadığını bildirmesi ve durumun incelenmesi için talepte bulunması sonucu, Birlik'in dosyası Kocaeli İş Mahkemesi'nin 23 Eylül 1971 tarihli kararıyla işlemden kaldırılarak resmiyeti sona erdi (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi-II, 1998: 273).

4.3.2.2. İzmit Selüloz Sanayii İşçileri Sendikası

İzmit Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası, 1947 tarihli 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'un çıkmasının hemen ardından 17 Ekim 1947 tarihinde kağıt işkolunda ve Selüloz Sanayi Müessesinde kurulan ilk sendikadır. Kurucuları Sabahattin Şimdin (Matbaa), İsmet Duymuş (Tuz eritme ustası), Fethi Türengil (Atölye rektifiye ustası), İsmail Denizer (Ambalaj marangozhanesinde usta), Hikmet Martı (İkmal dairesinde postabaşı), Halit Cansever (Atölyede tesviyeci), Safi Güler (Atölyede tesviyeci) idi. Kongrelerin her yıl Kasım ayında yapılacağı belirtilen tüzüğe göre sendikanın amacı şöyleydi (Selüloz Sanayi Müessesi İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü, 1947: 3):

> "Üyelerinin hak ve menfaatlerini korumak, mevcut kanunlar dairesinde iktisadi içtimai ve medeni seviyelerinin yükselmesine çalışmak, üyeleri arasında, tesanüt ve her türlü yardımlaşmayı sağlamak ve üyelerini mahkemeler, devlet daireleri ve özel ve tüzel kişiler nezdinde temsil etmektir."

Sendikanın kurulması ve faaliyete geçmesi dönemin koşullarında çok da kolay değildi. Fabrika çalışanlarından Şakir Balkı anılarında, o dönemde işverenlerin tek söz sahibi olduğundan, sendikadan bahsetmenin bile büyük cesaret istediğinden bahseder. Balkı'ya göre CHP iktidarının "komünizm ve solculuk durumları karşısında" oldukça kuşkulu olduğu, "her taşın altında bir parazit aradığı" ve fabrikada gizli sivil polis ve ajanların olduğunun bilindiği böylesi bir dönemde sendika kurmak "oldukça özveri gerektiren bir işti" (2010: 105-108). Fabrika müdürü de, kuruluşundan ancak uzunca bir süre sonra sendikaya fabrika içinde bir oda verebilmiş ve "sendika" yazılı tabelayı asmak için yine bir süre beklemek gerekmişti (Balkı, 2010: 106).

Farklı siyasal kesimlerden kişilerin yer aldığı sendikada kuruluşundan itibaren çekişmeli bir hava hakimdi. Mevcut yönetimden hoşnut olmayan kesim eleştirileriyle genel kurul tarihinin iki ay öne çekilmesini sağlamış ve genel kurul 27 Ağustos 1950 tarihinde yapılmıştı. İzmit Halkevinde yapılan kongre 700 işçi, Kocaeli DP milletvekili Hüsnü Türkkant ve fabrika müdürü Adnan Berkay'ın katılımıyla gerçekleşmişti. Basına yansıyan önemli hususlardan biri Demokrat Parti iktidarının, eski iktidara göre işçileri tamamen desteklediği ve onların yanında yer aldığına ilişkin intibaydı (Hürsöz, 28 Ağustos 1950). Eski yönetimin ezici bir üstünlükle yeniden seçildiği genel kurulda okunan çalışma raporunda grev hakkı ve federasyon konusunda "ümit verici" açık ve net ifadeler yer alıyordu. Yeni iktidarın grev hakkını tanıyacağına ilişkin beklentilerin dile getirildiği raporda, işçilerin grev silahını vatan ve millet aleyhine kullanacağı ithamlarına "(...)bu silahı Türk işçisi asla ve asla vatan ve millet aleyhine kullanmayacaktır. Türk işçisi milliyetçidir ve daima milliyetçi olarak kalacaktır" sözleriyle net bir şekilde karşı çıkılmıştı (Kocaeli Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası, 1949-1950 Yılı Çalışma Raporu: 6). Akgöz, sendikal hareketin grev hakkı tartışmaları yüzünden parçalandığı, işçilerin siyasi parti tercihlerinin gittikçe daha görünür olduğu bir dönemde yapılan grev hakkı tartışmalarının, bir kuşak işçinin siyasal tercihlerinin değişim sürecinin takibine olanak sağladığının altını çizer (2014: 121).

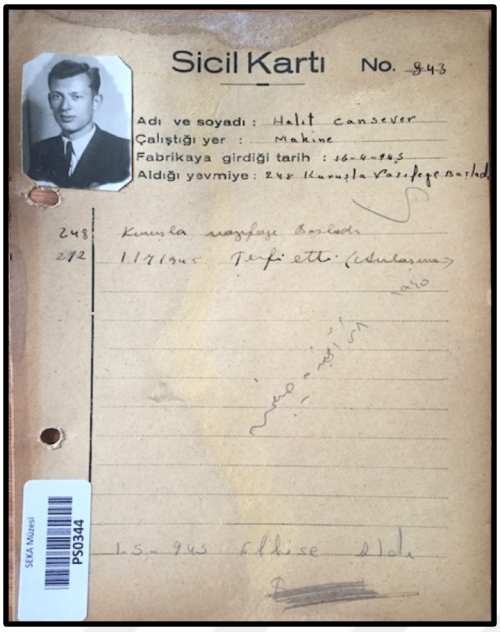
1950 genel seçimlerine doğru giderken çalışma ilişkileri ve özellikle grev hakkı iki rakip siyasi partinin çekişme alanı haline gelmişti. Bu dönem kamu işletmelerinde, CHP'nin özellikle işçi mümessilleri ve idareciler aracılığıyla işçiler üzerinde grev hakkı aleyhinde fikir beyan etmek konusunda baskı yaptığına dair haberler basına yansıyordu. İzmit Selüloz Sanayi Müessesinde fabrika müdürü Adnan Berkay'ın çalışanları toplayarak grev aleyhine konferans vermesi "hayretle karşılanmıştı" (Hürsöz, 23 Mart 1950). Aynı haberde Hereke Dokuma Fabrikası müdür muavinin de yanına bir emekli işçi alarak köylere grev aleyhine propagandaya gittiği yazıyordu. İşçiler arasında hoşnutsuzluk yaratan bu durum, işçiler açısından siyasi ve iktisadi hürriyetlerine müdahale olarak algılanmıştı. Akgöz'e göre grev hakkının milli menfaatlerle ilişki içinde tartışılması esnasında işçilerin kullandıkları dil, Türk işçisinin kimliğinin oluşum süreci açısından bizlere oldukça önemli veriler sunuyordu (2014: 144). Meclisteki grev tartışmaları sırasında Selüloz İşçileri Sendikası Başkanı

Sabahattin İstanbullu yaptığı açıklamayla hem grev hakkını istiyor hem de sendikaların herhangi bir siyasi partiye alet olmamaları adına bu tartışmaya katılmalarının yanlış olduğunu düşünüyordu. İstanbullu, herhangi bir siyasi görüşün dışında olduğunu özellikle vurgulayarak, grev tartışmaları sırasında Türk işçisi hakkında söylenenlerin kendisinde yarattığı haksızlığa uğramışlık hissini şu sözlerle ifade etmişti: "Fedakar ve vatansever Türk işçilerinin, grev hakkını memleket menfaatlerine aykırı olarak kullanacaklarını ve solcu propagandalara alet olacaklarını tasavvur etmek büyük bir haksızlık, büyük bir günahtır." (Sülker, 2004: 72). Konuşmada öne çıkan "fedakar" ve "vatanseverlik" öğeleriyle tanımladığı Türk işçisinin bu niteliklere sahip olmadıklarının düşünülmesinin onda yarattığı hayal kırıklığı, milliyetçiliğin o dönemdeki hegemonik kapasitesi hakkında bize ipuçları verir. Murat Özveri'nin Selüloz-İş'in 1950'lere ait grev hakkıyla ilgili bir yazışma metninden aktardıkları, Sabahattin İstanbullu'nun grev hakkı meselesinin siyasi bir tercih olmadığına ilişkin görüşlerini yansıtması bakımından önemlidir (2020: 175). Sabahattin İstanbullu grev hakkı tartışması yaptığı bir yazışmada muhatabına: "Grev hakkını savunmam beni komünist yapmadığı gibi grev hakkına karşı çıkmak da sizi sadece Demokrat Partili yapmaz, biz işçiyiz böyle bir ortak noktada buluşmalıyız." diyerek grev hakkı meselesinin işçiler için siyasi çekişmelerden çok daha kritik bir mesele olduğuna vurgu yapar. Akkaya ise, o dönemde işçi sınıfı içinde yoğun bir biçimde yürütülen anti-komünist ve milliyetçi kampanyaların, hükümetin ve uluslararası örgütlerin, işçilerin "potansiyel" gücünü görerek soğuk savaş politikasına da uygun olarak aldığı tedbirler olduğu saptamasını yapar (2002: 172): "Milliyetçilik, işçi sınıfının sömürüsünü gizleyen bir olgu niteliğine bürünmüş; dönem boyunca emeğin sömürüsü ise sermaye birikimine katkıda bulunan en önemli faktörlerden biri olmuştur." İşçilerin grev hakkı konusundaki beyanları ve eylemleri sırasında tepki almamak adına sıklıkla başvurdukları milliyetçilik ve anti-komünizm vurgusu bunun bir yansıması olarak uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Haklarını savunmanın vatan düşmanlığı olmadığının bilincinde olan işçiler, toplu pazarlık ve grev hakkının olmadığı bir dönemde birlikte mücadele etmenin önemini idrak etmiş ve sonraki yıllar için önemli deneyimler biriktirmişlerdir.

Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası'nın grev hakkı dışındaki taleplerinden biri de Sendikalar Federasyonu kurulmasıydı. Sendikalar Yasası'nın acil bir düzenlemeye

ihtiyacı olduğu düşünülüyor ve bu düzenleme ile birlikte grev hakkı ve federasyon konusunda adımlar atılmasına ilişkin bakanlık ve diğer sendikalarla görüşmeler yapılıyordu. Sendika, bu iki ana konu dışında pek çok farklı meseleyi de gündeminde almıştı. Sebepsiz yere işten çıkarılan işçilerin savunulması, fabrikada çıkan yemeğin kalitesi, işçi evlerinin adil dağıtımı, Kocaeli'deki diğer fabrikadaki işçilerle temas ederek örgütlenmelerine destek olmak, fazla mesai ücretlerinin yasaya uygun ödenmesi gibi pek çok konuyla ilgili çalışmalar yürütülüyordu (1949-1950 Yılı Çalışma Raporu, 1950: 4-11). Sendika yönetimi, işverenle kurulan ilişkiler konusuna da oldukça özen gösteriyordu. Taraflar arasında saygı çerçevesinde kurulacak ve sürdürülecek bir ilişkinin iki taraf için de kritik önemde olduğu görüşündeydiler. Yönetim, çalışma raporunda da bu konuya temas etmiş ve işverenle olan ilişkilerinde "iyi niyet ve kanunlar çerçevesinde", her zaman hakkı gözeterek hareket ettiklerini ve işverenden de daima sendikaya karşı "yakın bir ilgi ve alaka" gördüklerinin altını çiziyordu (1949-1950 Yılı Çalışma Raporu, 1950: 4-5). SEKA çalışanlarından Ersin Kadir Büyükbaş, anılarında sendikanın fabrikada sahip olduğu güçten söz ederken, sendika yöneticilerinin fabrikaya işverenle görüşmeye geldiklerinde işverenin onları kapıda karşılamasını bu gücün ve saygının bir karşılığı olarak yorumlar (Akgüner ve Bilecen, 2012).

Kocaeli Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası'nın 31 Aralık 1951 tarihinde toplanan genel kurulu oldukça gergin ve tartışmalı geçmiş ve 7,5 saat sonunda, farklı siyasal kesimlerden (DP ve CHP) iki işçi grubu arasında anlaşma sağlanamadığından oturum 13 Ocak 1952'ye ertelenmişti. Yine oldukça hararetli geçen bu ikinci oturumda seçime 490 kişi katılmış ve yönetim kurulu seçilmişti. Halit Cansever 253 oyla başkan seçilirken, İsmail Tarhan (İkinci başkan), Fethi Özgür (muhasip), İlyas Yılmaz (veznedar), Ahmet Çiçekçi (sekreter), Sabahattin İstanbullu (sözcü), Mustafa Dayan, Mustafa Keskin, Şevki Yalçın, Mustafa Karakuzu ve Ali Osman Korkmaz yönetim kuruluna seçildiler (Hürsöz, 16 Ocak 1952). Bu yönetimde ilk kez başkan seçilen Halit Cansever ve ekibi uzun yıllar sendikanın öncü isimleri olarak anılacaktı.

Fotoğraf 19: Halit Cansever'in Sicil Kartı, 1945.
Kaynak: SEKA Kağıt Müzesi Arşivi.

Kuruluşunda 800 civarı üyesi bulunan sendika 1952 senesinde bin 500 üyeye ulaşmıştı. 11 Aralık 1954'teki genel kurulda yönetim kuruluna Rahmi Kater, İbrahim Baturel, Hüseyin Soytürk, Ziya Bilgisu, Cemal Yassı, Mehmet Şahin, Şükrü Ötkü, Niyazi Koç, Fazıl Astepe, Halit Cansever, Ekrem Adıyaman seçildiler. Seçimlerde sendika üyesi olmayanların oy kullandığı ve başka usulsüzlükler yapıldığı gerekçesiyle bu genel kurula itiraz edilmişti (Hürsöz, 28 Mart 1955). Bunun üzerine 26 Mart 1955 tarihinde yenilenen genel kurulda Halit Cansever, Şükrü Ötkü, Rahmi Kater yine en yüksek oyu alarak seçildiler. Bu genel kurulda sendikanın Kocaeli Sendikalar Birliği'ne katılması ve her ay 10 TL aidat verilmesi oy çokluğu ile kabul edildi (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi-II, 1998; 194).

1963 yılında kabul edilen 274 sayılı Sendikalar Yasası sonrası yapılan genel kurulda sendikanın adı Kağıt-İş (Türkiye Selüloz ve Kağıt Sanayii İşçileri Sendikası) olarak değiştirildi. 4 Nisan 1970'te yapılan olağanüstü genel kurulda oy çokluğuyla, Kağıt-İş'in feshedilerek Selüloz-İş'e katılması kararı alındı (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi-II, 1998; 195).

4.3.2.3. İzmit Makine ve Teknik İşçileri Sendikası

9 Şubat 1952 tarihinde Kağıt işkolunda kurulan İzmit Makine ve Teknik İşçileri Sendikası bu işkolunda kurulan ikinci sendikaydı. Kurucuları Habib Seval (Selüloz Basımevi ustabaşı), Sabahattin İstanbullu (Makine operatörü), İhsan Yönter (Elektrik ustası), Ahmet Gürbal (Tornacı ustası), Hamdi Aktaş Tesviyeci ustası), Kemal Gülener (Tesviyeci ustası), Arif Çağıran (Elektrikçi ustası), Hasan Akar (Masura dairesi), Cevdet Bulut (Postabaşı), Yahya Banabay (Tesviyeci ustası), İsmail Sevinç (Dökümcü ustası), Niyazi Buğrul (Basımevi mürettip)'du. Tüzüğe göre kongreler her yıl nisan ayında yapılacaktı. Sendikanın amacı ise şu şekilde ifade edilmişti:[77]

> "Üyelerinin hak ve menfaatlerini kanunlar çerçevesinde korumak, iktisadi, içtimai ve medeni seviyelerinin yükselmesine çalışmak, üyeleri arasında tesanüt ve her türlü yardımlaşmayı sağlamak ve üyelerini mahkemeler, Devlet daireleri, özel ve tüzel kişiler nezdinde temsil etmektir."

18 Temmuz 1953 tarihli genel kurulda işçilerin gündemi geçim sıkıntısı, geçici işçilerin işten çıkarılması ve anti-demokratik bulunan 5018 sayılı Sendikalar Kanununun değişmesiydi. Yapılan seçim sonucu yönetim kuruluna Habib Seval, Yusuf Dalgayaran, Safi Güler, Sabahattin İstanbullu, Kemal Gülener, Arif Çağıran, Halit Cansever, İhsan Yönter, Hakkı Sakızlıgöl seçilmişlerdi (Hürsöz, 23 Temmuz 1953).

23 Temmuz 1955 tarihli kongrede gündem bir yardımlaşma sandığı kurulması, hayat pahalılığından kaynaklı olarak yemek dağıtımında iyileştirme yapılması, yemekhane çalışanlarının işlerinin ağırlığı dolayısıyla prim almalarının sağlanması, araç sıkıntısından dolayı işçilere otobüs tahsis edilmesi, iş kanunun kifayetsizliği ve değişmesi gerektiği gibi konulardı. Bu kongre sonunda sendikanın Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği'ne katılmasına karar verildi.[78] 1957'deki genel kurulda başkan

[77] İzmit Makine ve Teknik İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü, 1952.
[78] İzmit Makine ve Teknik İşçileri Sendikasının 23/7/1955 tarihinde yapılan Umumi Heyet Toplantısına ait kongre zabıt tutanağı. Tarih Vakfı Arşivi.

seçilen Necati Cansever uzun yıllar sendikanın genel başkanlığını sürdürdü.[79] 10 Ekim 1964 tarihindeki kurulda sendikanın ismi Selüloz-İş (Türkiye Selüloz Kağıt ve Makina İşçileri Sendikası) olarak değişti. Seçimlerde Necati Cansever yeniden genel başkan olurken İsmail Kahraman ve Hidayet Topçuoğlu ikinci başkan, Mesut Sarper genel sekreter seçildi. 1970 yılında aynı işkolundaki iki sendika Kağıt-İş'in, Selüloz-İş'e katılma kararıyla birleşti. Sendika 2005 yılında SEKA kapatılana kadar SEKA işçilerini temsil etti. Selüloz-İş 2021 itibariyle halen faaliyetlerine devam etmektedir.

4.3.2.4. İzmit Selüloz Sanayii Müessesesi Elektroşimi[80] İşçileri Sendikası

28 Ekim 1952 tarihinde İzmit'te kağıt işkolunda kurulan üçüncü sendika Selüloz Sanayi Müessesesi (SSM) Elektroşimi İşçileri Sendikası'dır. Kurucuları Mustafa Uyguç (başkan), Ramiz Şerbetçi (ikinci başkan), Hikmet Yakaner, Elfaz Dursun, Hasan Örnek (sözcü), Ali Can, Halil Böğür (veznedar), Ahmet Turan (muhasip), Saim Özçakır (sekreter), Bahattin Erdem, Necati Meray ve Salih Güngörmez'dir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra 13 Aralık 1952 tarihinde toplanan genel kurulda sendikanın amaçlarından bahseden yönetim kurulunun, diğer iki sendikadan daha spesifik hedeflerle yola çıktığını görüyoruz. "Ağır ve yıpratıcı bir işyeri olan kağıt fabrika(sının) bizzat kanunla tesviki [tanınması, kabulü] için her türlü teşebbüs ve faaliyeti göstermek" bu hedeflerin başında geliyordu. Fabrikada sendikacılık ruhunu köklendirmek ve içerde bir birlik yaratmak, üyelerinde bulunan anlayış ve güvenin fabrika çapında köklenmesini sağlamak, fabrikaya prim ve diğer ödeneklerin verilmesini sağlamak, işkolunun ağırlığı dolayısıyla meydana gelen hastalık ve kazalarda işçilere imkan ölçüsünde en geniş yardımlarda bulunmak, bir tüketim kooperatifi kurmak ve tüm işçilerin ev sahibi olmasını sağlamak sendikanın diğer amaçları arasındaydı (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 13 Aralık 1952 tarihli Çalışma Raporu). Daha genel hedeflerle yola çıkan diğer iki sendikanın aksine SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası yönetiminin detaylı ve kapsayıcı hedeflerle yola çıkması oldukça dikkat çekicidir. Çalışma raporundan, sendika yönetiminin sendika binası

[79] Halit Cansever ve Necati Cansever kardeşler İzmit'te sendikacılığın kurulması ve gelişmesinde başından beri önemli bir rol oynamışlar ve uzun yıllar sendikal hareket içinde yer almışlardır.
[80] Elektroşimi (elektrokimya) elektriğin kimyasal değişimle ilişkisini inceleyen kimya dalıdır.

temini konusunda sıkıntı yaşadıklarını ve Makine ve Teknik İşçileri Sendikası'nın onlara kendi binalarında yer vererek yardımcı olduklarını öğreniyoruz.

13 Aralık 1952 tarihinden sonraki ilk kurul 27 Haziran 1953'te toplanmış ve sendikanın 6,5 ay boyunca gerçekleştirdiği faaliyetler çalışma raporuyla sunulmuştu. SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası 13 Ocak 1953 tarihinde işverenle (müessese) ile üyeleri adına bir iş ihtilafı çıkarmış ve fabrika işçilerinin (idare işçileri hariç) yüzde 20'lik bir prim almalarını sağlamıştı. Uzun zamandır maske zammı[81] ve yoğurt alamayan Remzi Arı isimli bir işçinin bu kaybı telafi edilmişti. Bunların yanında bir önceki aşçının çalışkan ve özenli olmasından dolayı ikramiye alması, sabah fabrikaya girişlerde 4 dakika tolerans verilmesi, fabrikaya gidiş ve gelişlerde kullanılan vagonların bakımı, bayram günlerinde 6-14 çalışılması gibi işçilerin hayatını kolaylaştıran pek çok pratik kazanım elde edilmişti. Yine Kocaeli'de bir bölgesel sendika federasyonu kurulması için diğer sendikalarla görüşmeler gerçekleştirilmişti (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 13 Aralık 1952'den 27 Haziran 1953'e kadar Çalışma Raporu). Sendika 6,5 ay gibi oldukça kısa bir zaman aralığında pek çok konuyla ilgilenmiş ve işçiler lehine önemli kazanımlar sağlamıştı.

26 Aralık 1953 tarihli genel kurulda ağırlıklı olarak Sendikalar Kanunu'nun yetersizliği üzerinde duruluyordu. Mevcut kanunun onlara bir sendika gibi faaliyette bulunma imkanı vermediğini bu nedenle de üyelerinin bazı sıkıntılarını çözmekte yetersiz kaldıklarının vurgulanıyordu. Rapordan, işçilere verilen iş elbiselerinin altı aydan beri verilmediği ve sendikanın konuyla ilgili 1 Ekim 1953 tarihinde müdüriyetle temasa geçtiklerini ancak henüz cevap alamadıklarını öğreniyoruz. SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası yönetimi de fabrikadaki diğer iki sendika gibi işverenle kurulacak ilişkilerin azami dikkat ve özen istediği konusunun altını özellikle çizmiş ve çalışma raporunda bu konuyla ilgili uzun bir açıklama yapmıştı (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 26 Aralık 1953 tarihli Çalışma Raporu). 15 Ekim 1955 tarihli çalışma raporunun gündemi; iş değerlemesi sonrası mağduriyet yaşayan işçilerin durumlarının işverenle görüşülmesi, işçilerin fabrikaya gidiş gelişlerini sağlayan vagonlar yerine "medeni bir vasıta" alınarak sorunun çözülmesi ve kıyafet yönetmeliğinin fabrikada

[81] Maske zammı meselesinin ayrıntısına ilişkin bilgi sahibi değiliz.

çalışan işçilerle müessesede çalışan (idari kısım) işçiler için aynı olmaması gerektiğine ilişkin taleplerin genel müdürlüğe iletilmesi konularını kapsıyordu (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 15 Ekim 1955 tarihli Çalışma Raporu). 21 Haziran 1958 tarihli genel kuruldaki talepler milletvekillerine iletilen işçilerin sosyal ve ekonomik haklarına ilişkin yasal değişiklik talepleriydi. Kanun gereğince verilen ikramiyelerin 30 gün üzerinden hesaplanması, ücretli senelik izinlerin 10 seneye kadar kıdemi olanlar için 12 gün, 10 seneden fazla kıdemi olanlar için 18 gün olması ve izin süresi içine giren hafta ve genel tatil günlerinin ücretli olarak bu sürelere ilave edilmesini düzenleyen kanun teklifinin bir an önce yasalaşması, vergi adaletsizliğinin giderilmesi, bölgedeki diğer işyerlerinde asgari ücretin tetkik edilmesi ve teşmili, çocuk zamları ve doğum paralarının hayat şartlarına göre güncellenmesi, işçi bankası ve iş mahkemelerinin Kocaeli'de kurulması, ağır ve tehlikeli işyerlerinde çalışan işçilere tanınan yüzde 35 ve memurlara tanınan yüzde 50 yıpranma payının işçilere de yüzde 50 olarak tanınması, ilk üç günlük istirahat parasının verilmesi, sigortalı işçilerin kanunen bakmakla yükümlü olduğu kişilerin de sigorta tarafından tedavi edilmesi gibi hem sosyal hem de ekonomik hakları içeriyordu (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 21 Haziran 1958 tarihli Çalışma Raporu).

SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası'nın diğer sendikalarda rastlamadığımız, işçiler için hem sosyal anlamda hem de ekonomik anlamda oldukça detaylı konularla ilgilendiğini ve bu konuları sadece işverenle görüşerek değil gerek milletvekilleri gerekse de bakanlıklara yazarak çözmeye çalıştığını görmekteyiz. Örneğin ramazan ayında oruç tutan işçilere ödenen yemek bedelinden kesilen gelir vergisinin Gelir Vergisi Kanunu'na uygun olup olmadığını denetlenmesi için Maliye Bakanlığı'na yazılar yazılmıştır. Yine fabrikanın ağır ve tehlikeli işyeri sayılan klor üretiminin yapıldığı kısımda günlük kalori miktarı ve çalışma süresinin tetkiki için Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaletine yazı yazılmış ve Çalışma Bakanlığı, Kocaeli Bölge Çalışma Müdürlüğü'nü görevlendirerek fabrikaya bir müfettiş göndermiştir. Klor işyerinde çalışan işçilerin sağlığının korunması için takviye gıda olarak kahvaltı verilmesi ve işyerindeki kaçak gaz oranın ölçülmesi gibi bazı tedbirler alınmasına karar verilmiştir (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 18 Temmuz 1959 tarihli Çalışma Raporu). Klor-Alkali fabrikasında hammaddesi sodyum klorür ve kireç taşı olan ve kağıt sanayinin önemli bir kısmını oluşturan klor, soda külü, sodyum hidroksit

gibi kimyasallar üretilir. Zehirli olan bu maddeler suyla temas ettiğinde ve solunduğunda boğaz, mide ve akciğerlerde önemli tahrişlere yol açar. Bu nedenle sendika bu birimde çalışan işçilerin çalışma koşullarına özel bir alaka göstererek, koşulların incelenmesi ve iyileştirmeler yapılması için çalışmalar yürütmüştür. Sendika yönetimi tarafından 24 Nisan 1959 tarihinde Ankara ve İstanbul Üniversiteleri Tıp Fakülteleri'nin dekanlıklarına yazılan yazılarda klor-alkali fabrikasındaki işçilerin sağlık durumu ile bilgiler verilmiş ve çalışma koşulları ile ilgili bazı sorular sorulmuştur. Buna göre açıldığından beri klor-alkali fabrikasında çalışan işçilerde mide, sinir, cilt yanıkları, bronşit ve benzeri hastalıklar teşhis edilmiştir. Bu hastalıkların klor gazından ileri gelip gelmeyeceği, klor gazı ile birlikte üretilen sodyum hidroksitin üretimi sırasında meydana gelen zehirlenmelerin insan vücudu üzerinde ne gibi zararları olabileceği, bu işçilerin mevcut gaz atmosferi içinde günlük daimi kaç saat çalışabileceği, senelik çalışma süresinin ne kadar olabileceği, işçilerin senede bu ortamdan ne kadar uzak kalmalarının faydalı olabileceği, işçilerin gıda bakımından alması gereken günlük kalori miktarının ne kadar olması gerektiği, burada çalışan işçilerin azami çalışma sürelerinin kaç sene olması gerektiği gibi işçi sağlığı açısından oldukça önemli sorular sormuşlardır (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 21 Haziran 1958 tarihinden 18 Temmuz 1959 tarihine kadar Çalışma Raporu). Rapordan dekanlıkların cevap verdiği ancak Çalışma Bakanlığı müfettişlerinin vereceği kararın beklendiği anlaşılmaktadır.

SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası 21 Haziran 1958 tarihinden 18 Temmuz 1959 tarihleri arasını kapsayan çalışma raporundan Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği'nin 24 Ağustos 1958 tarihli genel kurulunda Türk-İş'e üye olma kararı alındığını ve sendikanın artık Türk-İş üyesi olduğunu öğreniyoruz. SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası başkanı üyelik sonrası Türk-İş mümessiller heyeti toplantısına katılmış ve toplantı neticesinde Türk-İş'in, Türk işçisi için yetkililerden talep ettiği ve sendikanın da hem fikir olduğu hususları rapor etmişti. Taleplerin başında işçi ücretlerinin hayat şartlarına göre ayarlanması ve yüzde 50 oranında bir zam yapılması yer almaktadır. Diğer ilginç bir konu 1954 yılından beri senede iki defa verilen işçi ikramiyelerinin kaldırılması talebidir. Gerekçe ise "fırsat düşkünü muhtekirlerin" [vurguncu, spekülatör] ikramiye dönemlerinde fiyatlarda yaptıkları artışların hayat pahalılığını artırmasıdır. Böylece özel sektörle kamu işletmeleri arasındaki ayırım da ortadan

kalkacaktır. İkramiyelerin yıllık kazançlara bölünerek dağıtılması ve özel sektör işçilerini kapsayacak şekilde genişlemesi talep edilmiştir.[82] Talepler arasında öne çıkar diğer bir konu asgari ücret tespitleri konusunda yaşanan tutarsızlıklardır. Mahalli komisyonlarca tesbit edilen ücretlerin Yüksek Asgari Ücret Komisyonu'nda daha düşük bir seviyede karara bağlanması eleştirilmiş ve yalnızca işçiyi değil en az üç kişilik aileyi dikkate alacak, ülke çapında eşit bir asgari ücret belirlenmesi talep edilmiştir.[83] İşçilerin yıllardır beklediği toplu iş sözleşmesi ve grev yasalarının bir an önce çıkması da talepler arasındadır. Sendikaların faaliyetlerini daha verimli yürütebilmeleri için "hür ve medeni milletlerin işçilerine çok eski seneler önce tanınan" grev hakkının tanınması istenmektedir. "Vatansever Türk işçisinin aklıselimine güvenerek grevi nerede ve ne şekilde kullanacağını bildiğine inanmak icap eder" ifadesiyle de yukarıda bahsettiğimiz olası komünizm suçlamaları yine milliyetçi söylemlerle bertaraf edilmeye çalışılmıştır (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 21 Haziran 1958 tarihinden 18 Temmuz 1959 tarihine kadar Çalışma Raporu: 6).

1960 yılında yapılan genel kurulda, işçi sendikalarının içinde bulunduğu genel durum değerlendirilmiş ve sendikaların işçi sendikalarından ziyade işveren sendikası haline getirildiği ifade edilmiştir. İşverenlerin sendikayı kontrol etme isteği, onların onay vermediği hiç kimsenin temsilci olarak seçilememesi gerekirse işten uzaklaştırılmasıyla sonuçlanıyordu. Kongre sözcüsünün açıklamalarından, SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası'nın işveren tarafından böyle bir baskıya maruz kalmadığını ancak idare heyetinin çeşitli konularda baskı altında tutulduklarını öğreniyoruz. Dönemin koşullarına uygun olarak hazırlanan 1936 tarihli iş yasasının artık 1960 yılının ihtiyaçlarına cevap vermediği, bu kanunla işçilerin hak arama mücadelesinin giderek imkansız hale geldiği belirtiliyordu. İşçilerin hak ve menfaatlerini savunabilmelerine imkan verecek şekilde güncellenecek iş yasasının ve grev ve toplu iş sözleşmesi yasalarının bir önce anayasa ile teminat altına alınması

[82] Bu talep oldukça ilginçtir. Çünkü ikramiye ve yan ödemeler sonraki dönemlerde toplu çalışma ilişkilerinde sendikalar tarafından ısrarla korunması istenen kalemler olmuştur. Buna karşın işverenler yan ödemelerin ücretlere katılmasını istemiştir.

[83] Türkiye'de asgari ücret 1951-1967 yılları arasında mahalli komisyonlarca işkolu hesabına göre bölgesel olarak hesaplanmıştır. 1967 yılı sonrasında ise merkezi tespit yöntemine geçilmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Metin Kutal, Teorik Esasları ve Tatbikatı Bakımından Asgari Ücret, 1969, İstanbul: Sermet Matbaası.

talepleri yinelenmişti (SSM Elektroşimi İşçileri Sendikası, 23 Temmuz 1960 tarihli Çalışma Raporu). Sendikanın adı 14 Temmuz 1962 tarihli genel kurulda *SEKA Elektroşimi İşçileri Sendikası* olarak değiştirildi ve 8 Kasım 1975 tarihli genel kurulda fesih kararı alındı (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt:3, 1998: 4).

1940'lı yılların sonundan 1960'lara kadar incelediğimiz dönem boyunca işçilerin ekonomik ve sosyal talepleri zamana göre değişip farklılaşsa da değişmeyen yegane talepleri grev ve toplu iş sözleşmesi haklarının tanınmasıydı. Bu yıllar sendikal hakların ve mücadelelerin gelişimi açısından bir toplam alındığında, işçi hareketini yasal düzenlemelere sıkıştıran, onlarla başlatıp bitiren yaklaşımları tatmin edecek bir sonuç vermez. 1960'ların başındaki süreci anlamak için 1950'lerdeki işçi örgütlenmeleri ve sınıf mücadelelerinin yarattığı birikimi dışlayan bir kopuştan ziyade bir süreklilik olduğunu belirtmeliyiz. Yukarıda da incelediğimiz gazete ve sendikal yayınlardaki dönem tanıklıkları, işçi-işveren ilişkilerinin her zaman uzlaşma içinde olmadığını, bir kamu işletmesinde bile örgütlenmenin başından beri türlü riskler taşıdığını gözler önüne serer. Koçak'ın ifadesiyle yeni siyasi düzenin verdiği haklarla işçi hareketinin 60'larda adeta topraktan fışkırdığını öne süren indirgemeci yaklaşım hem ideolojik hem de emek tarihi yöntemi açısında sorunlu bir yaklaşımdır (2008: 71). İşçilerin ve sendikaların 1940'lı yılların sonlarından itibaren talep ettikleri gerek toplu iş sözleşmesi ve grev gerek iş yasası ile ilgili düzenleme ve yeniliklere ilişkin 60'lara kadar gelen deneyim birikimi, işçi hareketi dinamiklerini yalnızca yasal düzenlemeler üzerinden okuyan emek tarihi çalışmalarının yetersizliklerini gözler önüne serer.

4.3.3. SEKA'da Toplulukla İş İhtilafları

1936 tarihinde 3008 sayılı İş Kanunu ile düzenlenen toplulukla iş ihtilafları 1940'lı ve 1950'li yıllarda işyerindeki ücret, sosyal haklar, prim vb. pek çok konuyla ilgili işverenle pazarlık imkanı sağlayan ve kazanımlar elde edilebilen bir araçtı. Zorunlu tahkime dayalı bu sistem, toplu sözleşme ve grev hakkının olmadığı dönemde sınıf mücadelesinin üretim alanındaki en önemli araçlarından biriydi. İş Kanunu, iş uyuşmazlıklarını işçilerin ayrı ayrı işverenle çıkardıkları "tek başlı iş ihtilafları" ve herhangi bir işyerindeki toplam işçi sayısının, on kişiden az olmamak kaydıyla, beşte birinin başvurması durumunda çıkarılabilecek "toplulukla iş ihtilafları" biçiminde iki

ayrı şekilde ele alıyor ve uyuşmazlıkların çözümünde zorunlu tahkim sistemini öngörüyordu (madde 77). İşçilerin o yıllarda kendilerini resmi olarak temsil ve ifade edebilmelerinin yolu İş Kanunu'nda düzenlenen işçi mümessillikleri kanalıyla gerçekleşiyordu.[84] Buna göre işçi temsilcileri ve işverenler uyuşmazlık halinde anlaşmaya varamadıklarında uyuşmazlık önce İl Hakem Kurulu'na taşınıyordu. Tarafların İl Hakem Kurulu'nun vereceği karara itiraz etme hakları vardı. Böyle bir durumda uyuşmazlık Yüksek Hakem Kurulu'nun (YHK) önüne gelmekteydi. YHK'nin verdiği karar kesindi ve Resmi Gazete'de yayımlanıyordu. Bu düzenlemeyle çalışma hayatına getirilen bir diğer yenilik 'işçi temsilciliği' kurumuydu (madde 78). İşçi temsilcileri işçilerle işverenler arasında çıkacak tek başlı veya toplulukla iş uyuşmazlıklarında işverenlerle veya vekilleriyle görüşerek konuyu uzlaştırmaya çalışmakla yükümlüydü. Ancak yasanın ilk halinde herhangi bir iş güvencesi korumasına sahip olmayan işçi temsilcileri 1950 öncesinde temsilcilik faaliyetlerini yürütürken işlerini kaybetme korkusuyla çekingen davranmış ve çoğunlukla ihtilaf çıkarmamayı tercih etmişlerdir (Tuna, 1967: 41-42).

25 Ocak 1950 tarihinde kabul edilen ve İş Kanunu'nda değişiklik yapılmasını öngören 5518 sayılı Kanun yaptığı iki önemli düzenlemeyle işçi temsilciliği kurumunun aksaklıklarına el atmış ve toplulukla iş ihtilafı çıkarma aracını daha etkin bir hale getirmişti. Yapılan değişikliklerden ilki, yasanın ilk halinde yalnızca işçi temsilcilerine verilen iş ihtilafı çıkarma yetkisinin 1947 tarihli 5018 sayılı Sendikalar Yasası'yla kurulmaya başlanan sendikalara da verilmesi; ikincisi ise işçi temsilcilerine bu görevleri nedeniyle işten çıkarılmaları halinde hakem kurullarına başvurarak itiraz etme hakkı tanınmasıydı. Sendikalara iş ihtilafı çıkarma yetkisi tanınması işçi temsilcilerinin üzerindeki yükü azaltırken, sendikaların etkinlik alanını da genişletmişti. Grev ve lokavtın yasak olduğu dönemde işçilerin ve sendikaların

[84] 1936 tarihli İş Kanunu ile, iş uyuşmazlıklarının çözümüne yardımcı olmak için işçilerin aralarından işyerindeki çalışan sayısına bağlı olarak belirlenen sayıda temsilciler seçebilmesi için işçi mümessilliği kurumu getirilmişti. Yasa uyarınca hazırlanan ve 11.3.1939 tarih ve 2/10565 sayılı Bakanlar Kurulu kararnamesiyle kabul edilen "İş İhtilaflarını Uzlaştırma ve Tahkim Nizamnamesi"nin çıkartılması sonrası işyerlerinde işçi mümessili seçimleri yapılmış ve ilk seçilenler 15.6.1939 tarihi itibariyle göreve başlamışlardır. Mevcut düzenlemede herhangi bir iş güvencesine sahip olmayan işçi temsilcilerinin1950 yılında İş Kanunu'nda yapılan değişikliğe kadar çalışmalarını yeterince etkin biçimde sürdürebildikleri söylenemez. Konuyla ilgili detaylı bir değerlendirme için bkz: Makal, 1999: 402-403.

çalışma koşullarına müdahale edebilmelerinin tek yolu iş ihtilafı çıkarmaktı. İşçi temsilcilerine verilen güvence ve sendikalara verilen iş ihtilafı çıkarma yetkisi ile 1950'lerden sonra çıkarılan toplulukla iş ihtilaflarında önceki döneme göre anlamlı bir artış meydana geldi.

Yüksek Hakem Kurulu tarafından çözüme ulaştırılan toplulukla iş uyuşmazlıklarının yıllara göre dağılımına baktığımızda 1936-1950 arası dönemde yalnızca 42 ihtilaf çıkarılmışken; 1951-1963 arası dönemde 1509 ihtilaf çıkarıldığını görürüz (Akçay: 2010: 55-56). Şüphesiz iki dönem arasındaki bu fark 5518 sayılı yasayla İş Kanunu'nda yapılan değişikliğin 1951 yılında yürürlüğe girerek sendikalara iş ihtilafı çıkarma yetkisi vermesi ve işçi temsilcilerine getirdiği iş güvencesi ile yakından ilişkilidir. Makal, iş ihtilaflarında 1950'lerde yaşanan artışın arkasında İş Kanunu'nda yapılan bu değişikliklerin yanında sınırlı da olsa dönem içinde sendikal örgütlenmede meydana gelen gelişmelerin de etkili olduğunu söyler (Makal, 2002(a): 507). Çıkarılan iş ihtilaflarının konusu ağırlıklı olarak ücretlerdi ve Yüksek Hakem Kurulu'na giden uyuşmazlıkların üçte ikisi işçiler lehine sonuçlanmıştı (Akçay, 2010: 57). İşçi lehine çıkan bu sonuçlar işçi-işveren arasındaki iş ilişkilerine olumlu etkiler yapmıştı. Toydemir, pek çok işverenin hakem karşısına çıkıp haksız duruma düşmektense işçi temsilcilerinin önerileri doğrultusunda çalışma şartlarını düzeltmeye daha sıcak baktığını söyler (1951: 60).

Orhan Tuna, ihtilaflar sonucu elde edilen zam oranlarının düşük olduğu eleştirilerine, "kifayetsiz ücret gelirleri karşısında" yüzde 10-15'lik artışların hiç de önemsiz olmadığını aksine işçilere fayda sağladığını söylerken, sendikaların artan oranlarda ihtilaf çıkarmaya yöneldiklerini belirtir (1955: 110). 1950'ler Henüz 1947 yılında kurulmaya başlayan sendikalar için önemli deneyimlerin biriktirildiği yıllardır. Koçak'ın ifadesiyle "Bu ihtilafları çıkarmak ve yürütmek sonucundaki maddi kazanımlar hangi boyutta olursa olsun örgütlü işçiler için muazzam bir eğitim ve özgüven sağlamıştır." (2008: 77). Gerçekten de sendikalar iş ihtilafı çıkarma mekanizması ile çalışma hayatının sorunları, işverenle ilişkiler ve mücadele konularında bilgi ve deneyimlerini artırmışlardır. Diğer taraftan tüm bu sürecin bir mücadele aracı olarak grev hakkına ilişkin farkındalığı artırdığını söylemek de

mümkündür. O nedenle iş uyuşmazlıkları 1950'lerin sendikal birikimi içinde özel bir vurguyu hak eder.

1950'li yıllar Türkiye'de fabrikalarda yeni bir rejim sistemine doğru geçilen yıllardı. Bu yeni rejim büyük ölçüde 1936 tarihli İş Kanunu'nun işçi temsilcileri aracılığıyla işçilere sağladığı toplulukla iş ihtilafı çıkarma yetkisinin 1950 yılında sendikalara da verilmiş olmasıyla şekillendi. O dönem ücret mücadeleleri için toplulukla iş ihtilafına gitmek etkin bir şekilde kullanılan yöntemlerdendi. Pek çok işyerinde olduğu gibi SEKA'da da en temel mücadele ücretler konusunda yürütülüyor ve toplulukla iş ihtilafına gitmek bu mücadele yöntemlerinin başında geliyordu. 1950'li yıllarda SEKA'da tespit edebildiğimiz kadarıyla dört kez iş ihtilafı çıkarılmıştır. Bunlardan ikisi Yüksek Hakem Kurulu kararı ile sonuçlandığından Resmi Gazete'de yer alırken, İl Hakem Kurul'larında çözülen diğer ikisi hakkındaki bilgileri dönemin yerel gazetesi olan *Hürsöz*'den öğreniyoruz. Yüksek Hakem Kurulu kararları ve İl Hakem Kurulu kararları fabrikadaki ücret, çalışma koşulları gibi konulardaki zengin bilgilerin yanı sıra iş uyuşmazlıklarında işçi, işveren ve devletin talep, hassasiyet ve yaklaşımlarını yansıtan ayrıntılı bir tablo sunduğundan kapsamlı bir değerlendirmeyi hak eder.

4.3.3.1. İlk İş İhtilafı: Hayat Pahalılığına Karşı

Selüloz Sanayi Müessesinde ilk iş ihtilafı Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası tarafından 1950 yılının Ekim ayında çıkarıldı. Sendika ile Müessese arasında çıkan ihtilafın konusu "bugünkü hayat pahalılığı karşısında (işçi) ücretlerinin az olduğu, çoluk çocuklarının sefalet çektiği, bu sefaletten kurtulması için ücretlerine yüzde 50 zam yapılması" hususlarından ibaretti (1951 İhtilafı). 7 Eylül 1946 ekonomik kararlarından beri "açlık, sefalet ve hastalıklarla baş başa kalan" işçilerin itirazları, aynı dönemde memurlara yüzde 100 zam yapılmasına rağmen kendilerinin "hayat seviyesinin hiç ele alınmamış" olmasıyla yükseldi (Hürsöz, 15 Ekim 1950).

İşverenin zam talebini kabul etmemesi üzerine ihtilaf sendika tarafından Çalışma Müdürlüğü'ne bildirilmiş ve 23 Ekim 1950 tarihinde Kocaeli Valisi fabrikaya gelerek işçileri dinlemişti (Hürsöz, 24 Ekim 1950). Konunun İl Hakem Kurulu'na intikal

etmesinin ardından yapılan toplantılar sonucu anlaşma sağlanmış ve yevmiyesi 120 kuruştan 288 kuruşa kadar olan işçilere yüzde 15, 288 kuruş ve üzeri olan işçilere yüzde 10 oranında zam yapılması kabul edilmişti (Hürsöz, 30 Kasım 1950). Ancak 6 Nisan 1951 tarihli ve 7778 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Yüksek Hakem Kurulu kararı, bahsi geçen İl Hakem Kurulu kararının hem işçi sendikası hem de işveren tarafından kabul edilmediğini ve sürecin Yüksek Hakem Kurulu'na taşındığını bize gösterir.[85] İşçi sendikasının itirazı zam oranlarının adaletsizliği üzerineydi. Sendika 9 Aralık 1950 tarihinde yaptığı itirazla kademeli zam oranları yerine saat başına ücretlerde 15 kuruşluk zam talep ediyordu. İşveren tarafı ise 6 Aralık 1950 tarihli itirazında Kocaeli İl Hakem Kurulu'nca verilen zam kararının kaldırılması talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Kocaeli Valiliği 8 Aralık 1950 tarihinde oy çokluğuyla aldığı kararla İl Hakem Kurulu'nun ücretlere zam yapılması hakkındaki kararını bozdu.[86]

İşveren tarafı, Selüloz Sanayi Müessesi dışında ve şehirde yapmış oldukları araştırma sonucu ortalama olarak bir işçinin aylık 3 (üç) liradan fazla kazanmadığını ve Selüloz Sanayi Müessesesinde ücretlerin bu ortalamanın oldukça üstünde olduğunu belirtiyordu. İşverene göre ihtilaf döneminde bin 928 işçinin bulunduğu fabrikada sosyal yardımlar hariç tutulduğunda işçi ücretleri aşağıdaki gibiydi:

[85] İl Hakem Kurulu Kararı ile Yüksek Hakem Kurulu kararı arasındaki süreler oldukça uzun ve çoğunlukla işçi aleyhine sonuçlar doğurduğundan eleştirilmekteydi. Ayrıntı için bkz: İlker İnan Akçay, "Türkiye'de Emeğin Bir Mücadele Aracı Olarak İş İhtilafları: 1936-1963". Çalışma ve Toplum. 2010/2. 41-64.

[86] Resmi Gazete, İş Uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu Kararı, 6.4.1951, Sayı:7778.

Tablo 25: 1950 İş İhtilafı Sırasında Fabrikada Sosyal Yardımlar Harici Ücretlerin Durumu

Ücret (lira)	İşçi sayısı	%	Ücret aralığı/kuruş	Yevmiye /kuruş
3 ve altı	342	%17,7	15-36	120-288
3-5	1256	%65,2	40-61	320-488
5-7	284	%14,7	67-87	536-696
7 ve üstü	46	%2,4	93-143,75	744-1150
Toplam	1928	%100	15-143,74 (ortalama saat ücreti: 56,54	Ortalama yevmiye: 452,32

Kaynak: 1951 İş İhtilafı YHK kararında yer alan bilgilerden faydalanılarak hesaplanmıştır.

İşveren tarafı zam itirazı gerekçesinde ücret dağılımlarını göz önüne alarak, işçilerin çok büyük bir kısmının şehirde bulabilecekleri ücretlerin çok üstünde ücretlerle çalıştıklarını, 3 lira ve altında yevmiye alan 342 kişi arasında 22 kişinin çırak okulu talebesi ve diğerlerinin "bir aile yükü taşımayan ve gayet hafif işlerde ihtiva eden ikmal dairesinde çalışan genç kız ve kadın işçiler" olduğunu, aile yükü taşıyanların çoğunluğu teşkil ettiğini ve bunların da 3 liradan fazla yevmiye almakta olduğunu söylüyordu (1951 İş İhtilafı). İşveren tarafının bir diğer gerekçesi ise Selüloz Sanayi Müessesi işçilerinin diğer işçilerden farklı olarak doğrudan ve dolaylı olarak aldıkları sosyal yardımlardı. Bu yardımlar 1948 senesinde kişi başına günde 143,06 kuruş iken 1949'da 155,95, 1950 senesinde ise 163,07 kuruşa yükselmiş ve tamamı müessese tarafından işçiye aktarılmıştı. Bu harcamalar işçi primleri, kıdem primleri, işsizlik tazminatı, evlenme ve ölüm yardımları, hastalık yevmiyeleri, izinli işçi ücretleri, ihtiyarlık, analık ve kaza sigortaları gibi kalemlerdi. İşverene göre bu ilaveler yapıldıktan sonra sosyal yardımlarla beraber hesaplanan işçi ücretleri aşağıdaki gibiydi:

Tablo 26: 1951 İş İhtilafı Sırasında Fabrikada Sosyal Yardımlarla Beraber Ücretlerin Durumu

Ücret (günlük/ lira)	İşçi sayısı	%	Ücret aralığı/kuruş (saat)	Yevmiye (kuruş)
3 ve altı	3		15	120 +163
3-5	339	%17,6	18-40	144-320 +163
5-7	1359	%70	43-67	344-536 +163
7 ve üstü	227	%12	73-143,75	584-1150 +163
Toplam	1928	%99,6	Ortalama saat ücret: 77,02	Ortalama yevmiye: 616,20

Kaynak: 1951 İş İhtilafı YHK kararında yer alan bilgilerden faydalanılarak hesaplanmıştır.

Bu hesaba göre işçilerin neredeyse tamamının yevmiyesi 3 liradan fazla ve yüzde 82'si 5 liranın üstünde ücret almaktaydı. Sosyal yardımların miktarı ise işçi ücretlerinin yüzde 56,3'üne tekabül ediyordu (1951 İş İhtilafı). 1951 yılında İşçi Sigortaları Kurumu'na tabi sigortalı işçilerin ortalama günlük gerçek ücreti 462 kuruşken (Makal, 2002(a): 426), Selüloz Sanayi Müessesesinde sosyal yardımlar harici günlük ücret 452,32 kuruş, sosyal yardımlarla beraber 616,20 kuruştur. Yine 1951 senesi için kamu kesimi aylık işçi ücretleri ortalaması sosyal yardımlar hariç 110 lira ve sosyal yardımlar dahil 160 lira iken; bu miktarlar Selüloz Sanayi Müessesi için 117,6 ve 160,2 liradır (8 saat, 26 gün hesabıyla). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi ücretleri ile dönemin diğer büyük kamu işletmelerinin ücretleri karşılaştırıldığında çok büyük farklılıklar olmadığını görürüz. Ancak kamu ve özel fabrikalar arasında bu fark daha dikkat çekicidir. Özel kesime ait büyük kuruluşlarda sosyal yardımlar hariç ve dahil olarak ücret miktarları 88 ve 125 kuruş iken özel kesime ait küçük kuruluşlarda 74 ve 105 kuruştur (Makal, 2002(a): 464). YHK, İl Hakem Kurulu'nun vermiş olduğu zam kararını, işçilerin mali durumunun iddia edildiği gibi vahim olmadığı ve işçilerin benzer fabrikalardaki işçilerden daha az ücret almadıklarına kanaat getirerek bozmuştur. Sendikanın itirazları da işe yaramaz ve ilk iş ihtilafı işçiler için hayal kırıklığı ile sonuçlanır.

4.3.3.2. Yüksek Hakem Kurulu'na Gitmeden Anlaşma Sağlanan İhtilafların Yerel Basında Yansımaları

İş ihtilafları işçilerin ağırlıklı olarak ücret konusunda taleplerinin karşılanmadığı noktada çözüme ulaşmak için sıklıkla başvurdukları yöntemlerdendi. Yüksek Hakem Kurulu aşamasına gelmeden anlaşmaya varılan ihtilaflar Resmi Gazete'de yer almadığı için Selüloz Sanayi Müessesesinde 1950'li yıllarda çıkarılan ihtilaf sayısı hakkında kesin bir sayı vermek güçtür. Ancak hem fabrika gazetesinde hem de dönemin yerel gazetesi olan *Hürsöz*'de çok detaylı olmasa da fabrikada çıkan ihtilaflara ilişkin haberlere rastlamak mümkündür. 1947 yılında kurulan Selüloz Sanayi İşçileri Sendikasının başkanı ve işçi temsilcisi Halit Cansever 1957 yılında *SEKA Postası*'na verdiği röportajda o döneme kadar ücret zammı için üç ihtilaf çıkardıklarını söyler. Bunlardan ilki anlaşma sağlanamayıp YHK'ye giden ve olumsuz sonuçlanan ("ilk ihtilaf" olarak anlattığımız) ihtilaf, diğer ikisi ise il hakem kurulu ve işverenle anlaşma sonucu her ikisinde de bir miktar zam elde ettikleri ihtilaflardır (1 Şubat 1957, SEKA Postası). *Hürsöz* gazetesinde yer alan ve ayrıntı içermeyen ihtilaf haberleri kimi zaman işçilerin taleplerini kimi zaman ise ihtilafın sonucunu bize söyler. Örneğin 13 Ocak 1953 tarihli gazetede Selüloz Sanayi Müessesi Elektroşimi İşçileri Sendikası'nın çıkardığı iş ihtilafı sonucu işçilerin yüzde 20 oranında prim almasının sağlandığını öğreniyoruz. 15 Ocak 1953 tarihinde çıkan haberde ise Klor Fabrikası işçilerinin sanayi yıpranma zammı olarak sendikalarına başvurarak yüzde 25 zam istediğini, müdüriyet olumlu cevap vermediği takdirde sendikanın yakında iş ihtilafı çıkarma yoluna gideceği söyleniyordu. Gazetede bu zam talebiyle ilgili bir ihtilaf haberine rastlamadığımız için anlaşma sağlandığını düşünüyoruz. 9 Ekim 1954 tarihli başka bir haberde ise kağıt fabrikası işçilerinin yevmiyelerine yüzde 40 zam talebiyle iş ihtilafı çıkardıklarını öğreniyoruz. Halit Cansever'in 1957 yılına kadar üç ihtilaf çıkardıklarını söylemesi ve bizim de YHK kararları ve yerel gazetedelerden benzer sayıda ihtilaf haberine ulaşmamız çıkarılan toplam ihtilaf sayısı hakkındaki bilgilerle örtüşmektedir. Ancak 1957-1960 arasında rastladığımız tek ihtilaf YHK aşamasına gelen ve önemli bir kazanımla sonuçlanan 1958 tarihli son ihtilaftır.

4.3.3.3. 1958 İhtilafı: İşçilerin Kazanımı

1950'lerde Yüksek Hakem Kurulu aşamasına gelen ve dolayısıyla Resmi Gazete'den detaylı olarak takip edebildiğimiz son ihtilaf 1958 senesinde çıkarılmıştı. Bu ihtilafın diğerlerinden farkı sendika aracılığıyla değil doğrudan işçiler tarafından çıkarılmış olmasıdır. İhtilafın konusu ücretlere seyyanen yüzde 50 zam yapılması talebidir. Kocaeli İl Hakem Kurulu 6 Ekim 1958 tarihli kararıyla bu talebi reddetmiştir. Çevre fabrikalardaki işçi ücretlerini incelediğini belirten İl Hakem Kurulu, en düşük ücretin Selüloz Sanayi İşçilerine ait olduğunu tespit etmiş olmasına rağmen işveren itirazını haklı bularak zam talebini reddetmiştir.

Tablo 27: 1958 Yılında Kocaeli'deki Fabrikalarda İşçi Ücretleri

	Vasati ücret
Hereke Yünlü ve Halı	14.09
Mannesman Sümerbank Boru Endüstrisi Türk Anonim Şirketi	13,45
Gölcük Deniz Fabrikaları	13,75
Selüloz ve Kağıt Fabrikası İşletmeleri	12,18

Kaynak: 1958 İş İhtilafı YHK kararında yer alan bilgilerden faydalanılarak hesaplanmıştır.

İl Hakem Kurulu'nun diğer bir gerekçesi ise selüloz mamullerine gelen zamlardır. Bu zamların "yıl sonu itibariyle ne netice vereceğinin tahminindeki güçlük yerinde görülmüş" ve işçilerin zam talebi geri çevrilmişti. İşçiler 22 Ekim 1958 tarihinde bu karara itiraz ederek, selüloz mamullerine gelen zamların işçilerin iddialarıyla ilgisi olmadığını, incelenen çevre fabrikalardaki işçi ücretlerinin Bursa, Sakarya gibi sanayi bölgelerindeki işçi ücretlerinden bile yüksek olduğunu, hayat şartlarının çok güçleştiğini ve ihtilaflı işyerindeki işçilerin en az yüzde 50'sinin 10 seneden fazla kıdemi olan kalifiye ve teknik elemanlardan oluştuğunu belirtiyorlardı. Yüksek Hakem Kurulu, İl Hakem Kurulu ve Kocaeli Bölge Çalışma Müdürlüğü'nün görüşlerinin aksine, SEKA'nın 1956 senesine kadar Sümerbank'a tabi olduğunu ve SEKA'daki ücretlerin Sümerbank'ın bütün müesseselerine doğrudan idare tarafından

yapılan zamların altında kaldığı ve geçim endeksi de göz önüne alınarak işçilerin taleplerini kabul ederek ve İl Hakem Kurulu kararını bozdu. Buna göre:

a) Yevmiyeleri 799 kuruşa kadar olan işçi ücretlerine yüzde 30
b) Yevmiyeleri 800-1199 kuruş arasında olan işçi ücretlerinin ilk 799 kuruş için yüzde 30, 800 kuruştan 1199 kuruşa kadar olan kısmı için yüzde 25
c) Yevmiyeleri 1200 kuruştan yukarı olan işçi ücretlerine ilk 799 kuruşu için yüzde 30, 1199 kuruşa kadar olan kısmı için yüzde 25 ve 12 liradan yukarısı için yüzde 20 oranında bir zam yapılmasına karar verilmiştir.

Yapılan zamların 18 Mart 1959 tarihinde Resmi Gazete ile ilan edilmesine ve 1 Nisan 1959 tarihi itibariyle yürürlüğe girmesine karar verilmiştir.

Bu ihtilaf bizzat işçiler tarafından sendika aracılığı olmadan çıkarılmış ve İl Hakem Kurulu kararına rağmen Yüksek Hakem Kurulu'nun işçi lehine aldığı karar neticesinde kazanımla sonuçlanmış olması bakımından önem arz eder. İş mücadelesi araçlarının yasak olduğu bir dönemde işçilerin çalışma koşullarına müdahale edebilmesinin tek aracı olan Toplulukla İş İhtilafları, 1950'li yıllarda özellikle ücret düzeylerini artırmak için sendikalar tarafından sıkça kullanılmış ve büyük oranda kazanımlar elde edilmiştir.

Toplulukla iş uyuşmazlığı çıkarma mekanizmasının dönem boyunca Türkiye için bir genel değerlendirmesini yapacak olursak 1950 yılında yapılan İş Kanunu'ndaki değişiklikle işçi temsilcilerine getirilen iş güvencesi ve sendikalara verilen uyuşmazlık çıkarma yetkisi ile bu tarihten itibaren çıkan uyuşmazlık sayısında ciddi bir artışa yol açmış olması ilk göze çarpan izlenimdir. Uygulamada daha çok sendikalar tarafından çıkarılan iş uyuşmazlıkları işin doğasına uygun olarak ağırlıklı olarak sanayi bölgelerinde ve imalat sanayii alanlarında yoğunlaşmıştır. Yine göze çarpan bir başka izlenim iş uyuşmazlıklarına kamu işyerlerinde daha sık rastlanmasıdır. Kamuda çıkarılan uyuşmazlıklar Özellikle Tekel, Sümerbank, Devlet Demiryolları, Milli Savunma Bakanlığı gibi kurumlara ait işyerlerinde yoğunlaşmıştır (Akçay, 2010: 57). Kamu işyerlerinde çalışan işçilerin yasal güvencelerinin ve yasaların uygulanma oranlarının özel sektöre kıyasla daha iyi durumda olmasının

uyuşmazlık çıkarma oranlarına da yansıdığını söylemek mümkündür. Uyuşmazlıkların çıkarılma nedenlerine baktığımızda ağırlıklı olarak ücret artışı elde etmek amacıyla yapıldığını görürüz. Ücret dışında başka haklar zaman zaman uyuşmazlığa konu olsa da kanunda yer alan "yürürlükteki (mer'i) iş şartı" kısıtı nedeniyle kararlar çoğunlukla dar yorumlanmış ve genelde sadece işyeri düzeyindeki taleplerle sınırlı kalmıştır. Son olarak çıkarılan uyuşmazlıklar, işçilerin sorunlarının hakem kurulları aracılığıyla devlete aktarılarak görünür olmasında önemli bir rol oynamıştır. Toplu sözleşme kurumunun mevcut olmadığı bir dönemde işçiye işverenle pazarlık imkanı veren böyle bir uygulama maddi sonuçları ne olursa olsun sendikalar için çok öğretici bir alandı. 1951-1963 yılları arasında çıkarılan 1509 ihtilaf on binlerce işçi için muazzam bir deneyim anlamına geliyordu. Üstelik bu ihtilafların üçte ikisinin işçiler lehine sonuçlandığı düşünüldüğünde (Makal, 2002(a): 507) 1950'lilerde işçilerin sınıf olma yolundaki birikimlerine yaptığı katkının rolü daha da önemli hale gelir.

SEKA'da toplu iş ilişkilerini ele aldığımız dönemin çeşitli kısıtları olduğu görülmektedir. 1946'ya kadar olan dönemde sendika ve grev yasağı söz konusudur. 1946 sonrasında sendika yasağı ortadan kalksa da grev yasağının devam ettiği ve toplu pazarlık hakkı teknik olarak olsa da (umumi mukavele ve genel sözleşme) uygulanmasının mümkün olmadığını görüyoruz. Dolayısıyla bu dönem SEKA'da sendikacılık grev hakkından yoksun ve toplu pazarlığın fiilen mümkün olmadığı bir sendikacılıktır. Öte yandan kamu işletmelerinde ortaya çıkan sendikacılık yaklaşımı açık bir sınıf mücadelesine dayalı değildir. İşverenin devlet olması işçilerde emek-sermaye temelinde bir bilinç oluşmasını zorlaştırıcı bir rol oynamıştır. Öte yandan kamu işletmelerinin özel sektör işletmelerine göre sağladığı olanaklar rıza üretimini kolaylaştırmış ve çalışma ilişkileri nispeten çatışmasız seyretmiştir. Fabrika düzeyinde despotik bir emek rejiminden söz edilemese de dönemin çalışma ilişkilerinin otoriter karakteri işletme içinde de hak arayışını zorlaştırmıştır. Ancak yine özellikle ücretler konusunda işçilerin iş ihtilafı yoluyla hak arama yollarını kullandıklarını görüyoruz.

SONUÇ

Bu çalışmada devlet fabrikalarının Türkiye'de işçi sınıfı oluşumuna etkilerini İzmit Kağıt Fabrikası örneğiyle 1936-1960 yılları arasında işçilerin çalışma ve yaşam koşulları ile üretim süreci dinamikleri arasında bağlantılar kurarak anlatmaya çalıştık. Fabrika ve devlet aygıtlarının doğrudan temasta olduğu SEKA fabrikasını erken Cumhuriyet dönemi devlet-işçi ilişkilerinin bir mikro evreni olarak ele aldık. Bunu yaparken kurumsal ve makro tarih yazımının olanaklarından yararlanırken Kağıt Fabrikası işçileri ve onların deneyimlerini merkeze alarak mikro tarihsel yaklaşımdan beslendik. Türkiye'nin henüz kazandığı siyasal bağımsızlığını ekonomik bağımsızlıkla tamamlama çabalarının bir ürünü olan İzmit Kağıt Fabrikası, üretim siyaseti ile devlet siyaseti arasındaki ilişkileri bir devlet fabrikası bağlamında incelememize olanak verdi. Bunu yaparken eş zamanlı olarak başlayan erken Cumhuriyet dönemi ulus inşası ve işçi sınıfı oluşumu süreçleri arasındaki etkileşimleri de değerlendirmemizi sağladı. Oldukça dinamik bir toplumsal değişim dönemine tanıklık eden bu çalışma işçi sınıfı oluşumunu sosyal ve kültürel yönleri de dahil olmak üzere pek çok farklı düzeyleriyle mercek altına almaya çalıştı. Bir kamu fabrikasında üretim sürecindeki işgücünün deneyimlerine odaklanmak, hem işçi sınıfı oluşumu hem de kamu işçileri hakkında emek tarihi yazınımızda yaygın olarak yapılan kapsamlı genellemeleri sorgulamamızı sağladı. Üretim süreci alanındaki sosyal ilişkilerle fabrika sahası dışındaki sosyal ilişkilerin birbiriyle etkileşimlerini analize dahil ederek işçi sınıfı oluşumu ve davranışlarına ilişkin daha detaylı bir bakış açısı geliştirmeye çalıştık. Bunu yaparken bazıları ilk kez kullanılan zengin bir arşiv malzemesinden yararlandık. Fabrika ile ilgili resmi raporlar ile işçilerin kendi açıklamaları ve deneyimlerini birlikte ele alarak bir bağlama oturtmaya çalıştık.

Bu çalışmada sınıf kavramını tarih ve teorinin dört katmanından oluşan bir kesişim terimi olarak kullanan Katznelson'un yaklaşımından yararlanıldı. Birinci katman kapitalist genel gelişimi ve yapısal işleyişidir. Sınıf kavramının yalnızca üreticilerle artığa el koyanlar arasındaki ilişkiye işaret ettiği bu aşama henüz *deneyimden uzak* (experience-distant) bir aşamadır. Bu aşamada endüstriyel yapının tarihsel oluşumu, büyük ya da küçük işletmelerin, yerli ve yabancı sermayenin belirleyici konumu öne çıkan konulardır ve toplumsal sınıflar üretim ilişkilerindeki

nesnel konumları çerçevesinde değerlendirilirler. Ancak bu aşamada incelenen ulusal kapitalist gelişme süreçleri kapitalizmin her örneğinin paylaştığı itkiler ve sınıflar tarafından şekillense de aile yapısı, demografi, kültürel gelenekler, devletin rolü ve jeopolitik gibi özel koşullar da bu süreci etkiler. Devletin rolü çalışmamızın konusu olan SEKA ve genel olarak KİT'ler açışından kritik önem taşır. Devletin bir işveren olarak oynadığı rol kendine özgü bir kapitalist gelişme yolu ortaya çıkarmaktadır.

İkinci katman, kısmen kapitalist gelişmenin yapısı tarafından belirlenir ve insanların üretim ilişkileri dışındaki sınıfsal ilişkilerine yani *sosyal ilişkiler ve yaşam biçimlerine* atıf yapar. Yaşam tarzları, var olan kapitalist toplumların işyerinde ve işyeri dışında nasıl geliştiklerine işaret eder. Bu katman toplumsal örgütlenme ve sınıf oluşumu sürecinin gerçek yaşam deneyimlerine bakarak yapısal düzeydeki analizin sıkıntılarını ortadan kaldırır.

Sınıf tanımlamasında yer alan üçüncü katmanda sınıflar, aynı eğilimlere sahip, ortak düşünce ve kültürleri paylaşan gruplar olarak şekillendiği *bilişsel* düzeye sahip topluluklardır. Bu eğilimler düzeyi sınıf yapıları ve sınıf temelli yaşam tarzları ile aynı kapsamda değildir. Eğilimler daha çok işçilerin yaşadıkları dönüşüme verdikleri makul ve anlamlı tepkilerdir. Bu tepki endüstriyel ekonominin yeniliklerine uyum sağlama biçiminde olabileceği gibi eski yapıyı muhafaza etme ve yeni yapıya direniş eğilimi şeklinde de gerçekleşebilir. Eski yapıyı muhafaza etme ve yeni yapıya direniş eğilimi özellikle Türkiye'nin erken cumhuriyet dönemi sanayileşme sürecinde köylü-işçi olarak adlandırılanların çalışma pratiklerinde sık sık ortaya çıkar. İşgücü devir oranının yüksekliği veya işçileşmeye karşı direniş şeklinde tezahür eder.

Dördüncü ve son katman ise ortak eğilimlere sahip toplumsal grupların, sınıfsal çıkarları doğrultusunda belli bir eylem ve örgütlülük çerçevesinde başvurdukları *kolektif hareketleri* kapsar. Katznelson'a göre her ne kadar bu kolektif hareketler farklı işçi sınıfı deneyimlerinde değişkenlikler gösterse de hemen hepsi işçi sendikaları oluşturma çabasında ortaklaşmışlardır. Kolektif eylemlerin en önemli göstergesi ve yürütücüsü işçi sendikalarıdır İşçi sınıfı oluşumu tarih boyunca grevler, direnişler, sendikal ve siyasal örgütlenmeleri beraberinde getirmiştir.

Katznelson'a göre kapitalist toplumlarda sınıf oluşumunun analiz edilebilmesi bu dört aşamanın birlikte değerlendirilmesi ile mümkündür. Böyle bir analiz sınıf oluşumunun nesnel ve öznel boyutlarını birbirleriyle ilişki içinde kavramayı kolaylaştırır. Sınıfın dört düzeyinin belirlenmesi, karşılaştırmalı tarihsel analizi daha detaylı yapabilmemizi sağlarken, sınıf oluşumunun sonuçlar açısından farklılıklarını da görmemizi sağlar. Bu dört düzeyin içeriği toplumdan topluma farklılık gösterir.

Bu çalışma büyük ölçüde Katznelson'un sınıf oluşumu için belirlediği bu dört katman üzerine kurulmaya çalışılmıştır. İlk katmanda erken cumhuriyet dönemi ekonomik gelişmelerini ve devletin üretim sürecindeki ideolojik ve hukuki konumu incelendi. İkinci katmanda çalışanların fabrika içi ve dışında yaşamları, sosyal ilişkiler ve deneyimlerini ortaya konulmaya çalışıldı. Birinci düzeydeki kapitalist birikim süreci ile ikinci aşamadaki çalışanların deneyimlediği iktisadi gelişmeler birbirine yakındır. Ancak bu ilişkileri tamamen iktisadi olarak nitelemek indirgemeci bir yaklaşım riski taşır. Üçüncü katmanda aynı eğilimlere sahip, ortak bilinç, düşünce ve kültürleri paylaşan grupların ortaya çıkışını gözlemledik. Son olarak ise bu ortak düşünce ve eğilimlere sahip grupların sınıfsal çıkarları doğrultusunda başvurdukları mücadele araçları ve kolektif eylemlerini aktarmaya çalıştık.

Katznelson'un işçi sınıfı oluşumuna yaklaşımının bu çalışma açısından özellikle önemli görünen bazı noktaları vardır. İlk olarak bu model, işçi sınıfı oluşumunun hem yapısal hem de kültürel süreçlerini kapsadığından, ekonomik, sosyal ve politik olgular ile kişisel ve bilişsel süreçleri bütüncül bir şekilde bir araya getirmemize olanak tanır. İşçi sınıfı oluşumu belirleyicileri arasına ekonomik ve sosyal faktörler yanında devlet ile siyasi yapı ve mirasın da dahil edilmesi çalışmamız açısından dikkate değerdir. Bu yaklaşımdan hareketle ulus-devletin oluşumu, karakteri, kamu politikaları, iş mevzuatı gibi makro ölçekli sosyo-ekonomik gelişmelerin işyeri düzeyindeki politikalara ve sosyal ilişkilere yansımalarını işyeri yönetmeliklerinde, denetleme raporlarında, kurum yayınlarında, işçi sicil dosyalarında, gazete haberlerinde ve SEKA çalışanlarıyla yapılan görüşmelerden aktarılan deneyimler aracılığıyla göstermeye çalıştık.

Fabrikanın içine doğduğu siyasal, ekonomik ve sosyal evrenin tanıtımıyla başlayan çalışmamız 1930'lu yıllarda devlet öncülüğünde başlayan kapitalist sanayileşme sürecini, ona yön veren ideolojik arka planla birlikte ele alır. Toplumu sınıfsız bir bütün olarak gören halkçılık, devletçi kapitalist kalkınma sürecinde toplumsal ve sınıfsal çatışmaları önlemenin bir aracı olarak uzun yıllar devletçi politikalara yön verdi. Genç Türk devletinin sanayileşme alanında işveren rolünü üstlenme süreci Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve Sümerbank'ın kurulması gibi devletçiliğin pratik uygulamaları ile hız kazandı. Cumhuriyet ideolojisi ile tanımlanan bir ekonomik yapı içine doğan İzmit Kağıt Fabrikasının İş Bankasıyla başlayan daha sonra Sümerbank'la devam eden ulusal bir fabrika olarak kuruluş öyküsünü detaylıca anlattık.

Bu dönem devletçiliğin kapsamı yalnızca ekonomik gelişme ile sınırlı değildi. Devletçilik düşüncesi, sanayi yerleşimlerini yalnızca iktisadi üretim anlamında değil modernleşme ve toplumsal yaşamın üreticileri olarak da ele alıyordu. Cumhuriyet kadroları, bir misyon olarak benimsediği ulus inşa sürecinin mekânsal düzenleme stratejilerine çok önem veriyor ve kurulacak sanayi yerleşkelerini modernleşme ideolojisinin uygulama mekanları olarak görüyordu. Bu nedenle 1930'larda devletçi kapitalist kalkınma sürecinin sanayileşme hedefleri doğrultusunda yurdun çeşitli bölgelerinde kurulan Kamu İktisadi Teşekkülleri, yalnızca sınai amaçlarla inşa edilmiş bina toplulukları olmanın çok ötesinde toplumsal anlamda kendine yetebilecek şekilde tasarlanan fabrika yerleşkeleri olarak tasarlanmıştı. Bu yapılar yeni ve modern bir yaşam tarzının ve kültürünün topluma tanıtılması ve yaygınlaştırılmasının araçlarıydı. Bu nedenle İzmit Kağıt Fabrikasını devletçilik döneminin salt iktisadi hedefleriyle kurulan bir fabrikası olarak değil modernleşme ve toplumsal değişimin hem bireyler hem kent mekânı üzerinde izlenebileceği bir örnek olarak ele aldık.

KİT'lerde işçilere sağlanan konut, sağlık, yemek, kreş, okul, spor ve kültür-sanat gibi sosyal olanakların öncelikli hedefleri tarım kökenli işçiler için fabrikaların cazip hale getirilmesiydi. Böylece sanayinin ihtiyaç duyduğu kalıcı işgücünün yaratılması ve fabrikaya bağlı kılınması hedefleniyordu. Devlet fabrikalarının kent sakinleri ve kent hafızası üzerinde yarattığı toplumsal ve kültürel değişim ve dönüşümler ise bu sürece paralel olarak ilerledi. Çalışmamızda İzmit Kağıt Fabrikasının kurulduğu andan

itibaren hem mekânsal olarak hem de çalışanlarına sağladığı sosyal olanaklarla yarattığı toplumsal dönüşümü pek çok yönüyle değerlendirdik. Bunu yaparken başvurduğumuz dönem tanıklıkları fabrikanın hem SEKA'lılar hem de İzmitliler için taşıdığı anlamı daha açık biçimde görmemizi sağladı. KİT'ler için sıkça kullandığımız "bir fabrikadan fazlası" ifadesi SEKA'da ete kemiğe bürünmüş haliyle karşımızdaydı. SEKA salonlarında yapılan düğünler, balolar, kutlamalar, plajlarında, kamplarında yapılan etkinlikler, adının verildiği meydanlar, duraklar, camiler, radyosu, spor kulübü, tiyatrosu, gazetesi, bandosu ve daha pek çok şeyiyle SEKA İzmit ve İzmitliler için her şey demekti.

Kamu işletmeleri modern bir ulus yaratma hedefleri yanında tarıma dayalı bir nüfusun sanayileşme sürecine dahil edilerek modern anlamda işçi sınıfı oluşumunun ilk ortaya çıktığı yerler olması nedeniyle de çalışmamız için önem taşıyordu. Fabrikaların sunduğu sosyal olanakların devletçi kapitalist birikim süreci şemsiyesi altında gerçekleştiğini unutmadan Kağıt Fabrikasının kapısından içeri girerek sınıf oluşumunda işyerinin önemine vurgu yapan kuramsal birikime yaslandık. Kapitalizmin ulusal ve uluslararası ölçekte yaşadığı iktisadi, hukuki, siyasi her türlü değişim fabrika rejimini belirler ve bu dönüşümün sonuçlarının işçiler tarafından ilk olarak deneyimlendiği alan işyerleridir. Ortak düşünce ve kültürü paylaşan grupların bu dönüşümlere verdikleri tepkiler uyum sağlama ya da yeni yapıya direniş şeklinde gerçekleşebilir. Buradaki tecrübeler bir örgütlülük ve eylem çerçevesinde kolektifleşerek sınıf oluşumu sürecini hızlandırır. Kolektif eylemin en önemli göstergesi ve yürütücüsü olan sendika Kağıt Fabrikasında 1946'dan itibaren hep var olmuştur. Bir kamu işletmesi olan Kağıt Fabrikasında örgütlenme ve mücadele süreçleri özel sektör işyerlerine göre görece daha çatışmasız bir zeminde ilerler. Bunun kamu işletmelerine özgü bazı nedenleri bulunmaktadır. Kağıt Fabrikasındaki çalışma koşullarına ilişkin sorunların sağlanan sosyal yardımlar nedeniyle özel işletmelerle kıyaslandığında daha az göze batıyor olması bu nedenlerin başında geliyordu. Diğer bir neden ise sendikacıların siyasetçi ve idarecilerle kurdukları iyi ilişkiler ve siyasi yollarla sonuç alabiliyor olmalarıydı. Bu elbette hem işveren hem de büyük bir politik güç olan devletle mücadele etmenin pek mümkün olmadığı bir yapının da sonucuydu. Bu durum kamu işletmelerinde gelişen sendikal geleneğin belirgin bir sınıf mücadelesi alanı dışında kalarak özel sektör sendikalarından farklı çizgide bir sınıf hareketi

geliştirmelerine yol açmıştı. Burada gördüğümüz açık bir sınıf mücadelesinden çok devletin işveren olduğu ve rıza üretiminin daha kolay gerçekleştiği paternalist bir fabrika rejimi ve çalışma ilişkileri yapısıdır.

Kamu işletmelerinde uzlaşma ekseninde kurulan bu işçi-işveren ilişkisi ve döneme hakim olan halkçılık ve ulusal kalkınma söylemleri işçilerin yaşadıkları gerçek deneyimleri göz ardı eden bir tarih anlatısı kurulmasını çok kolaylaştırır. Ancak özel sektörle kıyaslandığında daha uzlaşmacı bir hava hakim olsa da Kağıt Fabrikasında işçilerin sanayileşme sürecine uyum sağlamaları ve sınıf olma yolculukları tümüyle mücadelesiz bir ortamda gerçekleşmemiştir. Özellikle fabrikanın ilk yılları işçilerin fabrika içindeki gündelik mücadelesi, çalışma düzenine ve emek sürecindeki denetim mekanizmalarına karşı bazen dolaylı ve bazen dolaysız direniş örnekleri ile doludur. İşçi sicil dosyalarındaki dilekçeler emek sürecindeki mücadelelere tanıklık etmemize yardımcı oldu. Bu dilekçelerin analizi yönetimin disiplin uygulamalarını, işçiler, ustabaşı ve yönetim arasındaki ilişkileri anlamamıza yardımcı oldu. 1940'lı yılların sonuna doğru sınıf olma yolculuğunda önemli bir mihenk taşı olan sendikal örgütlenme aşamasına geçilmesi tüm kısıtlarına rağmen fabrikada mikro ve makro düzeyde önemli mücadele deneyimleri biriktirilmesini sağlamıştır. Sendikalar bir yandan İş İhtilafları ile ücret artışları elde edip çalışma koşullarında iyileştirmeler sağlarken, mevcut iş yasası ve sendikalar yasasındaki aksaklıkları tecrübe etmiş, grev ve toplu iş sözleşmesi hakkının sınıf mücadelesindeki hayati önemini fark etmişlerdir. 1950'lerin sosyal ve siyasal iklimine hakim olan milliyetçilik ve anti-komünizm gibi temel meşruiyet kodları bu yılların sendikal mücadelesinin dokusunu belirlemiştir. İçselleştirilen milliyetçi söylemin zaman zaman işçi haklarının ilerletilmesi için işçiler tarafından yeniden üretildiğini de görürüz.

İzmit Kağıt Fabrikası, bir devlet fabrikası olarak devletin işçi-işveren ilişkisi içinde vatandaşlarla karşı karşıya geldiği bir kurum olduğundan, SEKA işçilerinin durumu, sınıf ve vatandaşlık arasındaki akışkan sınırı çok güzel bir biçimde örneklendirmekte ve iki söylemin ne kadar geçirgen olduğunu bize göstermektedir. Özellikle sendikal hareket analizimizde bu akışkanlığa yaptığımız vurgu bizi işçi sınıfı perspektifinden milliyetçilik ve ulus inşasına dair bir değerlendirmeye yaklaştırdı. Bir yanda ulus inşası ve işçileşme sürecinin iç içe geçmesi diğer tarafta üretim süreci ile

işçilerin bir kamu fabrikası bağlamında ortaya çıkışı arasındaki ilişki tezin iki ana eksenini oluşturur. Emek tarihi yazınındaki yaygın eğilimin ötesine geçerek Cumhuriyet dönemi kamu işçilerinin bastırılmış seslerini, göz ardı edilen deneyimlerini İzmit Kağıt Fabrikası örneğinde görünür kılmaya çalıştık.

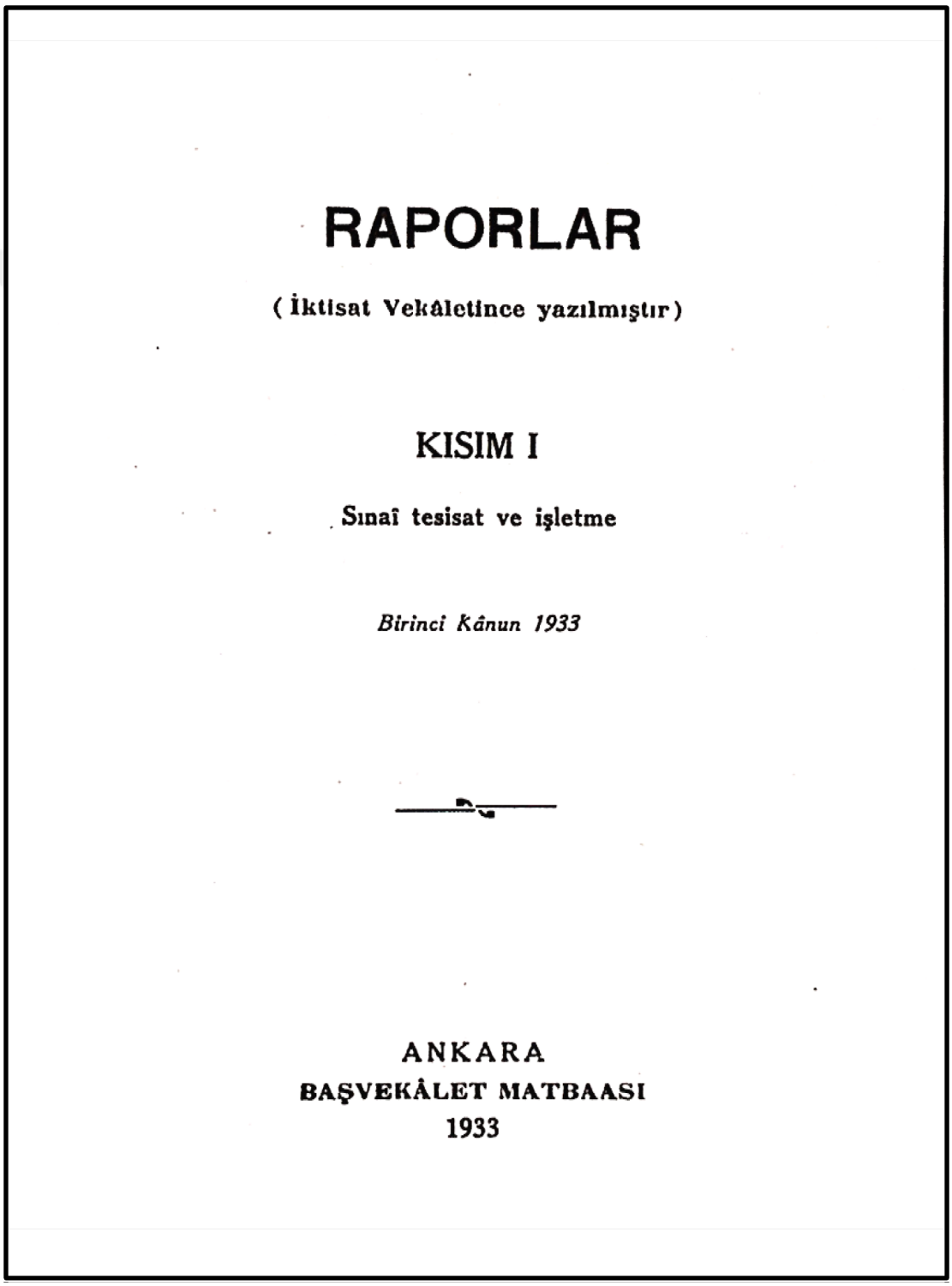
EKLER

Ek-I

1933 Sanayi Planı'nda "Selüloz ve Kâat Sanayii"

Birinci Kanun (Aralık 1933)

İktisat Vekaleti, Raporlar, Kısım, Sınai Tesisat ve İşletme, Ankara 1933, s.71-75.

RAPORLAR

(İktisat Vekâletince yazılmıştır)

KISIM I

Sınaî tesisat ve işletme

Birinci Kânun 1933

ANKARA
BAŞVEKÂLET MATBAASI
1933

Sellüloz ve Kâat Sanayii

Kâat, mukavva, sargılık kâatlarla, sellüloit, dumansız barut ve sun'i ipeğin ham maddesini teşkil eden sellüloz, memleketimiz iptidai maddelerile tamamen istihsal olunabilecek bir maddedir.

Pamuk döküntüleri, keten, kendir artıkları, köknar, çam, kayın, kavak, kestane ağaçlarından kimyevî usullerle kazanılan sellüloza olan ihtiyacımız, bugün cesim bir fabrikaya vücut verebilecek bir raddede bulunmaktadır. Kâadın, milletin irfan hayatında ve umumî ihtiyaçların muvacehesinde oynadığı rol meydandadır. Bu mühim maddeyi imâle yarayan sellülozun dumansız barut imalindeki mevkii de düşünülecek olursa millî sanayiimiz arasında bu maddeye yer vermemenin caiz olamiyacağı tezahür eder.

Sellüloz bunlardan başka yevmî ihtiyaçlarımıza karışan sun'i ipekle sellüloit ve sair mamulâtın esas maddesini teşkil eylediği için müştak birçok sanayie vücut verecektir.

Sellülozun bugün Türkiyede doğrudan doğruya sarf mahalli olmadığı için ithalâtımız yoksa da yarın tesis edilecek kâat sanayii, sun'i ipek, dumansız barut, sellüloit, sellüloz lâkları ihtiyacatı senede 15.000 ton kadar sellüloz sarfına ihtiyaç hissettirecektir ki bu da memleket ormanlarında takriben 50.000 metre mikâbı ağaç istihlâkine tekabül eder.

Bundan başka sellüloz senede memleket pirîtlerinden 3.750 ton, bir o kadar ton kireç taşı veya dolomit ve 11.250 ton da kömür sarfını icap ettirecektir.

Fabrikanın tesisi:

İstihsalâtının en büyük kısmını kâat fabrikası istihlâk eyliyeceği için sellüloz fabrikasının kâat fabrikasına ilhak edilmesi icap edecektir.

Fabrikanın kâat fabrikasile mütevaziyen tevsi edilmek üzere bidayette 6.000 ton kudreti istihsaliyede yapılması muvafık olacaktır.

	Lira
Makine ve tesisat masrafı	400.000
Ebniye	125.000
Mütedavil sermaye	100.000
ki cem'an	625.000 lira

tahmin olunabilir.

Programın ilk senelerinde tesis olunacak bu fabrika bilâhara tevsi edilerek bütün ihtiyacı tatmin edecek bir hale getirilecek ve makine tesisatına 300.000, inşaatına 100.000, devir sermayesine de 100.000 lira ilâve olunmak icap edecektir. Eğer tevsi edilecek kâat fabrikasına samandan sellüloz istihsaline mahsus tesisat ilâvesine karar verilecek olursa sellüloz sanayiinin tevsii daha da ucuza mal edilebilecektir.

Rantabilite hesabı:

Sellülozun 100 kilosu 2 lira resme tâbi iken 1933 senesi haziranında neşredilen muaddel gümrük tarifesinde bu resim 1/2 liraya tenzil olunmuştur. O zaman tesisi tasavvur edilen kâat fabrikasının, sellülozunu hariçten tedarik eylemesi düşünülerek bu fabrikanın yalnız mihanikî ağaç hamuru imâl eylemesi tasavvur edilmişti. Halbuki ağaç hamurundan daha ziyade mühim olan sellülozun himayesi icap edeceği aşikârdır.

Ancak yapılan hesabat gümrük serbestisine muadil olan bu düşkün resme rağmen sellüloz imalâtının mevzu sermayeye % 12 nisbetinde bir temettü verebileceğini gösteriyor. Sellüloz fabrikası mustakil bir şahsiyeti hükmiye halinde tesis edilmeyerek kâat fabrikasına ilhak edilecek olursa, gümrük resminin tadiline ihtiyaç yoktur. Çünki en mühim müstehlik olan kâat fabrikası şüphesiz sellülozunu hariçten getirecek değildir. Aksi takdirde eski haddine irca edilmesi emniyet noktasından lüzumlu telâkki edilir.

Kaat fabrikası:

Memleketimizin kâat sarfiyatı muntazaman tezayüt ede ede 23.000 tonu tecavüz etmişken son iki sene tahtidatı dolayısile 19.500 tona düşmüş ve bu suretle son 6 senelik vasatî istihlâkâtımız 21.525 tonu bulmuştur.

Bu ihtiyacın bir tek fabrikadan istihsali ve bu fabrikanın hemen tesisi cihetine gidilmesini teknik noktai nazarından muvafık görmemekteyiz. Henüz kâat cinslerinin standardize edilmemiş olduğu memleketimizde bu yola gitmek, mütenevvi, pek çok kâat cinslerini birden yapmağa mecbur kalarak istihsalâtı gerek randman gerek rantabilite noktasından müteessir etmek demek olur. Bundan dolayı evvelâ (Holtzfray) ve (Mitelfayn) denilen yazı kâadı cinslerile sargılık kâat ve mukavva ve karton envaının istihsalile işe başlanması her hususta şayanı tercih görülmüştür. Bugün tesisine teşebbüs edilmiş olan kâat fabrikası da bu mülâhaza ile yukarıda arzedilen vasatî istihlâkimizin nısfını temin eyleyecek bir vüs'atte intihap edilmiştir. 1935 bidayetinde fabrikanın teessüsü ile yapılacak bir kaç senelik tecrübeden sonra bütün ihtiyacatımızı karşılayacak istihsalin, kurulan fabrikanın tevsii suretile mi yoksa bir yeni fabrika kurulmasiyle mi temini münasip olacağına karar verilecektir. Yazı ve sargılık kâat ile kartonun hammaddeleri sellüloz, ağaç hamuru ve eski kâattan ibarettir ki bunların her üçü de memleketimizde istihsal ve tedarik edilecektir. Kaolin, tutkal okr gibi muavin maddeler de memleketimizde mevcut olduğuna nazaran bu sanayi hariçten pek cüz'i müstehlik maddeler celbine ihtiyaç gösterecek ve tam manasiyle millî sanayiimiz arasında mühim bir mevki işgal edecektir. Proğramımızın tam tahakkuku gittikçe tezayüt etmek üzere memlekette 5-6 milyon liralık bir iş hacmi yaratacaktır.

Fabrikanın tesis sermayesi:

Fabrikanın yukarıdâ arzedilen vüs'atte olarak tesisi halinde:

Makin ve tesisatın bedeli	1.000.000	
Arsa ve ebniye inşaâtı	750.000	
İşletme sermayesi	440.000	
Ceman	2.190.000	Lira

olacaktır.

Fabrikanın bütün Türkiye ihtiyacını karşılayacak bir vüs'ate getirilmesi halinde ise, yukarıki sermayeye, makine bedeli olarak 800. 000, inşaât kısmı olarakk 500. 000, işletme sermayesine de 300. 000 ki cem'an 1. 600. 000 liranın daha ilâvesi icap etmektedir.

Bu fabrika ilk teessüsünde takriben sellülozdan mâada 13.000 metre mikâbı ağaç ve 15.000 ton da kömür sarfedecek ve bu sarfiyat bilâhara ikişer misle tereffü edecektir.

Kâat fabrikalarının tesis mahalleri:

1 — Kâat sanayiinin teessüs yeri nakil vasıtaları bol ve ucuz olan bir mahalde olmalıdır. Zira sellüloz fabrikasile beraber senede takriben 60.000 metre mikâbı ağazın, 40.000 ton kömürün fabrika mahalline ve 20.000 ton mamulâtın da ticaret merkezlerine nakli mevzuubahistir.

2 — Fabrika ağaç tedarik edeceği ormanlardan uzak olmamalıdır.

3 — İhtiyacımıza tekabül edecek kâadı imâl etmek için sellüloz imâliden sarfınazar, dakikada takriben 8.000 litre suya ihtiyaç olduğu dikkat nazarına alınırsa, intihap olunacak yerin ne kadar mebzul su menbalarına malik olması icap edeceği anlaşılır.

Umumî iktısadî ve tedafüî şartlarla işçi tadariki noktaları da düşünülmek üzere İzmit en müsait fabrika yeri olacağı tahmin edilir.

Fabrikanın rantabilitesi:

Kurulması düşünülen ve Türkiyenin bugünkü ihtiyacının nısfını tatmin edecek olan birinci fabrikanın işletme hesapları, mevzu sermayeye nisbetle % 18 mikyasında bir temettü verebileceğini gösterir. Ham maddelerin bugün carî olan fiatlarla, sellülozun, hariçten celp edildiği taktirde, mal edilebileceği fiatla tedariki bu hesaplara esas ittihaz edilmiş, satışta bugün mer'î olan mamûl fiatları kabul edilmiştir. 1933 haziranında kabul edilmiş olan muaddel gümrük tarifeleri, kâat

mamulâtının resimlerini ehemmiyetli bir surette yükseltmiş ise de bu tarifelerin tatbikini bir kâat fabrikasının teessüsüne muallâk kılmıştır. Fikrimizce fabrikalarımız yükselen resimlerden, kâat imâl eden ve memleketimize ihraç eden memleketlerin dampingi veya sürprodüksiyon hasebiyle fiatların daha ziyade tenezzülü ihtimalleri hariç bırakılırsa, istifadeye lüzum görmeyecektir. Memleketimizde teessüs edecek kâat fabrikaları, ecnebi mütehassıslar istihdamı ve saire gibi bidayetteki külfetlerden müstağni kalınca, maarifin neşir ve tamimine vasıta olan bu maddeyi, rantabilitelerini muhafaza ederek, bugünkünden daha ucuz fiatlarla da satmağa muvaffak olacaklardır.

Ek- II

Mehmed Ali Kağıtçı'nın Sümerbank'ta göreve başlarken kendi el yazısı ile doldurduğu sicil varakası

SEKA Kağıt Müzesi Arşivi

1Mart 1934

SUMER BANK
Memurin İşleri

SİCİL VARAKASI

Memurun isim ve şöhreti : Kâğıt mühendisi-Kimyager Mehmed Ali B.
Mahâl ve tarihi tevellüdü : Heybeliada 1899
Pederinin isim ve memuriyeti : Deniz binbaşılığından mütekait Ahmet bey

Tahsil derecesi	Ali Kâğıt mühendisliği diploması. № 9080 Tarih 30-III-1927 Kimyagerlik diploması. № 170 Tarih 22-X-1338.
Bildiği lisanlar « varsa eseri »	Fransızca, Almanca - Sellüloz ve Kâğıt 1928; Fabrikacilik 1928 Kandağlikoz 1930: pH hamızlık ve Kalevîlik Kuvveti 1931: Kâğıtçılık tarihçesi (tabı olunmuyor)-
Bankaya intisabından evvel ne gibi vazifelerde bulunduğu ve infikâk esbabı	Darülfünun Fen Fakültesi Sinaî Kimya asistanlığı; Mektebi bahriye Kimya muallimliği (Avrupada ikmâl tahsil için) İktisat Vekâleti Sanayi müfettişi (Tahlilat Ticariye laboratuarını tesis için). Tahlilat Ticariye laboratuarı mütehassısı ve yüksek ticaret mektebi Kimya muallimi ve Akademik Kumandanlığında Fabrikacılık muallimi-
Bankaya duhul tarihi, bilimtihan veya bilaimtihan olduğu	1 Mart 1934
İlk aldığı maaş	350 (üç yüz elli) lira
En son ikametgâh adresi	Loza- Palas Oteli - Ankara
Müste'ciren veya mütesarrifen ikamet ettiği	
Evlimi bekâr mı, çocukları var mı, adediyle yaşları	Bekâr
İaşesine mecbur olduğu aile efradı olup olmadığı, mevcut ise adresi ve adedi	[redacted] vardır, 3 kişi- Heybeliada - Değirmen sokak No 42 İstanbul
İmzası	Mehmed Ali

Ek-III

Mehmet Ali Kağıtçı'nın Özgeçmişi

Mehmed Ali Kağıtçı (1899- 1 Ekim 1982)

Mehmed Ali Kağıtçı, 1899 yılında İstanbul Heybeliada'da doğdu. Babası emekli deniz binbaşılarından Ahmet Bey, annesi Rukiye Hanım'dır. İlköğrenimini Heybeliada Mekteb-i İptidaisi'nde (İlkokul) tamamlayan Mehmed Ali Bey, orta öğrenimi İstanbul Sultanisi'nde (İstanbul Erkek Lisesi) yaptı. Mehmed Ali Bey, 1919 yılında girdiği İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi'nden 1922 yılında mezun oldu. 22 Ekim 1922 tarih ve 170 numaralı kimyagerlik diplomasının yanı sıra 25 Kasım 1925 tarihinde "Medeniyet" (mineraloji) ve "Riyaziyyat-ı Umumiye" (Genel Matematik) Sertifikaları aldı.

1922-1923 öğretim yılında İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Kimya Enstitüsü'nde "sınai ve hayati kimya asistanlığı"na tayin edildi. Yaklaşık iki yıl bu görevini sürdüren Mehmed Ali Bey, 1925 yılı sonlarında Fakülte Profesörler Meclisi'nin izniyle kağıtçılık öğrenimi görmek için Almanya'ya gitti. Ancak Almanya'ya gitmeden önce, Fen Fakültesi'ndeki asistanlık görevinin yanı sıra, Haziran 1924 ve Aralık 1924 tarihleri arasında Heybeliada Bahriye Mektebi'nde kimya öğretmenliği de yaptı.

Almanya'da Hannoversche Papierfabriken ve Alfeld-Gronau firmasının selüloz ve kağıt fabrikalarında ve Profesör H. Ost'un laboratuvarında çalıştı. 1926 yılında Fen Fakültesi Profesörler Meclisi'nin izin ve onayı ile Fransa'ya geçen Mehmed Ali Bey, Papeteries de France in Lancey'deki selüloz, mihaniki hamur ve kağıt fabrikasıyla, Voiron'daki selüloz, kağıt ve karton fabrikasında bir süre işçi olarak çalıştıktan sonra, Grenoble Üniversitesi Fen Fakültesi'ne bağlı "Kağıtçılık Enstitüsü"ne kaydoldu. Söz konusu enstitüdeki eğitimini başarıyla tamamladıktan sonra yarışma sınavlarını 22 uluslararası öğrenci arasında birincilikle bitirerek 20 Ağustos 1927 tarih ve 9060 numaralı diploma ile "Kağıt Mühendisi" ünvanını kazandı. Kağıt Mühendisliği diplomasını aldıktan sonra Fransa'daki La Cellulose Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü'nde iki ay kadar çalışan Mehmed Ali Bey, aynı yıl Türkiye'ye döndü.

Türkiye'ye döndükten sonra başta *Vakit* gazetesi olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazan, Darülfünun ve Türk Ocağı'nda konferanslar veren Mehmed Ali Bey, Türkiye'de ulusal bir kağıt sanayinin kurulması gerektiği ve bunun başarılması için her türlü olanağın bulunduğu tezini kararlılıkla savunmaya başladı. Bu yazılarından bir kısmını 1928 yılında yayınladığı *Selüloz ve Kağıt Selüloz Sanayiinde Müstehlik Değil Müstahsil Olmalıyız* adlı kitapçıkta topladı.

Türkiye'ye döndükten sonra Fen Fakültesi'ndeki asistanlık görevine başlamak üzere yaptığı başvuru geri çevrilen Mehmed Ali Bey, ulusal kağıt sanayiini kurmak üzere Sümerbank'taki görevine başlayana kadar, 1927-31 Mart 1934 tarihleri arasında Harp Akademisi Kumandanlığı Yüksek Levazım Mektebi'ne "Fabrikacılık Muallimliği"; 7 Kasım 1929- 1 Nisan 1934 tarihlerinde Ticaret Lisesi'nde "Kimya Muallimliği"; 15 Aralık 1929 ve 31 Ekim 1930 tarihleri arasında İstanbul Mıntıkası Sanayi Müfettişliği; 20 Ekim 1930 ve 1 Mart 1934 tarihleri arasında "Tahlilat-ı Ticariye Laboratuvarı Mütehassıslığı" görevlerinde bulundu.

Mehmed Ali Bey, Sümerbank'taki görevinin başlama tarihi olan 1 Mart 1934'e kadar, bir yandan yukarıda değinilen işlerde çalışırken bir yandan da ulusal kağıt sanayiinin kurulması uğrundaki çalışmalarını sürdürüyor ve bu konuda kendisinden görüş ve bilgi isteyen kişi yada kuruluşlara her türlü yardımı sağlıyordu. Mehmed Ali Bey'in bilgi vermek, bir tür ön fizibilite raporu hazırlamak yada başka şekillerde bilgi sağladığı, danışmanlık yaptığı girişimlerden bazıları şunlardır: 1927 yılında L.Nahum ve Ortakları Komandit Şirketi'nin kağıt ve selüloz fabrikası kurma girişimi; 1928 yılında Tütün İnhisarı Umum Müdürlüğü'nün kendi ihtiyacını karşılamak üzere bir kağıt ve karton fabrikası kurma girişimi; 1929 yılında Alber O. Capuano adlı bir tacirin İsviçreli ortağı ile birlikte kağıt-karton fabrikası kurma girişimi; 1929 yılında İktisat Vekaleti'nin isteği üzerine kağıt sanayii hakkında bir rapor hazırlanması; 1932 yılında İş Bankası'nın kurmayı düşündüğü kağıt fabrikası şartnamesinin hazırlanması.

Selüloz ve kağıt sanayiinin, Birinci Sanayi Planı çerçevesinde ve Sümerbank eliyle doğrudan devletçe kurulmasına karar verildikten sonra, 1 Mart 1934 tarihinde 350 TL aylıkla kuruluş çalışmalarını yönetmek üzere Sümerbank Umum

Müdürlüğü'nde göreve başladı. Fabrikanın temelinin atıldığı 14 Ağustos 1934 tarihinden 1938 yılı sonuna kadar Sümerbank Kağıt ve Karton Fabrikasının "kurucu" müdürlüğünü yürüten Mehmed Ali Kağıtçı, 3456 sayılı yasaya göre Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesi adını alan Müessesenin müdürlüğüne 450 TL aylıkla 1 Ocak 1939 tarihi itibariyle atandı. Fabrikanın kuruluşu sırasında ve işletmeye alındıktan sonra büyük bir özveri ve gayretle çalışan Mehmed Ali Kağıtçı, reçine kusan selülozların kullanılması ve şap yerine sülfirik asit tutkallarının yapılması gibi selüloz ve kağıt sanayii için önemli buluşlar yaptı ve bu buluşların "ihtira beratı"nı aldı.

Mehmed Ali Kğaıtçı, 31 Mart 1941 tarihinde, *"görülen lüzum üzerine"* Müessese Müdürlüğü görevinden alınarak, Sümerbank İdare Meclisi'nin 27 Mart 1941 tarihinde ihdas etmiş olduğu "Fen Müşavirliği" görevine atandı. Bu yeni görevini sürdürdüğü sırada, Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi Müdürlüğünden aldığı 20 Haziran 1941 tarihli bir yazı ile Müessesedeki görevine, Sümerbank İdare Meclisi'nin 11 Haziran 1941 tarihli kararı uyarınca, son verildiği bildirildi.

Bu tarihten itibaren Mehmet Ali Kağıtçı'nın bir daha, kurmuş ve geliştirmiş olduğu Sümerbank Selüloz ve Kağıt Sanayii Müessesi ile (Kağıtspor Kulübü Başkanlığı'nı 1952 yılına kadar sürdürmek dışında) resmi herhangi bir ilişkisi olmadı. Bununla birlikte, selüloz ve kağıt sanayii ile ilgisini hayatının son gününe kadar sürdürdü. Pek çok kitap ve makale yayınladı, uluslararası selüloz ve sanayi kuruluşlarında yıllarca Türkiye'yi temsil etti; bilimsel toplantılara katıldı, bildiriler sundu ve uluslararası platformlarda Türkiye selüloz ve kağıt sanayii dendiğinde akla gelen ilk isim olma özelliğini korudu. Birçok ulusal ve uluslararası bilimsel derneğin üyeliğinde bulundu. Her fırsatta, ulusal selüloz ve kağıt sanayiimize ilişkin görüşlerini açıkladı, her düzeydeki yetkiliye görüş ve önerilerini iletti, uyarılarını yaptı. Yalnızca kağıt sanayii ile ilgili olarak değil, çini sanayiinden beslenme sorunlarına, afyon konusundan çöp sorununa kadar çok değişik konularda ülkenin ve çevresinin sorunlarıyla ilgilendi ve yayınlar yaptı.

Emekli olduktan sonra, hayatının yaklaşık son 15 yılını, kendi elindeki kitap, belge ve malzemelerden de yararlanılmak suretiyle bir "kağıthane-müze-kültür merkezi" kurulması projesini hayata geçirmek için çaba göstererek geçirdi.

Mehmed Ali Kağıtçı, Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesindeki görevi sonra erdikten sonra, 1942 yılında, İstanbul Belediyesi Kimyahanesi Müdürlüğüne getirildi. Bu kurumun İstanbul Hıfzısıhha Enstitüsüne dönüşmesinden sonra da Müdürlüğünü yaptı. Ayrıca, 1945 yılından itibaren İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesinde "kağıtçılık dersler" verdi.

Mehmed Ali Kağıtçı 1964 yılında yaş haddinden emekliye ayrıldı ve ömrünün geri kalan bölümünü Heybeliada'da Hüseyin Rahmi Sokak, 42 numaralı evinde inceleme ve araştırmalarını sürdürerek ve yayın yaparak geçirdi. 1 Ekim 1982 tarihinde ölen Mehmed Ali Kağıtçı Heybeliada'da toprağa verildi.

Mehmed Ali Kağıtçı, Cumhuriyet Türkiye'nde yeni bir toplum yaratılmasına çabalayan idealist kuşağın önde gelen isimlerinden birisiydi ve bu yolda ulusal selüloz ve kağıt sanayiinin kurulmasındaki önderlik ve öncülüğü ile tarihteki yerini aldı. 1941 yılında bütün varlığı ile bağlı bulunduğu fabrikasının başından çekilip alınması kuşkusuz haksızlıktı. Bununla birlikte toplumumuzun çeşitli kurum ve kuruluşları, sağlığında ya da ölümünden sonra Mehmed Ali Kağıtçı'nın hakkını teslim eden kadirbilirlik örnekleri göstermişlerdir. İzmit Belediye Meclisi, 13 Ağustos 1937 tarihinde aldığı bir kararla, ulusal kağıt sanayiimizin kuruluşundaki katkıları ve İzmit şehrine karşı olan "mütemadi ve samimi alakası" dolayısıyla kendisine "Fahri Hemşehrilik Mazbatası" vermiş; görevden alınmasından sonra İzmit Halkevi Reisliği, Halkevi çatısı altında göstermiş bulunduğu "gayret ve fedakarlık" nedeniyle Mehmed Ali Kağıtçı'ya sahip çıkmış; Toprak Mahsülleri Ofisi Genel Müdürlüğü ve İstanbul Valiliği, "margarin yağları konusundaki çalışmaları" dolayısıyla kendisine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü adına teşekkür etmiş (14 Şubat 1950); uluslararası bir kuruluş olan Selüloz ve Kağıt Kimyager ve Mühendisleri Birliği, 2-5 Temmuz 1963 tarihlerinde Baden-Baden'de toplanan genel kurulunda, Kağıt Tarihi Araştırma Merkezinin geleneksel "Onur Yüzüğü"nün Mehmed Ali Kağıtçı'ya verilmesini kararlaştırmış; Yapı ve Kredi Bankası 25. kuruluş yıldönümünün kutlama etkinlikleri arasında "iktisadi hayatımızda meydana gelen eserlerde, doğrudan doğruya veya dolayısıyla dikkati çeken hizmetler görmüş, öncülük etmiş bulunanlara, bir şükran ifadesi olarak" verdiği ödüllerin ilkini, "kağıt sanayiinin kuruluşundaki öncülük ve

hizmetleri nedeniyle" 1970 yılında Mehmed Ali Kağıtçı'ya takdim etmiş; SEKA Yönetim Kurulu, 5 Ağustos 1983 tarihinde aldığı bir kararla Çırak Okulu'nun adını, SEKA Mehmed Ali Kağıtçı Meslek Kursu olarak değiştirmiş; SEKA Genel Müdürlüğü, 1986 yılındaki 50'nci kuruluş yıldönümü etkinlikleri sırasında, 20 Ekim 1994 günü yaptığı olağanüstü toplantıda, Yenidoğan Mahallesi'nde "Nakliyeciler Caddesi" olarak bilinen caddeye Mehmed Ali Kağıtçı Caddesi adı verilmiş; SEKA Yönetim Kurulunun 4 Kasım 1994 tarih ve 386 sayılı kararıyla, SEKA 50. Yıl Kapalı Spor Salonu'nun adı, Mehmed Ali Kağıtçı Spor Salonu olarak değiştirilmiş ve 6 Kasım 1994 tarihinde SEKA Mehmed Ali Kağıtçı Müzesi açılmıştır. SEKA'lılar, ölüm yıldönümlerinde kurucuları Mehmed Ali Kağıtçı'yı mezarı başında anmayı gelenek haline getirmişlerdir. Mehmed Ali Kağıtçı'nın yayınlanmış başlıca eserleri, tarih sırasıyla şunlardır:

- Kimya-yı Sınai Laboratuvar Kitabı (1925)
- Fabrikacılık ve Sanayi Notları (1928)
- Selüloz ve Kağıt: Selüloz Sanayiinde Müstehlik Değil Müstahsil Olmalıyız (1928)
- Kanda Glikoz (1930, Dr. Hüseyin İbrahim ile)
- PH Hamızlıkve Kalevilik Kuvveti (1931)
- Kağıtçılık Tarihçesi (1936)
- Atom ve Dünya (1945)
- CHP İstanbul İl Kongresine Sunulan Rapor (1949)
- Besi Kılavuzu (1949)
- İktisadi Kalkınma ve Tabii Servet Kaynaklarımız (1952)
- Kağıtçılığımız ve Engelleri (1964)
- Hatırladıkları ve Düşündüklerim (1966)
- Uluslararası Kağıtçılık Kongresi: Bir Geziden Anılar (1968)
- Historique de L'industrie Papetiere en Turquie (1976)
- Historical Study of Paper Industry in Turkey (1976)
- Kağıtçılığımız (1977)
- Yurdumuza Has Cevher Afyon Mahsulümüzü Kurtarma Savaşımız (1977)
- Yazma (1978)

KAYNAKÇA

1) Kitaplar

Abou El Haj, Rifa'at Ali (2010). "Geçiş Dönemleri Üzerine Bir Not". Şu kitapta: Tarih, Sınıflar ve Kent. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan. Ankara: Dipnot Yayınları, 31-33.

Afetinan, Ayşe (1972). Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ahmad, Feroz (2008). Modern Türkiye'nin Oluşumu**.** İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akgül, Hikmet (2004). Şoför İdris. İstanbul: Yar Yayınları.

Akkaya, Yüksel (2010). Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler. İstanbul: Yordam Kitap.

Akpınar, Taner (2006). KİT'lerin Çırak Okulları (1938-1986). Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı. Yayın No:2.3.

Apak, Kemalettin, Cevdet Aydınelli, Mehmet Akın (1952). Türkiye'de Devlet Sanayii ve Maadin İşletmeleri. İzmit: Selüloz Basımevi.

Arıtan, Özlem (2009). Sümerbank Yerleşkeleri: Cumhuriyet Modernleşmesi'nin İdeolojik Varyasyonlarına İlişkin Mekansal Bir Okuma. Şu kitapta: Ali Cengizkan. Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent. Ankara: Arkadaş Yayınları. 177-213.

Asiliskender, Burak (2009). "Anadolu'da 'Modern' Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları". Şu kitapta: Ali Cengizkan. Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde

Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent. Ankara: Arkadaş Yayınları. 111-131.

Atatürk, Mustafa Kemal (1997). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. Cilt II. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Atılgan, Gökhan (2015). "Romanı Siyasal Hayat Çalışmalarının İçine Çekmek: Orhan Kemal'in Hanımın Çiftliği'nde Demokrat Parti Momentumu." Praksis, 37, s. 145-186.

Aydemir, Şevket Süreyya (1996). İkinci Adam. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Şevket Süreyya (1966). Tek Adam. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydoğanoğlu, Erkan (2011). Emek Sürecinin Dönüşümü. Ankara: Kültür Sanat-Sen Yayınları No:5.

Aykaç, Aslıhan (2009). Yeni İşler Yeni İşçiler. İstanbul İletişim Yayınları.

Aytemur, Janset Özen (2010). Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri. Sümerbank (1930-1945). İstanbul: Libra Kitap.

Balkı, Şakir (2010). Atatürk'ün Yaşamında İzmit İmgesi SEKA'nın Trajik Sonu. Kocaeli Dokümantasyon Merkezi Yayınları.

Bianchi, Robert (1984). Interest Groups and Political Development in Turkey. New Jersey: Princeton University Press.

Biggs, L. (1996). The Rational Factory: Architecture, Technology and Work. Baltimore: John Hopkins University Press.

Boratav, Korkut (1992). "İktisat Tarihi (1908-1980)." Şu kitapta: Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980. İstanbul: Cem Yayınevi, 265-353.

Boratav, Korkut (2005). 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm. Ankara: İmge Yayınevi.

Boratav, Korkut (2006). Türkiye'de Devletçilik. Ankara: İmge Yayınevi.

Boratav, Korkut (2008). Türkiye İktisat Tarihi. Ankara: İmge Yayınevi.

Bottomore, Tom (2001). Toplumbilim. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Bozdağ, İsmet (1972). Bir Çağın Perde Arkası. İstanbul: Kervan Yayınları.

Bozdoğan, Sibel (2012). Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür. Çev: Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınevi. Üçüncü basım.

Braverman, Harry (2008). Emek ve Tekelci Sermaye. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Burke, Edmund (1994). "The History of the Working Classes in the Middle East: Some Methodological Considerations". Şu kitapta: Workers and the Working Classes in the Middle East. State University of New York Press, 303-320.

Burawoy, Michael (1985). The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism, London: Verso.

Burawoy, Michael (2015). Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri. Ankara: NotaBene Yayınları.

Carr, Edward Hallett (2018). Tarih Nedir?. İstanbul: İletişim Yayınları.

Cengizkan, Ali (2009). "İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali Yerleşme ve Konut Yaşam Çevreleri". Şu kitapta: Ali Cengizkan. Fabrika'da Barınmak, Erken

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent. Ankara: Arkadaş Yayınları. 15-44.

Cengizkan, Ali (2009). "İşçi Konutlarında Barınma: Yaşam, Kültür ve Kentleşme". Şu kitapta: Ali Cengizkan. Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent. Ankara: Arkadaş Yayınları. 255-272.

Cunningham, Hugh (2004).Time, Work and Leisure: Life Changes in England Since 1700**.** Manchester University Press.

Çelik, Aziz (2010). Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çelik, Aziz (Ed.) (2020). DİSK Tarihi: Kuruluş, Direniş, Varoluş (2020). 1. Cilt: 1967-1975. İstanbul: DİSK Yayınları.

Çelik, Nuri (1988)."Sendikalar Açısından Elli Yıllık Gelişme." Şu kitapta: Basısen. Türk İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukukunun Elli Yılı. İstanbul: Basisen Yayını no:16, 87-110.

Dereli, Toker (1975). Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi (Genel Olarak ve Türkiye'de). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.

Dereli, Toker (2006). Labour Law and Industrial Relations in Turkey. Netherlands: Kluwer Law International.

Doğan, Çağatay Emre (2009). "Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi". Şu kitapta: Ali Cengizkan. Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent. Ankara: Arkadaş Yayınları. 77-111.

Dölen, Emre (2015a). Dünya'da ve Türkiye'de Kağıtçılığın Tarihçesi. Kocaeli: SEKA Kağıt Müzesi Yayınları. No:2.

Edgell, Stephan (1993). Sınıf. Çeviren: Didem Özyiğit. Ankara: Dost Kitabevi.

Edwards, Richard (1979). Contested Terrain: The transformation of the Workplace in the Twentieth Century. London: Heinemann.

Engin, Aydın (1999). "Bir Kağıt Tutkununun Hikayesi Mehmed Ali Kağıtçı." Şu kitapta: 75 Yılda Çarkları Döndürenler. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. 33-43.

Fişek, A. Gürhan (2017). "Devletçilik: Bir Toplumsal Barış Atağı'na (1930-1932) Karşı Otoriter Ana Damar (1932-1980 ve Sonrası)." Şu kitapta: Devletçilik, KİT'ler ve Toplumsal Dönüşüm: Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı Yayını. 25-111.

Giddens, Antony and Held, David (Ed.) (1995). Classes, Power, and Conflict. Classical and Contemporary Debates. London: Macmillan Press.

Goloğlu, Mahmut (2009). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II: Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Göle, Nilüfer (1998). Modern Mahrem. İstanbul: Metis Yayınları.

Güler, Hasan (2014). Patron Baba ve İşçileri. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gülmez, Mesut (1998). "İş Kanunu Layihaları". Şu kitapta: Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. Cilt:2. 89-90.

Gülmez, Mesut (1991). Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 öncesi). Ankara: TODAİE Yayını. No:204.

Güzel, Şehmus (2016). Türkiye'de İşçi Hareketi. Ankara: İmge Kitabevi.

Hanson, A.H., Mümtaz Soysal, G. Gönenç (1959). Türkiye'deki İktisadi Devlet Teşekküllerinin Bünyesi ve Murakabesi. Ankara: TODAİ

Hines, Walker D.(1936). Türkiye'nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki: 1933-1934. Ankara: Köyöğretmeni Basımevi. Cilt:III.

Hobsbawm, Eric (1988). History From Below: Studies In Popular Protest And Popular Ideology. Oxford: Basil Blackwell.

Hobsbawm, Eric (2016). Sıra Dışı İnsanlar: Direniş, İsyan ve Caz. İstanbul: Yordam Kitap.

İnsel, Ahmet (1984). "Devletçiliğin Anatomisi". Şu kitapta: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt 2. 419-425.

İnsel, Ahmet (1995). Türkiye Toplumunun Bunalımı. İstanbul: Birikim Yayınları.

İnsel, Ahmet (1996). Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye: Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü. Çev: Ayşegül Sönmezay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kağıtçı, Mehmet Ali (1928). Selüloz ve Kağıt: Selüloz Sanayiinde Müstehlik Değil Müstahsil Olmalıyız. İstanbul: Hamit Naci Matbaası.

Kağıtçı, Mehmet Ali (1966). Hatırladıklarım ve Düşündüklerim. İstanbul: Halk Basımevi.

Kağıtçı, Mehmet Ali (1977). Kağıtçılığımız. İstanbul: Grafik Sanatlar Matbaası.

Kahraman, H.B. (2002). Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye. İstanbul: Everest Yayınları.

Karpat, Kemal (1967). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: İstanbul Matbaası.

Karpat, Kemal (2010). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: Timaş Yayınları.

Katznelson, Ira ve Zolberg, A. R. (1986). "Working Class Formation: Constructing Cases and Comparisons". Şu kitapta: Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg. Working Class Fromation Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States, Princeton: Princeton University Press, 3-40.

Katznelson, Ira ve Zolberg, A. R. (2012). "İşçi Sınıfı Oluşumu: Vakaları ve Karşılaştırmaları Kurgulamak". Şu kitapta: Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg. İşçi Sınıfı Oluşumu. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları. 13-49.

Kaykısız, Aslı (2017). "Devletçi Sanayileşmenin Olmazsa Olmazı: Mesleki Eğitim Sorunu". Şu kitapta: Devletçlik, KİT'ler ve Toplumsal Dönüşüm. Ankara: Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı. Yayın No: 2.6.

Kazgan, Gülten (2004).Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keleş, Ruşen (1972). 100 Soruda Türkiye'de Kentleşme, Konut ve Gecekondu. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Keleş, Ruşen (2004). Kentleşme Politikası. Ankara: İmge Kitabevi.

Kepenek, Yakup (1988). Türkiye Ekonomisi. Ankara: ODTÜ.

Kepenek, Yakup (1993). Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT). İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Kocabaşoğlu, Uygur, Aydan Bulutgil, Fahrettin Çiloğlu vd (1996). SEKA Tarihi. İzmit: Ajans-Türk Matbaacılık.

Kocabaşoğlu, Uygur, Güven Sak, Sinan Sönmez vd (2001). Türkiye İş Bankası Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Koç, Yıldırım (1992). Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar. İstanbul: Ataol Yayıncılık.

Koç, Yıldırım (1998). Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Koç, Yıldırım (2000). Türkiye'de İşçiler ve Sendikalar. Türkiye Yol-İş Sendikası Yayınları.

Koçak, Cemil (1992). "Siyasal Tarih (1923-1950)." Şu kitapta: Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980. İstanbul: Cem Yayınevi. 85-154.

Koçak, Cemil (2003). Türkiye'de Milli Şef Dönemi. Cilt 1. 2.Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, Hakan (2010). "Türkiye İşçi Hareketi Tarihini Yeniden Yazmak". Şu kitapta: Tarih, Sınıflar ve Kent. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan. Ankara: Dipnot Yayınları, 34-66.

Koçak, Hakan (2014). Camın İşçileri. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, Hakan (2016). "Paşabahçe Şişe-Cam'ın İlk Yılları: 'Milli Fabrika Rejimi'". Şu kitapta: Sınıf, Sendika, Siyaset. Ankara: İmge Yayınevi.

Koçak, Hakan (2020). "Önsöz". Şu kitapta: Kocaeli Sendikalar Birliği. Kocaeli: Kocaeli Dayanışma Akademisi. 19-30.

Kuczyinski, J. (1994). İşçi Sınıfı Tarihi. İstanbul: Sosyalist Yayınları.

Kuruç, Bilsay (1988). Belgelerle Türkiye İktisat Politikası. Ankara: SBF Yayını. No:569. Birinci Cilt.

Maier, S.(1984). "The Factory as Society: Ideologies of Industrial Management in the 20th century". Şu kitapta: Ed: R.J. Bullen. Ideas in to Politics: Aspects of European history. London: Barnes and Noble.

Makal, Ahmet (1997). Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:1850-1920. Ankara: İmge Kitabevi.

Makal, Ahmet (1999). Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946. Ankara: İmge Yayınevi.

Makal, Ahmet (2002(a)). Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri:1946-1963. Ankara: İmge Yayınevi.

Makal, Ahmet (2007). Ameleden İşçiye. İstanbul: İletişim Yayınları.

Man, Fuat (2013). Türkiye'de Devletin Çalışma İlişkileri İdeolojisi. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Markus, T. (1993). Buildings and Power: Freedom and control in the Origin of Modern Building Type. London: Routledge.

Marx, Karl (1976). Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i. Çeviren: Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl; Engels, Friedrich (1976). Alman İdeolojisi. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (1986). Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili. Birinci Cilt. Çev: Alaattin Bilgi. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, Karl (2007). Kapital. Birinci Cilt. Çev. Alaattin Bilgili. Sekizinci Baskı. Ankara: Sol Yayınları.

Munck, Ronaldo (1995). Uluslararası Emek Araştırmaları. Çev: Cenk Aygün. Ankara: Öteki Yayınevi.

Öngen, Tülin (1996). Prometheus'un Sönmeyen Ateşi Günümüzde İşçi Sınıfı. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Özmen, Arzu Özsoy (2017). Kamuda Güvencesizlik Uyum ve Direniş. İstanbul: Nota Bene Yayınları.

Öztürk, Serdar (2005). Erken Cumhuriyet Döneminde Sinema, Siyaset, Seyir. Ankara: Elips Kitap.

Özuğurlu, Metin (2008). Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu. İstanbul: Kalkedon.

Özveri, Murat (2020). Şu kitapta: Kocaeli Sendikalar Birliği. Kocaeli: Kocaeli Dayanışma Akademisi. 173-234.

Perrot, Michelle (2012). "Fransız İşçi Sınıfının Oluşumu Üzerine". Şu kitapta: Ira Katznelson ve Aristide R. Zolberg. İşçi Sınıfı Oluşumu. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları. 79-117.

Polanyi, Karl (2002). Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri. Çev: Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pouluntzas, Nicos (1992). Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar. Türkçesi: Şen Süer ve L. Fevzi Topaçoğlu. İstanbul: Belge Yayınları.

Quataert, Donald (2010). “Osmanlı Çalışmaları ve Aşağıdan Tarih”. Şu kitapta: Besime Şen ve Ali Ekber Doğan. Tarih, Sınıflar ve Kent. Ankara: Dipnot Yayınları, 20-30.

Sarıoğlu, Mehmet (2008). Bir Cumhuriyet Aydını: Mehmet Ali Kağıtçı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sarıoğlu, Mehmet (2013). SEKA Postası’nın Işığında İzmit’te Kültürel Yaşam. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-25.

Savran, Sungur (2011). “Sermaye Birikimi, Sınıf Mücadeleleri, Devlet”. Şu kitapta: Sınıf İlişkileri Sureti Soldurulmuş Bir Resim mi?. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Seidman, Michael (2009). İşçiler Çalışmaya Karşı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Sülker, Kemal (2004). Türkiye’de Grev Hakkı ve Grevler. İstanbul: TÜSTAV Yayınları.

Sümerbank (1948). Cumhuriyetin 25. Yılı. İstanbul: Kulen Basımevi.

Şener, Mustafa (2015). “Burjuva Uygarlığının Peşinde”. Şu kitapta: Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat. İstanbul: Yordam Kitap.

Talas, Cahit (1955). İçtimai İktisat Dersleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Talas, Cahit (1992). Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Tanör, Bülent (1978). Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar. İstanbul: May Yayınları.

Tekeli, İlhan (2010). Sanayi Toplumu İçin Sanayi Yazıları. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İlhan (2009). Modernizm, Modernite Ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, İlhan (2009b). Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TEZEL, Yahya Sezai (1986). Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi. 2. Basım. Ankara: Yurt Yayınevi.

Thompson, E.P. (1995) "18th Century English Society: Class Struggle Without Class?", Joyce P. (der), Class, Oxford: Oxford University, 133-142.

Thompson, E.P. (2004). İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu. Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Birikim Yayınları. Birinci Baskı.

Thompson, E.P. (2006a). İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu. Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Birikim Yayınları. İkinci Baskı.

Thompson, E.P. (2006b). "Zaman, İş Disiplini ve Sanayi Kapitalizmi". Şu kitapta: Avam ve Görenek. İstanbul: Birikim Yayınları.

Tokol, Aysen (1997).Türk Endüstri İlişkileri Sistemi. Bursa:Ezgi Yayınevi.

Toprak, Zafer (1990). Sümerbank. İstanbul: Sümerbank Holding AŞ Yayını.

Uçkan, Banu (2018). "Toplu İş Uyuşmazlıkları ve Çözüm Yolları". Şu kitapta: Endüstri İlişkileri. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Wallersteın, Immanuel (2000). "Kapitalist Dünya Ekonomisinde Sınıf Çatışması". Çeviren: Nazlı Ökten. Şu kitapta: Irk Ulus Sınıf. İstanbul: Metis Yayınları.

Yücesan Özdemir, Gamze (2002). "Emek Süreci Teorisi ve Türkiye'de Emek Süreci Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme". Şu kitapta: Ahmet Alpay Dikmen. Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum (7.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi). Ankara: İmaj Yayıncılık.

Zeybekoğlu, Senem (2009). "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Sanayi Komplekslerinin Mekansal Analizi". Şu kitapta: Ali Cengizkan. Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İsçi Konutları: Yaşam, Mekan, Kent. Ankara: Arkadaş Yayınları. 215-253.

Zürcher, Erik Jan (2004). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. Çev: S. Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, Erik Jan (2018). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. Çev: Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları.

2) Makale, Bildiri ve Diğer Basılı Yayınlar

Akçay, İlker İnan (2010). "Türkiye'de Emeğin Bir Mücadele Aracı Olarak İş İhtilafları: 1936-1963", Çalışma ve Toplum, Sayı:25, 2010/2.

Akgöz, Görkem (2012). "Many Voices of a Turkish State Factory: Working at Bakırköy Cloth Factory, 1932-50". University of Amsterdam: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Akgöz, Görkem (2014). "İşçiler Greve Karşı: 1947 Sendikacılığının İlk Yıllarında Grev 145 Tartışmaları". Mülkiye Dergisi: 38 (4). 121-158.

Akın, Yiğit (2005). "Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihçiliğine Katkı: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Kaynaklar". Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi. Sayı:2. 73-111.

Akkaya, Yüksel (2002). "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1". Praksis:5. 131-176.

Balkız, Özlem, I. (2013). "Yeni Üretim/Yönetim Modelleri ve Denetim TZÜ/TKY Modelinde Hegemonik Despotizm". Çalışma ve Toplum. Sayı: 36. 187-210.

Bayar, Celal (1965). "Atatürk Ne Sosyalistti Ne de Liberal". Meydan Dergisi, sayı:16.

Burawoy, Michael (1983). "Between the Labor Process and the State: The Changing Face of Factory Regimes Under Advanced Capitalism". American Sociological Review. Sayı: 48, No:5. 587-605.

Çelik, Aziz (2007). "Türkiye İşçi Sınıfı Yolculuğundan Sayfalar". Çalışma ve Toplum. Sayı: 15. 131-135.

Dinçer, Celal (1947). "İşçimizin Kültür İhtiyacı Nasıl Sağlanabilir?". Çalışma. Sayı:19.

Dinçer, Celal (1946). "Kadın İşçilerimiz, Kreş ve Çocuk Yuvası İhtiyacımız". Çalışma. Sayı:8.

Ekin, Nusret (1958). "Sanayiimizdeki Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. Cilt:20, Sayı:1-4. 11. 243-322.

Ekin, Nusret (1960a). "Memleketimizde İşçi Devri Mevzuunda Yapılan Araştırmalar ve Ortaya Koydukları Neticeler", Sosyal Siyaset Konferansları, Dokuzuncu-Onuncu- Onbirinci Kitap. İstanbul:123-192.

Ekin, Nusret (1960b). "İşçi Devrinin Nazari Esasları". İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. Cilt:19, Sayı:1-4'ten Ayrı Bası. İstanbul: Sermet Matbaası.

Ekin, Nusret (1968). “Türkiye’nin Sanayileşmesinde ‘Köylü-Şehirli İşçi’ler”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. Cilt:27, Sayı:3-4. 225-264.

Ekin, Nusret (1986). “Türkiye’de Endüstri İlişkilerinin Gelişimi ve 1936 İş Kanunu”. Sosyal Siyaset Konferansları .35-36. Kitap: İstanbul. 33-51.

Eren, Ali Asgar, Serkan Tuna (2018). “Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Beslenme, Giyim, Kreş Ve Okul Olanakları (1935-1950)”. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. Sayı 63. 165-202.

Eren Ali Esgar (2019). Birinci Sanayi Planı Kapsamında Kurulan Sümerbank Dokuma Fabrikalarında Sosyal ve Kültürel Uygulamalar (1935-1950). İstanbul Üniversitesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Friedman, Andy (1977) “Responsible Autonomy Versus Direct Control Over The Labour Process”, Capital and Class, No: 1(Spring), s.43-55.

Gökbayrak, Şenay (2010). “Türkiye’de Sosyal Güvenliğin Dönüşümü”. Çalışma ve Toplum. 2010/2. 141-159.

Kazmaz, Süleyman (1947). “Güzel Sanatlar ve Sosyal Politika”. Çalışma. Sayı: 19.

Kaynar, Hakan (2009). “Al Gözüm Seyreyle Dünyayı: İstanbul ve Sinema”. Kebikeç. no: 27. 191-220.

Littler, C.R., Salaman, G. (1982). “Bravermania and Beyond: Recent Theories of the Labour Process”. Sociology. Vol 16. No 2. 251-269.

Makal, Ahmet (2002(b)). “Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930’lu ve 1940’lı Yıllar”. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Matbaası. Tartışma Metinleri. No:44.

Makal, Ahmet (2003). "Türkiye'nin İlk İş Kanunu: 1936 Tarihli ve 3008 Sayılı Yasa."Tes-İş Dergisi, Sayı: 2003-3. 18-26.

“Milletlerarası Çalışma Konferansında Türkiye Çalışma Bakanı Dr. Sadi Irmak’ın Yaptığı Demeç”. XXX. Milletlerarası Çalışma Konferansı Sayısı. Çalışma. Sayı: 22. Eylül, 1947.

Özden, Barış Alp (2011). “Working Class Formation in Turkey, 1946-1962”. Boğaziçi University: Atatürk Institutefor Modern Turkish History. Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Özeken, Ahmet Ali (1948). “Türkiye’de Sanayi İşçileri”. İçtimai Siyaset Konferansları. Birinci Kitap. 56-81.

Özeken, Ahmet Ali (1950). “Türkiye Sanayiinde İşçiyi Barındırma Problemi”. İçtimai Siyaset Konferansları. Üçüncü Kitap. 103-130.

Özer, M. ve Biçerli, K. (2003). “Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi”. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3, 55-86.

Pınar, Saffettin (1951). “Türkiye’de İçtimai Siyaset Meseleleri”. İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları. Sayı:4. 33-44.

Sewell, G.(1998). ‘The Discipline of Teams: The Control of Team-based Industrial Work Through Electronic and Peer Surveillance’, Administrative Science Quarterly. Vol:43. No:2. 397-428.

Sönmez, Sabahaddin (1946). “İş Hayatımızın Sosyal Cephesi”. Çalışma. Sayı:6.

Şengül, H. Tarık (2001). “Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekanı”. Praksis (2), 9-31.

Talas, Cahit (1954).“Otuz Yedinci Milletlerarası Çalışma Konferansı ve Kollektivist Bir Ekonomiye Sahip Üye Devletlerin İşçi ve İşveren Delegeleri Meselesi”. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. Cilt: 9. Sayı: 3. 80-99.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin (1982). Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu. Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi, No:3, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin (1983). 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları. Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi, No:2, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını.

Tekeli, İlhan (2009a). “Modernleşme Sürecinde İstanbul Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?”. Osmanlı Bankası Müzesi’nde 10-11 Nisan 2009’da düzenlenen IV. Aydınlanma Sempozyumu’nda sunulan bildiri.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin (1981). Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı. Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi, No:1, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını.

Toprak, Zafer (1996). “1946 Sendikacılığı, Sendika Gazetesi, İşçi Sendikaları Birlikleri ve İşçi Kulüpleri”. Toplumsal Tarih. Cilt:6. Sayı:31. 19-29.

Toydemir, Sedat (1951). “Türkiye’de İş ihtilaflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu”, İçtimai Siyaset Konferansları. Sayı:4. İstanbul. 45-66.

Tuna, Orhan (1955). “Memleketimizde Sendikaların Üzerinde Durdukları Meseleler”. Sosyal Siyaset Konferansları. Sekizinci Kitap. İstanbul. 103-119.

Tuna, Orhan (1967). “Türkiye’de Cebri Tahkim Sistemi Ve Tatbikatı 1939-1963.” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası. Sayı 1-4. İstanbul. 35-52.

Yıldırım, Engin (2011). "Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında Bir Değerlendirme". Çalışma ve Toplum. 2011/4. Sayı:31. 25-42.

Wood, Ellen Meiksins (2001). "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf". Praksis. Sayı:1. 92-119.

Yücesan Özdemir, Gamze (2010). "Despotik Emek Rejimi Teorisi Olarak Taşeron Çalışma". Çalışma ve Toplum. Sayı: 27. 35-50.

Zaim, Sabahattin (1956). İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları No:8. İstanbul.

3) Elektronik Kaynaklar

Demiraslan, Kazım Onur, Deniz Demiraslan (2016). "Kentlerde Yeni Yerleşim Alanlarının Gelişimi ve Katı Atık Sorunu: İzmit Yahyakaptan Mahallesi Örneği". Doğal Afetler ve Çevre Dergisi, Cilt 2 (2). 108-120. http://dacd.artvin.edu.tr/tr/download/article-file/224691 / 02.11.2019.

Dölen, Emre (2015b)."Osmanlı Döneminde Kocaeli'ndeki Sanayi Kuruluşları". Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi. 665-687. http://www.kocaelitarihisempozyumu.com/bildiriler/45.pdf / 03.11.2019.

Öngen, Tülin (2012). "Toplumsal Sınıflar, Sınıf Mücadelesi ve Kamu Çalışanları". www.egitimsen.org.tr/.../045a7e7001eac83_ek.pdf / 10.06.2012.

Kal, Nazmi (1981). "Bir Cumhuriyet İdealisti Mehmet Ali Kağıtçı". http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2016/260/096_101.pdf / 09.03.2019.

4) Arşiv Kaynakları

a) SEKA İle İlgili Kurumsal Yayınlar

Sümerbank (1938). Kağıt ve Karton Fabrikasında Tatbik Edilecek Dahili Talimatname.

BUMH (1940a). Sümerbank 1939 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1940b). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1939 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1941). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1940 Yılı Raporu. Ankara.

Sümerbank (1941). Sümerbank Fabrikaları İçtimai Teşkilat 1940 Yılı Raporu. Ankara: TBMM Matbaası.

BUMH (1943). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1942 Yılı Raporu. Ankara.

Sümerbank (1943). Devlet Memurlarına Verilecek Parasız Giyim Eşyasının Tevziine Ait İzahname

Sümerbank (1944). Ana Hatlarile Sümerbank Mesleki ve İçtimai Teşkilat Planı. Ankara: Tan Matbaası.

Sümerbank (1943). X. Yıl (1.7.1933-11.7.1943). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası. Sümerbank Umum Müdürlüğü Yayını.

BUMH (1944). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1943 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1946). Sümerbank İşletmelerinde İnsan ve İşçi Meseleleri. 1945 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1946a). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1945 Yılı Raporu. Ankara.

Sümerbank (1946a). Selüloz Sanayi Müessesesi Fabrika ve Tesislerini Tanıtan Broşür. İzmit: Selüloz Basımevi.

BUMH (1946b). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesi 1945 Yılı UMH Ek Rapor: İşletmede İnsan ve İşçi Meseleleri.

Sümerbank (1946b). 1945 Senesi Faaliyet ve Hesap Devresine ait İdare Meclis Raporu. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

Sümerbank (1946c). Sümerbank Personelinin Yabancı Memleketlerde Staj Görme Yönetmeliği.

Sümerbank (1946d). İşçi Yetiştirme Yönetmeliği.

BUMH (1947). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1946 Yılı Raporu. Ankara.

Selüloz Sanayi Müessesesi İşçileri Sendikası Ana Tüzüğü (1947).

BUMH (1948). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1947 Yılı Raporu. Ankara.

Sümerbank (1948). Kıdemli İşçiliği Teşvik Yönetmeliği.

Sümerbank (1950). Selüloz Sanayii Müessesesi Fabrikalarını ve Mamullerini Tanıtan Broşür. İzmit.

Selüloz Sanayi İşçileri Sendikası 1949-1950 Yılı Çalışma Raporu (1950). Selüloz Basımevi: İzmit.

BUMH (1951). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1950 Yılı Raporu. Ankara.

Sümerbank (1951). Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği .

Sümerbank (1951). Sınai Müesseselerin Çalışma Esasları Yönetmeliği.

Sümerbank (1951). Müessese ve Fabrikaları İç Hizmetler Servisi Yönetmeliği.

BUMH (1952). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1951 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1953). Sümerbank 1952 Yılı Raporu. Ankara.

Sümerbank (1953). Giyim Yönetmeliği.

BUMH (1954). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1953 Yılı Raporu. Ankara.

Sümerbank (1954). Memur ve Müstahdemler Yönetmeliği.

Sümerbank (1954). Fazla Mesai Yönetmeliği.

Sümerbank (1954). Müessese ve Fabrikaları Vazife Evleri Yönetmeliği.

BUMH (1955). Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi 1954 Yılı Raporu. Ankara.

BUMH (1956). Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları İşletmesi 1955 Yılı 1/1/1955 – 20/6/1955 Devresi Raporu Raporu. Ankara.

SEKA (1956). Fazla Mesai Talimatnamesi.

BUMH (1958). Selüloz Sanayi Müessesi 1957 Yılı Raporu. Ankara.

SEKA (1958). İşçi Liyakat Takdiri ve Terfi Talimatnamesi.

SEKA (1959). Kıdemli İşçiliği Teşvik İkramiyesi Talimatnamesi.

b) Süreli Yayınlar

SEKA Postası, 15 Kasım 1956.
SEKA Postası, 1 Şubat 1957.
SEKA Postası, 15 Mart 1957.
SEKA Postası, 1 Nisan 1957.
SEKA Postası, 15 Nisan 1957.
SEKA Postası, 1 Mayıs 1957.
SEKA Postası, 1 Haziran 1957.
SEKA Postası, 15 Temmuz 1957.
SEKA Postası, 15 Ağustos 1957.
SEKA Postası, 1 Kasım 1957.
SEKA Postası, 1 Aralık 1957.
SEKA Postası, 1 Şubat 1958.
SEKA Postası, 15 Mart 1958.
SEKA Postası, 1 Haziran 1958.
SEKA Postası, 15 Temmuz 1958.
SEKA Postası, 1 Ağustos 1958.
SEKA Postası, 15 Ağustos 1958.
SEKA Postası, 1 Eylül 1958.
SEKA Postası, 15 Aralık 1958.
SEKA Postası, 15 Ağustos 1960.
SEKA Postası, 1 Ağustos 1972.

Hürsöz, 23 Mart 1950.
Hürsöz, 30 Mart 1950.
Hürsöz, 8 Ağustos 1950.
Hürsöz, 28 Ağustos 1950.
Hürsöz, 15 Ekim 1950.
Hürsöz, 24 Ekim 1950.
Hürsöz, 30 Kasım 1950.
Hürsöz, 12 Mayıs 1951.

Hürsöz, 16 Ocak 1952.
Hürsöz, 13 Ocak 1953.
Hürsöz, 12 Mart 1953.
Hürsöz, 23 Temmuz 1953.
Hürsöz, 20 Eylül 1953.
Hürsöz, 14 Ekim 1954.
Hürsöz, 27 Kasım 1954.
Hürsöz, 13 Aralık 1954.
Hürsöz, 28 Mart 1955.
Hürsöz, 29 Eylül 1955. “SEKA Kampı: Bir İşçi Babasının Tehassüsleri”.
Hürsöz, 5 Mayıs 1962.

Cumhuriyet, 22 Kasım 1933. “Başvekil Hz. Sümerbank fabrikalarını tetkik ettiler.”
Cumhuriyet, 13 Ağustos 1934.
Cumhuriyet, 29 Ekim 1935. “Cumhuriyetin 12nci Yılındaki Endüstri Armağanları”
Cumhuriyet, 19 Nisan 1936.
Cumhuriyet, 21 Nisan 1936.
Cumhuriyet, 20 Mayıs 1936.
Cumhuriyet, 18 Nisan 1940
Cumhuriyet, 3 Ağustos 1941.
Cumhuriyet, 15 Ağustos 1943.
Cumhuriyet, 17 Aralık 1961.

Vakit, 5 Kasım 1928.
Vakit, 22 Kasım 1928.
Vakit, 24 Kasım 1928.
Vakit, 2 Mayıs 1932.
Vakit, 10 Eylül 1932.
Vakit, 4 Kasım 1932.
Vakit, 24 Aralık 1932.
Vakit, 15 Ağustos 1934.

Son Posta, 23 Aralık 1939.

Türkyolu, 19 Aralık 1960.

Türkyolu, 28 Mart 1961.

Türkyolu, 30 Mart 1961.

Ulus, 20 Nisan 1936. “İlk Kağıdımız”.

c) Resmi Yayınlar

Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü (1945). “TC Devlet Yıllığı 1944-45”. Ankara.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1945). İş İstatistikleri. Ankara.

BCA, no.490.01/728.495.5. TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 Tarihleri Arasındaki Araştırma Gezilerine İlişkin Rapor.

CHF Nizamnamesi ve Programı, 1931.

DİE (1969) Sanayi Sayımı 1927. Ankara: Yayın No: 584.

İktisat Vekaleti (1940). Sümerbank’ın Yeniden Kurduğu Fabrikaların Tesislerine ve Bankanın Bazı İştiraklerine Dair Raporlar. C.1. Ek No:3. Ankara.

T.C. İktisat Vekaleti (1933). RAPORLAR Kısım I: Sınai Tesisat ve İşletme. Ankara: Başvekalet Matbaası.

T.C. İktisat Vekaleti (1933). RAPORLAR Kısım II: Vekalet Teşkilatına İlaveler. Ankara: Başvekalet Matbaası.

T.C. İktisat Vekaleti (1935). “Sanayi Kuruluşunda Tesis Yerlerinin İntihabı”. Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekalet Teşkilatına İlaveler Hakkında Raporlar. Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi, İkinci Devre, XXV. Cilt, 13, 98. Birleşim. Mayıs 1926.

TBMM Zabıt Ceridesi, Üçüncü Devre, IV. Cilt, 17 Mayıs 1928.

TBMM Zabıt Ceridesi, Üçüncü Devre, XVIII Cilt, 24 Nisan 1930.

TBMM, Zabıt Ceridesi, 4. Dönem, 16. Cilt, 65. Birleşim. 3 Haziran 1933

TBMM Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, 12. Cilt, 75. Birleşim, 1936.

TBMM Zabıt Ceridesi, Yedinci Dönem, 2. Cilt, 27 Mayıs 1943.

TBMM Tutanak Dergisi, Yedinci Devre, XVIII. Cilt, 27 Haziran 1945.

TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 4. Cilt, 47. Birleşim, 20 Şubat 1947.

TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 8. Cilt, 19. Birleşim, 19 Aralık 1947.

TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, 24. Cilt, 56. Birleşim, 25 Şubat 1950.

d) Tarih Vakfı Arşivi

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 13 Aralık 1952 tarihli Çalışma Raporu.

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 27 Haziran 1953 tarihli Çalışma Raporu.

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 26 Aralık 1953 tarihli Çalışma Raporu.

İzmit Makine ve Teknik İşçileri Sendikasının 23/7/1955 tarihinde yapılan Umumi Heyet Toplantısına ait kongre zabıt tutanağı.

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 15 Ekim 1955 tarihli Çalışma Raporu.

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 21 Haziran 1958 tarihli Çalışma Raporu.

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 18 Temmuz 1959 tarihli Çalışma Raporu.

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 18 Temmuz 1959 tarihli Çalışma Raporu.

Selüloz Sanayi Müessesesi Elektroşimi İşçileri Sendikası 23 Temmuz 1960 tarihli Çalışma Raporu.

Selüloz Sanayi Müessesi Elektroşimi İşçileri Sendikası. "Kağıt Sanayiinde Ücret Sistemlerinin İşgücü Verim Artışını Özendirici Nitelikleri".

Kağıt Sanayiinde Ücret Sistemlerinin İşgücü Verim Artışını Özendirici Nitelikleri", Elektroşimi İşçileri Sendikası Raporu.

5) Görüşmeler

Akgüner, Ahmet ve Bilecen, Tuncay (2012). SEKA Çalışanlarıyla Yapılmış Yayınlanmamış Sözlü Tarih Çalışması.

SEKA Kağıt Müzesi Sözlü Tarih Çalışması (2014).

ÖZGEÇMİŞ

Feyza Turgay lisans eğitimini 2009 yılında Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümünde tamamladı. 2012 yılında Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi anabilim dalından *1961 Anayasası ve Sendikal Yasaların Oluşumunda İşçi Hareketi ve Sendikaların Rolü* başlıklı yüksek lisans teziyle mezun oldu. 2012 yılında aynı üniversitenin Sosyal Politika anabilim dalında doktora programına başladı. 2010 yılından beri Kocaeli Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Yönetim ve Çalışma Sosyolojisi anabilim dalında araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.